DE EERSTE FASE VAN DE SCHOOLSTRIJD IN NEDERLAND

(1795-1806)

Dr A. M. VAN DER GIEZEN

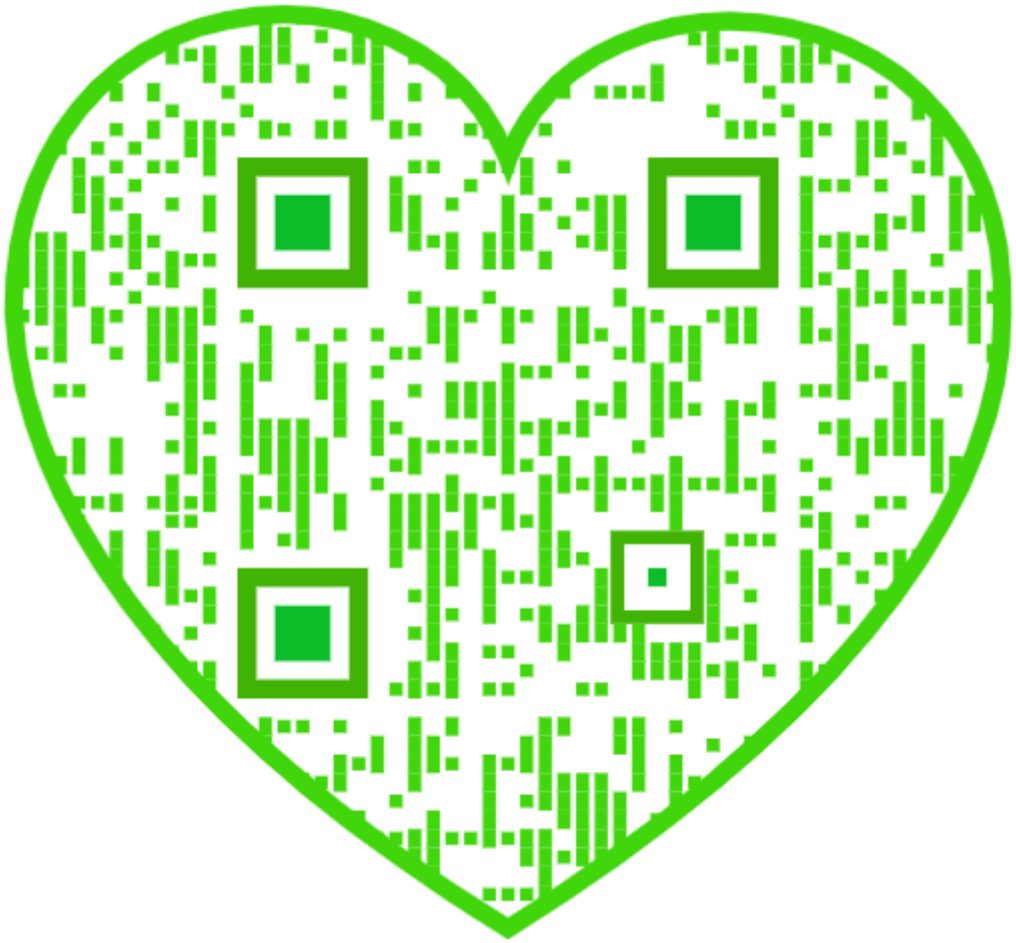

CORRIGENDA.

Bl. 1. 9e regel van boven *gehoorzaamheid en* moet zijn: *gehoorzaamheid, maar ook.*
Bl. 2. 6e regel van boven [3]). moet zijn: [3])
2e regel van onder *noot* 5 moet zijn: *noot* 3.
Bl. 26. 5e regel van boven *onmisbaar* moet zijn: *onmiskenbaar.*
Bl. 35. 7e regel van onder *betuigenis* moet zijn: *getuigenis*
Bl. 45. 7e regel van boven *Vlissingen* moet zijn: *Vlissingen,*
Bl. 49. 3e regel van boven *was* moet zijn: *is*
Bl. 50. 10e regel van onder *rijpheid „ge-* moet zijn: *rijpheid ge-*
Bl. 54. 8e regel van onder *ot* moet zijn: *tot*
Bl. 56. 13e regel van onder *Onder het motief, dat* moet zijn: *Omdat*
Bl. 58/59. De bovenste regel van bl. 58 moet staan boven de bovenste regel van bl. 59.
Bl. 67. 18e regel van boven *door de samensteller* moet zijn: *door den samensteller*
Bl. 69. 19e regel van boven *waarom hij* moet zijn: *waarom hij* [4])
Bl. 73. 1e regel van boven *Memorie* moet zijn: *„Memorie*
Bl. 78. 17e regel van boven *vacature voor onwaren* moet zijn: *vacature waren*
Bl. 87. 10e en 11e regel van onder *die een schoolopziener gemeend had* moet zijn: *die gemeend had een schoolopziener*
Bl. 91. 21e regel van boven *opgeheven* moet zijn: *opgegeven*
Bl. 95. 2e regel van boven 1802 [2]) moet zijn: (1802 [2])
Bl. 100. 12e regel van boven *zes jaar de* moet zijn: *zes jaar*
Bl. 101. 11e regel van boven *gedachtengang,* moet zijn: *gedachtengang*
9e regel van onder *afgevaardigden der* moet zijn: *afgevaardigden*
Bl. 107. 5e regel van onder: *van Moorsel* moet zijn: *Van Moorsel*
Bl. 116. 2e regel van boven *besturen* moet zijn: *schoolbesturen*
Bl. 129. 7e regel van onder *houden* moet zijn: *behouden.*
Bl. 131. 5e regel van boven *scholengebracht* moet zijn: *scholen gebracht*
Bl. 133. 21e regel van boven *ten platten lande* moet zijn: *ten plattelande*
Bl. 136. 9e regel van boven *te platten lande* moet zijn: *ten plattelande*
Bl. 140. 3e regel van boven *Tot Nut Van 't Algemeen* moet zijn: *Tot Nut van 't Algemeen*
Bl. 147. 7e regel van onder *stuitte* moet zijn: *stuitten*
Bl. 154. 20e regel van boven *aan den staat* moet zijn: *aan de staat*
Bl. 158. 10e regel van onder (9) moet zijn: (9.)
Bl. 169. 6e regel van onder *Sinsd* moet zijn: *Sinds*

De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)

„Maar bovendien mag niet uit het oog verloren
„worden, dat onze tegenwoordige wetten .....
„volstrekt een nationaal gewrocht zijn, voort-
„gesproten uit den boezem des volks."

(Brief over de wetten op het Lager Onderwijs aan den Heer J. Corver Hooft, door P. de Raadt, bl. 7.)

Van Gorcum's Historische Bibliotheek

I

HET STADHUIS TE ENKHUIZEN. Uit de opkomst en val eener Hollandsche koopstad, door Dr Joh. Theunisz.

II

VREDESPOGINGEN TUSSCHEN DE OUD-BISSCHOPPELIJKE CLERESIE VAN UTRECHT EN ROME, door Dr F. C. de Vries.

III

DE WORDING VAN DE STATEN VAN STAD EN LANDE TOT 1536, door Dr W. J. Formsma.

IV

HET VERBLIJF VAN LODEWIJK VAN NASSAU IN FRANKRIJK, HUGENOTEN EN GEUZEN (1568-1572) door Dr P. J. van Herwerden.

V

DE RAAD VAN DE PRINSEN VAN ORANJE TIJDENS DE MINDERJARIGHEID VAN WILLEM III 1650-1668, door Dr B. J. Veeze.

VI

OLDAMBT EN OMMELANDEN. Rechtshistorische opstellen met bijlagen door Prof. Mr A. S. de Blécourt.

VII

DE RECHTSPOSITIE VAN DE EIGENERFDEN IN DRENTHE, door Dr A. F. W. Lunsingh Meijer.

VIII

GESCHIEDENIS der JOHANNITERORDE IN NEDERLAND TOT 1795. Historische Schets, door Jhr. Mr. Dr E. A. van Beresteyn.

IX

DEMOCRATIE EN OLIGARCHIE IN FRIESLAND TIJDENS DE REPUBLIEK door Dr C. J. Guibal.

X

UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE ZEILVAART. De Groninger zeevaart in de tweede helft der 19e eeuw, door Dr P. J. van Herwerden.

XI

GENEALOGISCHE EN HERALDISCHE GEDENKWAARDIGHEDEN IN EN UIT DE KERKEN DER PROVINCIE DRENTHE, door Mr J. Belonje en J. Westra van Holthe.

XII

VARENDE LUYDEN. Studiën over de middeleeuwsche groepen van onmaatschappelijken in de Nederlanden, door Dr D. Th. Enklaar.

XIII

DE EERSTE FASE VAN DE SCHOOLSTRIJD IN NEDERLAND (1795-1806), door Dr A. M. van der Giezen.

Van Gorcum & Comp. N.V., Uitgevers, Assen

De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland

(1795-1806)

door

Dr A. M. van der Giezen

Van Gorcum's Historische Bibliotheek
Deel XIII

MCMXXXVII
Van Gorcum & Comp. N.V., Uitgevers, Assen

VOORBERICHT.

In de titel wordt aan het woord „Schoolstrijd" een andere dan de gewone betekenis gegeven.

Het is niet gemakkelijk een omschrijving van de schoolstrijd te geven. Terwijl men algemeen de totstandkoming der pacificatie in 1920 als het einde beschouwt, veroorzaakt het bepalen van de aanvang een eerste moeilijkheid. Valt het begin samen met het verzet der Belgische Katholieken, dat opstak onmiddellijk bij de vereniging met Noord-Nederland? Of met het optreden van Groen van Prinsterer omstreeks 1840? Of wel is het juister, 1806 als uitgangspunt te nemen, zoals het Rapport van de „Volksonderwijs-Bevredigings-Commissie" doet?

Een tweede moeilijkheid wordt veroorzaakt, doordat de schoolstrijd zich niet van de aanvang af langs duidelijk afgetekende lijnen bewoog: meer dan eens is het doel van de leidende deelnemers, de voorstanders der bizondere school, veranderd.

Door hen, die de strijd voor deze laatste aanbonden, werd de oorzaak van hun optreden aan het toen bestaande onderwijsstelsel geweten, waaruit volgt, dat dit als uitgangspunt voor een beschouwing van het verschijnsel moet genomen worden. Een nadere kennismaking met de wet leert evenwel, dat deze niet een absoluut beginpunt, maar de afsluiting is van een ontwikkeling, die aanvangt met de val van het stadhouderlijk bewind en het ontstaan der Bataafse Republiek. Gedurende deze eerste evolutie werden de grondslagen voor de tegenwoordige positie der bizondere school gelegd en de voorwaarden geschapen voor de schoolstrijd der volgende fase.

Met het belangrijke feit der omwenteling van 1795 neemt de rust op onderwijsgebied een einde en begint de periode, op het huidige ogenblik nog niet afgesloten, waarin gestreden wordt over het aandeel, dat de verschillende machten, waaronder in de eerste plaats de burgerlijke overheid en de kerken, in de school zullen hebben. Slechts voor een beperkte tijd komt nu en dan een compromis tot stand. Deze — nog niet geëindigde — strijd wordt in het voorliggende werk als de schoolstrijd beschouwd.

Om de wetmatigheid, die aan de gebeurtenissen dezer lange periode ten grondslag ligt, te kunnen bepalen, zou men deze laatste in haar

geheel moeten kennen, hetgeen, door de gegeven omschrijving, al dadelijk uitgesloten is. Daarbij zou ook de bestudering van de onderwijsgeschiedenis in naburige landen niet verwaarloosd mogen worden. Immers, de Nederlandse schoolstrijd schijnt niets anders te zijn dan een bizondere vorm van een, de Westeuropese samenleving kenmerkend verschijnsel. De bezwaren, bij opvatting van het object als internationaal verschijnsel, lijken voorlopig onoverkomelijk.

Het vraagstuk in zijn geheel te benaderen, is dus niet mogelijk. De volgende bladzijden beperken zich dan ook tot de behandeling van een onderdeel: de verschillend gerichte componenten van de onderwijspolitiek der Bataafse Republiek en hun combinering tot een resultante: de onderwijswet van 1806.

Ik wil niet nalaten, mijn hartelijke dank te betuigen aan het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap en het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg, die hun belangstelling voor dit werk toonden, door de verspreiding er van op een geschikte wijze te bevorderen.

INHOUD.

INLEIDING . . . . . bl. 1—11

EERSTE HOOFDSTUK. DE PRIJSVRAAG VAN HET ZEEUWS GENOOTSCHAP DER WETENSCHAPPEN TE VLISSINGEN.

Het denkbeeld der schoolhervorming ± 1780 geboren binnen het kader van het stadhouderlijk regime. — Nauw verband met de bestrijding der armoede. — Doel van het onderwijs: vorming van leden voor staat en kerk. — Schoolplicht voor armenkinderen. — Het leerstellig onderwijs; toepassing van het pedagogisch beginsel hierop. — Nationalistische inslag van de schoolhervorming. — Leerstof en verdeling in klassen. — Doel van het zangonderwijs. — Verstandelijke ontwikkeling en humanisering van de tucht pedagogische grondslagen der hervorming. — Verheffing van de onderwijzersstand. — Het schooltoezicht . . . . . bl. 12— 35

TWEEDE HOOFDSTUK. GLIMPEN VAN EEN NIEUW ONDERWIJSSTELSEL.

Conflicten te Utrecht tussen gemeentebestuur en gereformeerde diaconiescholen. — Pogingen tot onderwijsverbetering in deze stad, te Middelburg en Amsterdam. — Te Rotterdam blijft voorlopig alles bij het oude. — Veranderingen in Bataafs-Brabant . . . . . bl. 36— 60

DERDE HOOFDSTUK. DE TOTSTANDKOMING DER EERSTE ONDERWIJSWETTEN.

De eerste onderwijscommissie uit de Nationale Vergadering. — Rapport van het Nut. — Zijn overeenkomst met de antwoorden op de prijsvraag van het Zeeuws Genootschap. — Het armenonderwijs, voorwerp van bizondere aandacht. — Theologische inslag. — Het godsdienstonderwijs in de Nationale Vergadering. — De instructie voor den Agent van Nationale Opvoeding. — De Memorie van Van der Palm. — Wet, examenverordeningen, schoolorde en instructies. — Aanspraak van den Agent. — Centraliserend karakter van het tweede wetsontwerp. — Bezwaren der departementen tegen dit ontwerp. — Wijzigingen als gevolg van dit verzet . bl. 61— 92

VIERDE HOOFDSTUK. OP WEG NAAR EEN COMPROMIS.

Voortgezette oppositie der departementen. — De algemene vergadering van afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen. — Van den Ende. — Enkele concept-huishoudelijke reglementen. — Negering door de departementale besturen. — Passiviteit der schoolopzieners tegenover deze tegenwerking. — Het Staatsbewind laat de wet los. — Huishoudelijke reglementen in Brabant, Overijsel, Friesland en Zeeland. — Oorzaken van de veranderde houding dezer gewesten en van de volharding der overige. — Elementen van een toekomstig compromis . . . . . bl. 93—118

VIJFDE HOOFDSTUK. DE VOORBEREIDING VAN HET COMPROMIS.

De versterking van het centrale gezag niet aangewend tot invoering der onderwijswet. — Vrouwenscholen. — Voorgestelde aanpassing aan de bezwaren der departementen. — Weinig zeggende antwoorden der departementale besturen. — Geen der schoolbesturen stelt een nieuwe wet voor. — Weinig overtuigende motieven van Van den Ende voor de opstelling ener nieuwe wet. — Inhoud van het concept. — Twee tegengestelde stromingen in het ontwerp. — Respectering van oude instellingen . . . . . bl. 119—145

ZESDE HOOFDSTUK. HET COMPROMIS.

Splitsing van het concept in wet en reglement. — Onbevredigende verklaring van Van den Ende. — Karakter van wet en reglement. — Van Stralen, verbindingsschakel tussen oude en nieuwe opvattingen. — Vergadering der schoolopzieners. — Werkelijke motieven voor de nieuwe wet. — Nietszeggend verbaal der zittingen. — Promotie van den amanuensis. — Oordeel van de Staatsraad. — Concessies aan de commissie uit het Wetgevend Lichaam. — Concept-reglement van 1 April 1806. — Positie van de schoolmeesters. — Belangrijke veranderingen op het laatste ogenblik. — Uitvoeringsmaatregelen. — Samenvatting en conclusie . . . . . bl. 146—174

BIJLAGEN I—XI . . . . . bl. 175—212

LIJST VAN DE VOORNAAMSTE GERAADPLEEGDE WERKEN EN BRONNEN . . . . . bl. 213—214

INLEIDING.

In de eerste helft der achttiende eeuw werd de armoede onder de werkende klasse in Nederland voortdurend groter, als gevolg van de steeds toenemende achteruitgang van het bedrijfsleven. Konden in de bloeitijd de arbeiders in overgrote meerderheid hun kinderen ter school zenden bij de talrijke schoolmeesters tegen betaling van een zeker bedrag, langzamerhand werd dit voor velen een onmogelijkheid. De jeugd, opgroeiende in een ellendige en verwaarloosde omgeving, miste niet alleen een eenvoudige oefening in gehoorzaamheid en een elementair onderricht in de gronden der gereformeerde religie, beide noodzakelijk geacht voor het behoud van het staatkundig en kerkelijk verband, waarin zij, eenmaal volwassen geworden, zou moeten leven.

Dit vervulde de leiders in staat en kerk met zorg voor de toekomst. Doordrongen van het besef dezer gevaren, togen zij aan de arbeid.

De Leidse regenten waren onder de eersten, die een initiatief namen.

„Het aanmerkelijk verval der neeringen in de Stad Leyden, bragt allengs meer arbeidsluyden buiten staat om hunne kinderen behoorlijk op te brengen ....." [1]). Daarom stichtten de Leidse stadsbestuurders in 1719 een armenschool op het Steenschuur, onder de Saaihal. Immers, zij beschouwden „het onderwijzen van de jeugd, om dezelve aan gehoorzaamheid te wennen, en nutte lessen ten algemeenen dienste in te scherpen ..." [2]) als een zaak van eminent belang.

Deze ene inrichting bleek echter op de duur niet voldoende, door de verdere uitbreiding van de werkeloosheid. Daarom openden de „Heeren van den Gerechte" in 1736 nog twee andere soortgelijke scholen.

De algemene ongunstige toestand noopte ook in andere plaatsen de overheid op dezelfde wijze werkzaam te zijn.

In 1731 richtte de stad Delft twee scholen voor behoeftigen op, het volgend jaar één te Delfshaven, in samenwerking met de diaconie der Nederduits Gereformeerde Kerk. Te Amsterdam kwamen er drie

---

[1]) Beschrijving der Stad Leyden, door Frans van Mieris, voortgezet door Mr. Daniël van Alphen, 1770. Deel II, bl. 442.

[2]) Als voren, bl. 436.

vanwege de stad tot stand in 1745. Van oudsher, waarschijnlijk reeds in 1663 [1]), bestonden er scholen van de Nederduits Gereformeerde Diaconie [2]). Die te Utrecht opende er twee in 1748. Dordrecht breidde in 1752 zijn armenschool uit. Te Groningen werden er twee in 't leven geroepen in het jaar 1756. De reeds lang bestaande scholen der diaconie te Rotterdam [3]). werden in 1774 tegelijk met het kerkelijk armwezen, op initiatief van het stedelijk bestuur, grondig gereorganiseerd.

Het beheer van de in verschillende plaatsen bestaande scholen vertoonde meer overeenkomst, dan men in een tijd van decentralisatie verwacht zou hebben. De reglementen, waaronder deze onderwijsinrichtingen arbeidden, waren alle naar dezelfde beginselen samengesteld. Welk reglement als grondslag voor de andere gediend heeft, is moeilijk te zeggen. Wel kan men een onderscheid maken tussen minder gedetailleerde en jongere, die meer onderdelen bevatten.

De oudere sluiten zich nauw aan bij de zestiende- en zeventiende-eeuwse van Zeeland (1583) en die voor de Generaliteitslanden (1655), te vinden in C. Cau's „Groot Placaet-Boeck", welke meer algemene opwekkingen tot een godsdienstig onderwijs bevatten, terwijl de nieuwere zich meer in onderdelen met het onderwijs en zijn beheer bezig houden. Langzamerhand worden verschillende voorschriften scherper omlijnd. In het reglement der Amsterdamse diaconiescholen van 1713 en het Haagse van 1729 wordt alleen maar gesproken van maatregelen door de diaconie te nemen tegen het schoolverzuim, waarbij het Amsterdamse de mogelijkheid openlaat de bedeling der ouders met het onnodig aan den schoolmeester betaalde schoolgeld te verminderen, (art. 8) de latere schoolverordeningen schrijven algemeen de intrekking van de gehele ondersteuning voor.

Tot de primitieve redacties dan behoort het reeds genoemde reglement voor de diaconiescholen te Amsterdam van 1713 [4]). Misschien heeft het als voorbeeld gediend voor de Haagse „Schoolordre ende Instructie ....[5])" van 1729, hetwelk tot dezelfde groep kan gerekend worden. Het zo even onder noot 5 vermelde reglement der Rotterdamse diaconiescholen behoort er eveneens toe. Meer uitgewerkte vormen

---

[1]) Op dat moment verschijnt voor het eerst in de Notulen van de Amsterdamse kerkeraad de vermelding van de functie van diakenen, „broeders voor de scholen". In 1713 werd een nieuw reglement voor de scholen opgesteld.

[2]) In 1748 (2 Juli) werd besloten het aantal scholen tot 5 op te voeren door de oprichting van een nieuwe aan de Oude Zijde, welke oprichting in 1758 haar beslag kreeg. (Not. v. 30-7-1758.)

[3]) Zij hadden reeds vóór 1680 een reglement. In 1735 kwam er een nieuw. (Not. der diaconie aldaar, van 17-9-1735.)

[4]) Not. Kerkeraad van Amsterdam, fol. 677/679. (D. 2.)

[5]) 's Gravenhage, bij Reynier Kessel, 1729.

vertonen de ordonnanties van Delft [1]), Leiden [2]), (n.l. die van 1736) Amsterdam [3]), (voor de stadsscholen) en die van de kerkelijke scholen te Utrecht en Rotterdam [4]).

De achttiende-eeuwse scholenstichters verlangden een zodanige opleiding van de armlastige jeugd, dat „zij gebragt zal konnen worden tot een beter begrip tegen haren Schepper, en tot meerder bevordring van de Burgerlijke Samenleving" [3]).

Om dat doel te bereiken, werden de ouders verplicht, hun kinderen ter school te zenden op straffe van inhouding hunner bedeling. Om het geregeld schoolgaan der leerlingen te kunnen controleren moesten de meesters aantekening houden van de absenties en deze op gezette tijden bij de burgerlijke of kerkelijke diakenen inleveren, opdat deze naar bevind van zaken zouden kunnen handelen.

Een belangrijk deel van het onderwijs bestond in godsdienstig en maatschappelijk onderricht. (Vergelijk de uittreksels, enige bladzijden verder.) De schooltijden werden begonnen en geëindigd met vastgestelde gebeden, soms voorafgegaan of gevolgd door psalmgezang. Na het gebed aan het begin van de schooltijd volgde het voorlezen door den meester of een der meest gevorderde leerlingen van een hoofdstuk uit de bijbel. Op een of twee middagen per week moest uit de Heidelbergse Catechismus geleerd worden, en wel dat gedeelte, hetwelk de eerstvolgende Zondag in de kerk zou behandeld worden [5]).

De leerboekjes bevatten nagenoeg uitsluitend bijbelse onderwerpen.

De reglementen droegen verder den meester op, de kinderen in te scherpen het nodige respect te betonen aan allen, die „God de Heere tot eenige aenzienelijke bedieningen of Magt in de Politie Kerke of Huisstaet boven haar gestelt heeft / als Overigheden / Predikanten / Ouderlingen / Diaconen / Meesters / en eindelijk hare Vaders / Moeders of Nabestaende" [6]).

---

[1]) Delft, bij R. Boitet, 1732.

[2]) Te vinden bij: Dr. J. J. de Gelder: Wetgeving op het Lager Onderwijs binnen Leyden. Leyden, De Breuk en Smits, 1856.

[3]) Resolutie Vroedschap te A'dam, 10-6-1745, Letter N.N.

[4]) Te Utrecht, bij Jacob van Poolsum, Stadsdrukker, ... 1748. In Rotterdam gedrukt bij Hendrik van Waesberge, Stadsdrukker, 1775.

[5]) De Nationale Synode te Dordrecht had reeds 2 lessen per week in de Catechismus voorgeschreven. (Sess. 17. Vergelijk bl. 8.) Dezelfde Sess. 17 verplichtte de meesters hun leerlingen naar de catechismuspreek te geleiden. (Deel VIII.)

[6]) Regl. Den Haag, 1729, Art. V.

De duur van de schooltijden en de vacantiën was behoudens geringe verschillen in de onderscheiden plaatsen dezelfde.

De tractementen der leerkrachten, hoewel lang niet overal gelijk, waren volgens een soortgelijke methode berekend. Zij hingen van het aantal leerlingen af en werden verhoogd met emolumenten, bestaande in vrij vuur en licht en woning, waarvan een gedeelte tot school diende. Dit geldt van de meesters, de ondermeesters werden zeer slecht bezoldigd. In de regel werden zij door den meester in dienst genomen, wanneer deze te veel leerlingen had, om ze zelf alle te kunnen onderwijzen. Zij waren het onbeduidende aanhangsel van hun patroon.

Zonder uitzondering was bepaald, dat het schooltoezicht, waarin steeds de heersende kerk vertegenwoordigd was, minstens viermaal 's jaars de scholen „visiteerde". Bij dit periodieke onderzoek werden prijzen, bestaande in geld, kleren, bijbeltjes of psalmboeken, aan de beste leerlingen uitgereikt.

Werd de school onderhouden door de diaconie der Nederduits Gereformeerde Kerk, dan bestond het toezicht geheel uit vertegenwoordigers van de kerkeraad, waarin dan weer de stedelijke regering door haar afgevaardigden, de commissarissen-politiek, een grote invloed uitoefende.

In beheer en richting van het lager onderwijs was er geen verschil aan te geven tussen scholen, uitgaande van de publieke overheid, en die bestuurd door de kerkelijke autoriteiten.

De volgende tabel tracht een denkbeeld te geven van de overeenkomst tussen de verschillende schoolreglementen.

Aan de linkerzijde vindt men zinsneden uit het reglement der diaconiescholen te Utrecht, opgericht in 1748; aan de rechterzijde de daarmede overeenkomende gedeelten uit andere schoolordonnantiën. Wij brengen in herinnering, dat naar de mening dezerzijds, het Utrechtse en Amsterdamse reglement een meer samengestelde vorm, de andere geciteerde een meer primitieve vorm vertegenwoordigen.

Op 4 Maart 1748 zond de grote kerkeraad te Utrecht bij de stedelijke regering van die stad een verzoekschrift in, waarin verlof tot oprichting van twee diaconiescholen gevraagd werd [1]). Tegelijkertijd werd aan het stadsbestuur een concept-reglement ter beoordeling voorgelegd Verschillende zaken, die in andere steden in het reglement vermeld waren, komen hier in het adres voor. Het jaar, waarin het school-

[1]) K. U. Aktenboek der diaconiescholen te Utrecht.

reglement opgesteld werd, is achter de naam van de desbetreffende plaats aangegeven.

VERGELIJKINGEN, wat het adres betreft.

Utrecht, (1748).

... eensdeels tot weeringe der.... armoede ... en voornamentlijk uit de verwaarloosing der jeugd ontstaat ... [1]).

anderdeels ter verbeetering en voorkoming der onkunde in de kinderen der onmagtige gemeente, welkers ongeoefendheid in burgerlijke en geestelijke plichten niet als zeer verderfelijke gevolgen zo voor de Stad en derzelver Regeering als voor de bijzondere huysgezinnen en persoonen na zig kan sleepen .....

.... niets meerder strekken konde, als dat de kinderen van jongs af onder eene goede discipline weerde gebragt.

dat boven en behalven de voorsz. vier parochieschoolen volgens het voorbeeld van eenige voornaame steeden in de Provintie van Hollant, alwaar zulkx met veel applaudissement en gewenscht succes is geschied ....

Delft, Delfshaven (1731/1732).

... dat de Heeren Burgemeesteren in consideratie genomen hebbende, dat tot weeringe der Armoede onder de ingeseetenen niets meerder konde strecken ...

Leiden, (1736).

(inleiding.) Dat tot voorkoming van onkunde van de onmagtige Gemeente, zoo in de geschiktheid van het Burgerlijke leeven als in de bezorging van het Eeuwige welzijn, welker ongeoeffentheyd niet als zeer nadeelige gevolgen, zoo voor de Stadt ende derselver Regeering als voor de bijzondere Huysgezinnen en Persoonen na zig kan sleepen .....

Delft, Delfshaven, (1731/32).

... als dat de kinderen van jongs af onder een goede discipline wierden gebragt; .....

Delfshaven, (1732).

... ende oordeelende, niets nuttiger te zijn, dan dat de kinderen van geringe ende onvermogende Luyden op Delfshaven in een behoorlijken tugt werden gehouden ...

Leiden, (1736).

... behalve hetgunt bereyd in den jaare 1719 ... met veel applaudissement van de Gemeente ende succes is gestigt .....

[1]) K. A. (D. 2.) Vergelijk art. 10 van het Amsterdamse reglement van 1713: „..... dus doende Staad onder Gods Zegen te hoopen, dat de Kinderen der Nooddruftige Ledematen in Godsvrugd en Wetenschap sullen worden bevordert, tot Eere van God, tot Luyster van de kerk, tot Cieraat van Amsterdam tot aanmoediging van milde Giften en tot ontlastinge der diaconie."

VERGELIJKINGEN, wat het Utrechts reglement aangaat.

Biljet van aanneming. De Meester in 't Diaconieschool aan het Einde deeser Stad gelieve in zijn onderwijs aan te neemen

N. N. Oud Jaaren
waar van de Ouders woonen
onder het Quartier
Utrecht den

N. N.
Diacon van het Quartier.

Bij en onder het Catechizeeren zal de Meester alle gelegenheid waarneemen, om den Kinderen aan te toonen de bijgelovigheid en schandelijkheid van het Pausdom, en hunne Leerlingen daar van zoeken af te schrikken. Hij zal de Jeugd ook een diepen indruk zoeken te geeven van de grouwelijkheid van 't vloeken, zweeren, onteeren, en ijdel misbruiken van Gods heiligen en heerlijken Naame; van de schandelijkheid van 't misbruiken der sterken drank, en dronkenschap.

Hij zal ook nauwkeurig toezien, dat zij onder elkanderen niet twisten, veel min slaan, en smijten, geen sondige dertelheid pleegen, of met elkanderen in de Schoolen, of op de straat speelen, roepen, schreeuwen, waar hij hen zoo door vermaaningen, als ernstige kastijdingen zal tragten af te houden.

Leiden, (1736).

De Meester in 't Armkinder-School (onder de Saayhal, in de Hoogd. Kerk, op de Zylepoort).

gelieven in sijn onderwijs aan te nemen N. N. oud Jaaren: waar van de Ouders woonen

N. N.
Diacon of Huyssitten-Meester.

Het inschrijvingsbiljet voor de Stadsscholen te Amsterdam, was mutatis mutandis gelijk aan dat der Utrechtse diaconiescholen.

Leiden, (1736).

... Dat de Schoolmeester geen gelegenheyt zal verzuymen by het ontvouwen, en verklaren van de Heydelbergsche Catechismus, omme de bygeloovigheyt en schandelijkheyt van het Pausdom aan te toonen, ende syne Leerlingen daar van af te schrikken, alsmede de Jeugd een diepen indruk te geven van de afgrysselijkheyt van 't misbruik der Sterken drank ende Dronkenschap: ende aan de andere kant haar aan te toonen, wat verpligting en sy ende haare Ouders hebben aan de Regeeringe deser Stadt voor de zorge, welke na Lighaam en Ziel voor haar ende haare Ouders dagelijks onophoudelijk gedragen werd.

Den Haag, (1729).

Ten dien einde zal Hy op de best bekwame manier met allen ernst tragten te verhoeden / dat zyne Schoolieren nog in het School / nog zo veel mogelijk buiten het zelve op de straten zig te komen bezondigen met Vloeken / Sweren / of met Gods Heyligen en Groten Name ... te misbruiken. Dat zy ook geene andere zondige Dertelheden of Boosheden / als Krakeelen / Scheldnamen of Vegteryen / 't zy onder malkanderen / 't zy tegens andere Kinderen / of Menschen komen te plegen.

Amsterdam, (1745).

Ten dien einde zullen de Schoolmeesters en Meesteressen ... trachten te verhoeden dat hunne scholieren (zo veel mogelijk) buiten het zelve, op de straten, zich komen te bezondigen met vloeken, zweren of met Gods Heiligen Naam te misbruiken ... geen andere kwade dertelheden, of boosheden, als krakeelen, scheldnamen geven, of vechterijen, 't zij tegen andere kinderen of menschen, komen te plegen.

De Kinderen zullen door de Schoolmeesters zoo in hunne houding en spreeken bij het in- en uitgaan der Schoolen, als in het ontmoeten van fatsoenlijke lieden op de straat, geleerd worden sig beleefdelijk aan te stellen, en te gedraagen. En wel voornaamelijk zullen deselve genoodzaakt worden bij het in komen der Heeren Regenten, Leden des Grooten Kerkenraads, en andere fatsoenlijke lieden stil te zwijgen en de Jongens met ontdekkinge hunner Hoofden in alle ordentlijkheid op te staen; sonder dat de Meester hier omtrent iets zal mogen voorbij zien.

Amsterdam, (1745).

Integendeel zullen de Meesters en Meesteressen de kinderen trachten in te scherpen, dat zij zich alzins, en ten allen tijden, stil, zedig, en wel voornamelijk dat zij, zo in het school als op de straten, en in haare Huizen, zich eerbiedig moeten gedragen tegen allen, die God de Heere tot eenige aanzienlijke Bedieningen, zo in het Politique, als in het Kerkelijke, boven haar gesteld heeft; (*tot hiertoe overgenomen van Den Haag,* 1729.) ... en in het bizonder tegen hare Magistraten, Leeraars, Ouders, en Meesters; doende haar teffens begrijpen wat dankbaarheid, Liefde, en gehoorzaamheid zij dezelven verschuldigd zijn.

In het laatste gedeelte van de achttiende eeuw waren de toestanden op het gebied van het armwezen in het algemeen onhoudbaar geworden. Het reeds onafzienbare leger der werklozen groeide nog steeds aan, de diaconiekassen raakten uitgeput [1]). De demoralisatie van de bedeelden was volkomen. Van geslacht op geslacht was een ganse klasse van de bevolking, door het economisch verval der Republiek tot lediggang gedoemd, in het leven gehouden door middel van een karige bedeling der diaconiën. Deze was door de lange duur der crisis tot een soort erfrecht geworden, waarvan de armen, zonder zich te schamen, profiteerden.

---

[1]) VII. bl. 9. Deel VII van de Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen.

„Zij leven zonder zorg,
En eeten op den borg,
En slapen bij,
Op de Diakonij".

Aldus een rijmpje, op hen gemaakt [1]).

Tot geregelde arbeid waren zij niet meer te bewegen. „... 't meerder van beider kunne [2]) wierden straatloopers, lediggangers, die geen lust hadden om onder 't opzicht van bazen of vrouwen te komen, als zijnde, door hun opvoeding, aan woestheid en bandeloosheid gewend ....". Tegelijkertijd werd de ongebondenheid van het gemeen, vooral van de opgeschoten jeugd, zo groot, dat het ontzag voor de dienaars van het gerecht en de politie, ja zelfs de eerbied voor de regeering der stad, „zoo hoog noodzakelijk onder de kleine gemeente te bewaren", scheen verdwenen te zijn [3]).

Wat wonder, dat in deze omstandigheden, waarbij de geldmiddelen in de war dreigden gestuurd te worden, en de fatsoenlijke lieden niet meer rustig over straat konden gaan, naar middelen werd omgezien, om het kwaad paal en perk te stellen?

In het begin van 1774 verklaarde de Rotterdamse vroedschap [4]), „dat met geen beter effect naar de gansch duistere oorzaken der Armlasten zoude kunnen worden onderzocht dan door eene commissie des Grooten Kerke-raads."

Deze commissie uit de Grote Vergadering bracht rapport uit in de zitting van dit lichaam op 21 Maart 1774. Dit stuk diende als grondslag voor de besluiten door de vroedschap op 31 October 1774 genomen. Daarin leest men, naast de opsomming van een groot aantal andere te nemen maatregelen:

„... Dat ten zevende de voorslag bij de grote vergadering gedaan tot verbetering der armschoolen en het opregten van een vijfde school als mede van een naay-school voor de meysjes, mits dese sal werden geapprobeert.

... en dat diensvolgende tot een afzonderlijk fonds voor de armschoolen van wegens dese stadt uit het product der verkogte assche en vuylnisse... op de fabricage ontvangen werdende, zal werden gefundeert met een somme van Drie Duysend guldens 's jaars, te weten F. 2500 voor de armschoolen en F. 500 voor het naayschool."

Welbewust legden de bestuurders van Rotterdam een verband tussen de armenzorg in het algemeen en het onderwijs en verder

[1]) VII. bl. 16.
[2]) VIII. bl. 480/1. Hier wordt de toestand in Rotterdam besproken.
[3]) VIII. bl. 481.
[4]) Resolutie der vroedschap d.d. 10-1-1774.

tussen dit en de opleiding tot handenarbeid. Om practische redenen beperkte men zich tot een naaischool voor meisjes en ging men niet zo ver als in Hoorn, waar de armenschool tegelijk industrieschool was [1]).

Om de armenkinderen geregeld de school te doen bezoeken, werd in het reglement, geapprobeerd op 20 December 1774 [2]), door de „Heeren van de Wet" het schoolgaan verplicht gesteld.

Het resultaat van de leerplicht was verrassend, vertelt G. J. Nahuys in het reeds meerdere malen geciteerde achtste deel der Verhandelingen van het Zeeuws Genootschap. Als predikant te Rotterdam had hij deel uitgemaakt van het college van regenten der diaconiescholen [3]), en in die hoedanigheid kon hij zich in het bizonder interesseren voor het onderwijs. Zelfs aan de armste kinderen in de geringste wijken der stad, was omstreeks 1780 reeds de invloed der schooldiscipline te merken. De opgeschoten jongens, die voorheen hun bezigheid zochten in het lastig vallen der politie, gingen na de schoolperiode op een ambacht of naar zee. Dat was een schone belofte voor de toekomst. Tot op dat tijdstip had men immers — welk een paradox! — een gebrek aan geschoolde ambachtslieden en matrozen, ondanks de aanwezigheid van een leger werklozen [4]).

De met inzicht begaafden onder de leiders van kerk en staat onder de Republiek waren er van overtuigd, dat het onderwijs een krachtig middel was in de strijd tegen de armoede, die kanker aan de welvaart van de geuniëerde provincies.

De Rotterdamse methode van bestrijding der armoede wekte de bewondering van velen op. Toen het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen in 1777 een prijsvraag over het onderhoud der armen uitschreef, bleek zij duidelijk den prijswinnaar geïnspireerd te hebben. Op vele plaatsen verwees hij zijn lezers naar het Rotterdamse voorbeeld. Evenals de burgerlijke en kerkelijke autoriteiten aldaar dacht hij het onderwijs een eerste rol toe, bij de oplossing van het benauwende vraagstuk: „... de Schoolen zullen, ontegenzeggelijk de eerste en bestendigste middelen van der Armen welvaart zijn;" merkte hij op. Een nieuw, en zeer gewichtig, denkbeeld verbond

---

[1]) VII. bl. 8.

[2]) Opgemaakt naar het voorbeeld der reglementen te Utrecht en Delft van kracht (VII. bl. 23.)

[3]) „De Predikanten zullen geduurende den tijd, dat zij op twee na de jongste zijn, het opzigt over deze Scholen gehouden zijn waar te neemen ..." (Regl. Hoofdst. I, art. XII.)

[4]) Minstens de helft van de matrozen op de Nederlandse koopvaardijschepen bestond uit vreemdelingen. (VII. bl. 17.)

hij evenwel aan deze gemeenplaats in het tweede gedeelte van zijn zin: „ ... (zij) moeten als het ware herschapen worden."

In 1774 had men te Rotterdam nog de oude paden bewandeld De scholen daar waren georganiseerd naar de reeds bestaande voorbeelden te Utrecht en Delft. Het denkbeeld was niet bij de bewindvoerders opgekomen, dat het tot hiertoe gegeven onderwijs niet goed zou kunnen zijn. Men sloot zich uit een onderwijskundig oogpunt geheel aan bij het reeds bestaande [1]).

Maar in de periode, waarmede wij ons bezig houden, ontstonden nieuwe begrippen omtrent het schoolwezen. Bleef het ook nog als voorheen dienen tot het instandhouden van kerk en staat, de machtige stroom der Verlichting voerde het magere nuttigheidsmotief met zich mee, nam het in zich op en veredelde het. In deze tijd, waarin de verjonging der Europese cultuur zich kenmerkte door een geweldige drang naar verstandelijke en zedelijke verheffing, begonnen de intellectuelen, orthodox of meer vrijzinnig georiënteerd, het onderwijs uit een ander oogpunt te bezien. Zij waren bewust geworden van de diepe kloof, die cultuur en school scheidde [2]). Naar hun opvatting moest de school zijn: het aangename verblijf voor de Nederlandse jeugd in al haar geledingen, waar de verstandelijke vermogens geoefend en vaderlandse en godsdienstige deugden aangekweekt werden. Inzonderheid de kinderen van de klasse der armen, dat zieke aanhangsel, hetwelk het gehele volkslichaam dreigde aan te steken en te gronde te richten, moesten gevormd worden tot nuttige leden ener zelfbewuste natie.

Het is er verre van, dat allen overtuigde voorstanders van een hervorming van het schoolwezen waren. Een krachtige stroming onder de mannen van invloed zag er voor de toekomst meer na- dan voordeel in [3]). Deze zelfde groep bood jaren later een heftige weerstand tegen de invoering van de onderwijswetten der Bataafse Republiek.

Het ,,Aanhangsel" bij de antwoorden op de prijsvragen in Deel VIII der Verhandelingen van het Zeeuws Genootschap geeft op overtuigende wijze een bestrijding van die opvattingen. „Men vreest,"

[1]) Men vindt de afbeelding van een aantal schoolboekjes in de z.g. ,,Toonboeken" der diaconiescholen, op het Rotterdams Gemeentearchief aanwezig.

[2]) En wie .... werd niet ontwaar, dat over het algemeen, de inrichting van ons schoolwezen alomme niet zodanig is als men in eene eeuw, waarin de gelegenheid tot het bekomen en vermeerderen, van kundigheden zich zoo overvloedig voordoet, wel zoude wenschen? (VIII. Bl. 4/5.)

[3]) Zelfs een schoolman als Van der Palm kon zich niet geheel vrij maken van de vrees voor een te geleerde volksklasse. VIII. bl. 316.

zegt hij, „dat door de beschaving der schamele kinderen, op zulke verbeterde Armscholen, deze boven andere burgerkinderen, ja zelfs boven die van aanzienlijke lieden, verheven of wel aan dezelve te veel gelijk gesteld zullen worden, en de Maatschappije daardoor gebrek zou kunnen lijden aan eene classe van leden, die haar zoo noodzakelijk is als de heff' op een wijn-vat." Daarop antwoordt hij: „.... En dit getal der kwalijk slagenden zal genoegzaam zijn, om een toereikende heffe des volks over te houden." Wat het verwerven van aanzienlijke posten door het gemeen aangaat, dat vindt hij bij wijze van uitzondering voortreffelijk. „... daar in tegendeel die Maatschappije altoos de gelukkigste bevonden wordt, waar de lieden van de laagste classis de weg openstaat, om door naarstigheid, bekwaamheid, en goede zeden, tot een hooger Classis, ja zelfs tot uitmuntende Eerambten te geraken." Naar zijn oordeel diende het voorbeeld van De Ruyter in een geschikte vorm aan de kinderen bekend gemaakt te worden, „ten einde daar door de naijver onder de schamele jeugd op te wekken, en dezelve tot den Zeedienst aantemoedigen ...; langs welken weg de hoop, van meer Nationale Zee-officieren te gewinnen, merkelijk zou bevorderd worden." Men ziet: met al hun idealisme bleven de schoolhervormers toch uitermate practisch [1]).

De kennis, die de armenkinderen op de scholen verwerven, is zijn conclusie, onttrekt ze niet aan de handenarbeid, maar leidt hen er integendeel toe op.

En de omstandigheden én de geesten bleken rijp voor een geheel nieuwe behandeling van de onderwijskwestie.

---

[1]) Men vergelijke voor dit denkbeeld ook VII. bl. 116: In een ontworpen schoolreglement komt daar voor als art. 1: Men behoorde ter aanmoediging der kinderen, vooral in de Diakonyeschoolen, de Zeevaart door de Meesters te doen aanprijzen, en vervaardigen een klein boekje, bij voorbeeld een uittreksel van Nederlandsche Zeehelden, ten dienste der school-jeugd.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE PRIJSVRAAG VAN HET ZEEUWS GENOOTSCHAP DER WETENSCHAPPEN TE VLISSINGEN.

„... eene schoolverbetering, welke reeds voor ruim 20 jaren, in het achtste deel der Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap te Vlissingen, door den Hoogleeraar in de H. Godgeleerdheid H. J. Krom te Middelburg en anderen werd ontworpen, welke zedert ginds en elders van lieverlede, schoon niet zonder eenigen tegenstand, echter meestal met een gelukkig gevolg is ingevoerd, en nu in de laatste jaren en ten gevolge van de jongste schoolverordeningen dermate is toe genomen, dat zij bijkans overal de goedkeuring, ja de toejuiching heeft mogen wegdragen niet alleen van ouders, onderwijzers en leerlingen, maar ook van bijna alle desbevoegde ooggetuigen, hoe wijd anders ook in godsdienstige of staatkundige begrippen van elkander verschillende ....."

(Het Departementaal Schoolbestuur van Utrecht aan het Departementaal Bestuur 's Lands van Utrecht) [1])

Het denkbeeld der schoolhervorming ± 1780 geboren binnen het kader van het stadhouderlijk regime. — Nauw verband met de bestrijding der armoede. — Doel van het onderwijs: vorming van leden voor staat en kerk. — Schoolplicht voor armenkinderen. — Het leerstellig onderwijs; toepassing van het pedagogisch beginsel hierop. — Nationalistische inslag van de schoolhervorming. — Leerstof en verdeling in klassen. — Doel van het zangonderwijs. — Verstandelijke ontwikkeling en humanisering van de tucht pedagogische grondslagen der hervorming. — Verheffing van de onderwijzersstand. — Het schooltoezicht.

Het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen, sinds zijn oprichting onder de hoge bescherming staande van Willem V, telde omstreeks 1780 onder zijn leden een groot aantal mannen met een

[1]) A.R.B.Z. Port. 527. (Exh: 17-9-1805, no. 12.) Vergelijk ook dezelfde portefeuille: missive van het schoolbestuur van Holland aan het dep. bestuur (stuk I 2b). „... ene Schoolverbetering, welke, nu voor ruim 20 jaar in het agtste deel der Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap te Vlissingen, door den Hoogleeraar H. J. Krom en anderen wierd ontworpen ....."

leidende positie in staat, en kerk en in de wereld der wetenschap. Zij waren niet alleen in Vlissingen en omstreken woonachtig: in de gehele Republiek der Verenigde Nederlanden en daarbuiten had het Genootschap zijn vertakkingen en correspondenten [1]).

Het achtste deel der Verhandelingen [2]) vermeldde het overlijden o.a. van den Directeur „Onno Zwier van Haren, Grietman van West-stellingwerf" en van de leden: „Hieronymus David Gaubius, Hoogleeraar in de Geneeskunde te Leiden, Lijfarts van Zijne Doorl. Hoogheid den Heere Erf-Stadhouder; Jacobus van Doeveren, Kolonel ten dienste dezer Landen; ..... Mr. Jan Coenraad Copes van Hasselt, Raadsheer in 't Provinciaale Hof van Gelderland; en Gerhardus Johannes Nahuys, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Kerkelijke Geschiedenissen te Leiden."

Deze lijst bevatte verder de namen van enige nieuwe Directeuren:

„Mr. R. J. Q. Van Goens, Schepen en Raad te Middelburg; Reinier de Klerk, Gouverneur Generaal van Neêrlands Indiën ... [3]). Daniel Steven Schorer, Schepen en Raad der Stad Middelburg, Bewindhebber van de O. I. C. ter Kamer Zeeland;.."

'Onder de leden van 1778 tot 1781 door de algemene vergadering van het Genootschap benoemd, behoorden o.a.:

„Hermannus Johannes Krom, Hoogleeraar in de Kerkelijke Historie en Predikant te Middelburg; .... Mr. Pieter Paulus, Advocaat voor de Ed. Hoven van Justitie in 's Gravenhage; ..... Johannes Florentius Martinet, A(rtium) L(iberalium) M(agister) Phil(osophiae) Doct(or); Predikant te Zutphen; ..... Jan des Roches, Secretaris van de Keizerlijke en Koninglijke Academie der Wetenschappen te Brussel; ...." verder een aantal Meesters in de Vrije Kunsten en Doctoren in de Medicijnen, de Wijsbegeerte en de Godgeleerdheid, benevens enkele hoge ambtenaren in dienst van Land, Gewest of Stad.

In deze schitterende kring van aanzienlijken en geleerden kwam het denkbeeld op, in 1778 de volgende prijsvraag uit te schrijven:

„Welke verbeteringe hebben de gemeene, of openbaare, vooral de Nederduitsche Schoolen, ter meerdere beschavinge onzer Natie, noch wel noodig? hoe zou die, op de voordeeligste wijze, konnen ingevoerd, en, op een' bestendigen voet, onderhouden worden?"

---

[1]) VIII. bl. XIV en XV.

[2]) Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen. Achtste Deel. Te Middelburg, by Pieter Gillissen, Drukker van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, MDCCLXXXII.

[3]) Beiden reeds in 1782 overleden. Zie bl. IX, deel VIII.

Rechtstreeks was over dit vraagstuk nimmer geschreven [1]). De antwoorden op de prijsvraag voor 1765 van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem hadden er slechts in 't voorbijgaan over gehandeld.

De keuze der prijsvraag was evenwel niet toevallig: zij was, naar men in de inleiding zag, een logisch uitvloeisel van de verhandelingen over het armwezen in het zevende deel der Verhandelingen van het Zeeuws Genootschap.

Ongetwijfeld had het bestuur der Maatschappij bij het opstellen er van aan een hervorming van het onderwijs in zijn gehele omvang gedacht. Immers de onderzoekingen moesten zich uitstrekken over alle openbare scholen.

Onder openbare scholen verstond men:

„alle plaetsen waer de Kinders van de Leden der Maetschapye, door vast gestelde Meesteren, ter volmakinge hunner opvoedinge kunnen onderwezen worden" [2]). Er vielen dus ook onder Latijnsche scholen en die, welke wij tot de middelbare zouden rekenen. „Openbare scholen" had dus een zeer algemene betekenis en betekende slechts de tegenstelling tot de private of huiselijke opvoeding.

Maar even zeker is het, dat het onderwijs aan de armenkinderen een belangrijke plaats in zijn overwegingen had ingenomen. Den Leidsen hoogleraar Nahuys [3]) met enige anderen aanwezen voor de beoordeling van de ingekomen geschriften, was door het Genootschap verzocht, het belangrijkste gedeelte van zijn aantekeningen, bij het doorlezen er van gemaakt, *inzonderheid die betreffende de armenscholen*[4]), als „Aanhangsel" aan de prijsverhandelingen toe te voegen.

Het toeval wilde, dat de ingekomen antwoorden werden afgedrukt in hetzelfde achtste deel, waarin „met eerbiedige dankërkentenisse aan Neêrlands God, met de zuiverste hoogachtinge voor onze braave Voorvaders," werd herdacht: „wat juist twee eeuwen geleden ten beste van dit Gemeenebest, zoo wyslyk, zoo kloekmoediglyk, zoo recht tydig, vastgesteld en geteekend wierde, te weten, het beroemde

---

[1]) VIII, bl. 230.

[2]) VIII, bl. 231.

[3]) G. J. Nahuys, geb. 1 Febr. 1738 te Utrecht; predikant o.a. te Middelburg (1765—1770); te Rotterdam (1770—1778), waar hij de titel van hoogleraar in de wijsbegeerte en zedekunde verkreeg; en te Amsterdam (1778—1781); hoogleraar te Leiden in 1781, in welk jaar hij aldaar overleed. (A. J. v. d. Aa, Biographisch Woordenboek, 13e deel, 1868.)

[4]) VIII. bl. 466.

en nooit volprezen Verbond van vereeniginge, meest bekend onder den naam der Utrechtsche Unie." [1])

De verhandeling onder de zinspreuk: „Ingenuas didicisse fideliter artes, Emollit mores, nec finit esse feros", van den Middelburgsen predikant en hoogleraar in de theologie H. J. Krom, zou de gouden erepenning verworven hebben, indien de statuten van de Maatschappij niet verboden hadden, deze aan een medelid toe te kennen [2]). Nu viel de eerste prijs ten deel aan Kornelis Van der Palm, Frans en Nederduits schoolhouder te Delft. Een zilveren penning werd toegekend aan een derden inzender: D. C. Van Voorst, predikant te Cadzand. Op de volledige tekst der bekroonde verhandelingen volgde een uittreksel uit de antwoorden van enige der overige inzenders. Het geheel werd besloten door het „Aanhangsel" van Nahuys [3]).

Wat was het doel van het onderwijs?

Het Zeeuws Genootschap had in de prijsvraag reeds zijn opvatting neergelegd: de scholen moesten dienen „ter meerdere beschavinge onzer Natie."

De inzenders waren het daarmede volkomen eens. Zij gaven bovendien hun persoonlijke omschrijvingen van deze doelstelling, waardoor wij een waardevol materiaal bezitten voor het leren kennen van de laat-achttiende-eeuwse denkbeelden op onderwijsgebied.

Krom wilde „voorstellen, hoe, mijns oordeels, de Schoolen ter meerdere beschavinge onzer natie behoorden te zijn ingericht" [4]). In de aanvang van zijn verhandeling [5]) vindt men evenwel, dat het onderwijs er voor zorg moest dragen, dat de leerlingen „met 'er tijd strekken tot sieraad hunner Christelijke belijdenis, en ook in hunnen stand der Maatschappije mogen nuttig zijn." Deze zin schijnt geen andere betekenis te hebben dan de eerst geciteerde.

Als plicht van den schoolmeester noemde hij: „waarlijk nuttig te zijn, aan Kerk en Vaderland,.." [6]).

De verwachtingen van een goede opvoeding waren zeer hoog gespannen. Wanneer de jeugd, de hoop van de staat, de verwachting van het nageslacht, deze deelachtig werd, dan zou daardoor de ware en innerlijke welstand van het land meer bevorderd worden dan door

---

[1]) bl. LXXXIV.
[2]) VIII. bl. XLIII.
[3]) Vgl. hierboven.
[4]) VIII. bl. 26.
[5]) VIII. bl. 9.
[6]) VIII. bl. 33. Vgl. ook: bl. 31, waar hetzelfde betoogd wordt.

„het Financieele" en het bevorderen van handwerken en „Traficquen" [1]).

Kornelis Van der Palm was van mening, dat de prijsvraag niet alleen voor de tedere jeugd, maar ook voor de bloei van het vaderland van belang was [2]). Aan het einde van zijn verhandeling blijkt, hoe hij zich voorstelde, op welke manier het welzijn des lands door de schoolopvoeding bevorderd kon worden [3]). Al zeer vroeg en met ernst moest de kinderen de kennis van en de vrees voor God, de liefde en onderwerping aan hun ouders en aan allen, die over hen gesteld waren, benevens de liefde voor hun evennaaste en hun medeleerlingen bijgebracht worden. Een krachtige steun konden de kinderen vinden in de kennis van een „vrijbedelend" God. Deze zou hen leren en in staat stellen zich aan diens wil te onderwerpen en met naarstigheid hun plicht te betrachten, waardoor zij onontbeerlijke leden der maatschappij zouden worden.

Wat gevolg was van een goed onderricht te wachten? Niet minder dan een verkleining van het aantal behoeftigen en bevordering van de rust in de samenleving.

Volgens den derden inzender, de predikant Van Voorst, bestond de beschaving ener natie in de ware kennis van alle wetenschappen, die haar bevorderen, en in de ware kennis van de zeden en de godsdienst [4]). Onder deze wetenschappen verstond hij de kennis, die elk nodig heeft om aan zijn verplichtingen jegens God, zich zelven en den evenmens te voldoen. Onder zeden verstond hij de kennis en beoefening der plichten, welke een menselijke maatschappij [5]) vordert, zo van elk lid jegens zijn medeleden als jegens zich zelf en door de godsdienst de kennis en betrachting der plichten, meer onmiddellijk jegens God.

Een der inzenders, wier namen niet bekend gemaakt werden, uitte zich op een soortgelijke wijze [6]). Terwijl de kinderen geleerd moest worden, niet te vloeken, de Zondag te ontheiligen en zich aan dronkenschap over te geven, moest hun een gepaste eerbied voor hun ouders en vrienden ingescherpt worden en behoorden zij er toe gebracht te worden beleefdheid jegens hun overheden, leraars. (d.w.z. predikanten), meesters en medeburgers in acht te nemen.

---

[1]) VIII. bl. 155.
[2]) VIII. bl. 229.
[3]) VIII. bl. 304, 312, 313.
[4]) VIII. bl. 329, e.v. 330.
[5]) Hier stellig in de betekenis van natie of staat. Enige regels verder stelt hij natie gelijk aan staat.
[6]) VIII. bl. 437, 438.

Deze stellingen, hoe algemeen ook van strekking, hielden niet in, dat nu ook alle lager onderwijs op dezelfde leest geschoeid moest zijn. Integendeel, bestaande verhoudingen werden streng geëerbiedigd. De inzenders namen aan, dat er scholen moesten zijn, ingericht voor de verschillende behoeften der onderscheiden standen en van stad en platteland [1]).

Krom stelde voor de steden, buiten de armenscholen, 2 of 3 soorten voor. In de laagste klasse scholen wenste hij het onderwijs te beperken tot lezen, schrijven, cijferen en zingen. Maar daarnaast moesten inrichtingen bestaan, ook op grotere dorpen, waar daarenboven muziek, boekhouden, wiskunde, tekenen, het schrijven van brieven en goede manieren onderwezen werden. Hij gaf aan deze gedachte instellingen de naam van kunstscholen. Zij waren voor de hogere standen bestemd en te vergelijken met onze tegenwoordige middelbare scholen.

Van der Palm onderscheidde de scholen alleen naar de welstand der ouders in twee groepen: in die, waarin het onderwijs door de ouders betaald werd, en in die, waarin de kinderen voor rekening van de steden of de armen onderricht ontvingen.

Het onderwijs aan de kinderen der bedeelden nam bij alle schrijvers een belangrijke plaats in, volkomen in overeenstemming met de opvattingen van hun tijd, die in een elementaire opleiding van de volksklasse een middel tot behoud der maatschappij zag.

Wanneer arme en onwetende ouders de opvoeding van hun kroost verwaarloosden, aldus het oordeel van Krom [2]), behoorde de staat zich er mede te bemoeien. Overal moest voldoende gelegenheid voor de armen zijn, hun kinderen onderwijs te doen ontvangen. Waar de plaats te klein was voor een afzonderlijke diaconieschool, konden zij met de andere kinderen naar één school gaan. Maar in dat geval hadden de ouders der andere leerlingen recht te verlangen, dat de kosteloos onderricht genietende kinderen behoorlijk gereinigd ter school kwamen. Indien de bedeelden onwillig waren, hun spruiten geregeld naar school te zenden, dan lag in het onttrekken van de diaconiesteun het middel, om ze te dwingen [3]).

De opvatting van Van der Palm was een weinig bevreemdend op dit speciale punt. Als kostschoolhouder was hij practisch niet op de hoogte van het onderwijs aan de bedeelden: kostscholen werden alleen

---

[1]) VIII. bl. 8, 119, 259, 307, 395.
[2]) VIII. bl. 103, 104.
[3]) VIII. bl. 100.

bezocht door de kinderen van degenen, die voldoende middelen bezaten, om het leer- en kostgeld te betalen. Hoewel overtuigd van de noodzakelijkheid van onderwijs voor de lagere volksklasse, wenste hij de leertijd voor de kinderen der ondersteunden toch zoveel mogelijk beperkt te zien [1]). Zodra hun lichamelijke gesteldheid het toeliet, moesten zij, naar zijn mening, naar zee of op een ambacht. Als uiterste grens nam hij de leeftijd van elf (!) jaar aan. Bovendien scheen hij te vrezen, dat de ouders hun kinderen te lang op school zouden laten, hetgeen de ervaring volgens Nahuys, die het onderwijs in verschillende plaatsen, als Utrecht, Delft, Rotterdam, Schiedam en Hoorn bestudeerd had, logenstrafte. Integendeel, men had in de regel de grootste moeite de ouders te bewegen, hun kinderen geregeld naar de school te zenden. Zonder pressie slaagde men daar niet in. (Zie boven.)

De Zeeuws-Vlaamse predikant scheen eveneens de mentaliteit der bedeelden te kennen. Ook hij stelde dwang als middel tot schoolbezoek voor. De schoolarchen, d.w.z. de toezichthouders op het onderwijs, moesten, naar hij meende, het recht hebben, te bepalen, hoe lang de leerlingen op school dienden te blijven [2]). Een anoniem auteur was eveneens voorstander van verplicht schoolgaan voor de armlastige jeugd [3]). De kosten van dit onderwijs konden voor rekening van het land komen [4]). Slechts die kinderen welke op een ambacht of naar zee gingen, moest veroorloofd worden, voor de vastgestelde tijd van school af te gaan. Het zwerven langs de straat mocht niet voorkomen.

Nahuys meende, dat niet alleen het schoolgaan voor de kinderen verplicht moest worden gesteld, maar dat zij, na het verlaten van de school, nog minstens twee jaar lang de avondschool dienden te volgen![5]) Deze verplichting bestond in de praktijk reeds aan verschillende diaconiescholen. (Utrecht, Rotterdam.)

Zou het onderwijs zo groot mogelijk nut opleveren, dan was het noodzakelijk, dat er geregeld school werd gehouden. Daaraan ontbrak alles op het platteland. Als regel werd daar alleen in de wintermaanden onderwijs gegeven. In het overige deel van het jaar kwam het school houden noch den schoolmeester, noch de ouders der kinderen gelegen.

---

[1]) VIII. bl. 310.

[2]) VIII. bl. 392, 393.

[3]) VIII. bl. 409.

[4]) Hier ligt de kiem van de nationale scholen, in de wet van 1801 ontworpen, waarbij het armen-onderwijs op kosten van de staat zou worden ingericht. Zij zijn, door het wegvallen van hun financiële basis nooit tot stand gekomen. Vgl. bl. 73.

[5]) VIII. bl. 470, 471.

Deze moesten op de een of andere wijze hun ouders bij de werkzaamheden op de akker van dienst zijn. De onderwijzer, die van de karige, vaak onregelmatig betaalde schoolgelden niet rond kon komen, vond een aanvulling, zo niet het hoofddeel van zijn inkomen, in het beoefenen van de landbouw. Voor de noodzaak het hooi of de tarweoogst voor de regen binnen te halen, moest de school natuurlijk wijken.

Reeds vroeg had de kerk, die van ouds een grote invloed door haar toezicht op het onderwijs bezat, haar aandacht op deze zaak laten vallen. De Christelijke Synodus van Delft bepaalde in 1721, dat bij de visitaties der scholen gevraagd moest worden, of de schoolmeesters, waar dat in hun vermogen lag, wel het gehele jaar door school hielden [1]). De Middelburgse theoloog, die in zijn studiën blijk gaf, de geschiedenis van de bemoeiïngen der kerk met het onderwijs goed te kennen, achtte het ogenblik daar, om aan deze oude, misschien al lang vergeten bepalingen, weer nieuw leven in te blazen. Zijn voorstel op dit punt verdient de aandacht, omdat het de volgende generatie van onderwijshervormers tot leidraad verstrekt heeft bij hun pogingen, de continuïteit van het schoolhouden te verzekeren.

In deze tijd, waarin één bepaalde kerk een dominerende positie in de staat had, was het onderricht in de godsdienst op de scholen van groot belang; voor velen maakte dit het voornaamste doel van het onderwijs uit.

Het spreekt van zelf, dat de inzenders zich bij het bespreken van dit kardinale punt op de grondslag van de heersende gereformeerde religie stelden. Hoe zouden zij anders hebben kunnen doen in deze kring van leidende persoonlijkheden in het toenmalig staatsbestel?

Maar toch voelt men duidelijk, dat zij het niet allen op dezelfde wijze deden.

De Synode van Dordrecht had uitdrukkelijk voorgeschreven, de catechismus twee maal 's weeks te onderwijzen [2]). Maar al durfde dan niemand de hand slaan aan het heilige boek[3]), de Heidelberger Catechismus, de nieuwe ideeën omtrent het kinderverstand stonden daarom niet in minder scherpe tegenstelling tot dit dogmatisch onderwijs. Bij de meeste schrijvers is de twijfel aan de deugdelijkheid er van duidelijk te bespeuren. Alleen een sterk kerkelijk georiënteerde aard, geheel ingeleefd in de leerstellige sfeer, was in staat op dat punt

[1]) VIII. bl. 38.

[2]) VIII. bl. 54. (Krom.)

[3]) Knappert: Gesch. der Ned. Herv. Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw. II. bl. 137.

over die twijfel te triomferen. Zo is het een merkwaardig verschijnsel, dat Krom, hoe origineel en fris zijn denkbeelden over kinderen en onderwijs ook waren, toch hardnekkig en met vaste overtuiging de positie van de Heidelberger Catechismus bij het onderwijs verdedigde.

Hij begon zijn verhandeling met de noodzakelijkheid van het leerstellig onderwijs te bepleiten. Het was voor hem het eerste onderwijsvak [1]).

Diep overtuigd van de menselijke verdorvenheid en de noodzakelijkheid ener algehele vernieuwing des harten, eiste hij, om daartoe te geraken, onderricht in de geopenbaarde godsdienst vanaf de prille jeugd [2]). Hij verwierp de natuurlijke godsdienst, die van de eerste verschilt als het water van de wijn.

Reeds de schoolvrouw, wier leerlingen van 4 (of 5) tot 6 (of 7) jaar oud waren, diende uit het Kort Begrip der Christelijke Religie, naar de vatbaarheid harer leerlingen, één of tweemaal 's weeks te catechiseren [3]). Aan de grotere kinderen moesten de Twaalf Artikelen des Geloofs, de Tien Geboden, enz. voor die wat verder waren, een kort begrip van de Catechismus van de Paltz en eindelijk deze laatste zelf onderwezen worden [4]). Vooral geen vragenboekjes in de scholen: die konden slechts aanleiding geven tot allerlei broedertwisten. De zuivere Catechismus verdiende de voorkeur [5]). Om dit onderwijs te kunnen geven, was het nodig, dat de schoolmeesters zelf de catechismus goed kenden en overtuigde belijders van de heersende godsdienst waren [6]).

En om zekerheid te hebben omtrent hun opvattingen, moest de hand gehouden worden aan de verplichte ondertekening van de formulieren van enigheid [7]). Hun diende verder te worden opgelegd, de leerlingen des Zondags naar de kerk te geleiden, zoals reeds in Rotterdam geschiedde [8]). Met des te meer vrucht kon dan des Maandags gesproken worden over het deel van de catechismus, dat de vorige dag in de kerk was behandeld.

Hoewel Krom oordeelde, dat een bekwaam schoolmeester heerlijke lessen uit de Heidelbergse Catechismus zou kunnen putten, meende

---

[1]) VIII. bl. 47.
[2]) VIII. bl. 43, 49.
[3]) VIII. bl. 43.
[4]) VIII. bl. 54.
[5]) VIII. bl. 54 (noot).
[6]) VIII. bl. 56.
[7]) VIII. bl. 53, 177.
[8]) VIII. bl. 59. Dit voorschrift was afkomstig van de Syn. v. Dordt.

hij toch, dat een boek voor zedekunde, maar dan één, door de kerk van Nederland goedgekeurd, aan te bevelen was [1]).

Ziedaar het geneesmiddel van den rechtzinnigen godgeleerde tegen het toenemend bederf [2]) in een tijd, waarin de verpestende geschriften van een Voltaire circuleerden [3]).

Van der Palm daarentegen verschoof de behandeling van het godsdienstig onderwijs naar de laatste bladzijden van zijn geschrift [4]). Hij was merkbaar verlegen met dit gedeelte van zijn onderwerp.

Zeker, hij ontkende de noodzakelijkheid, de jeugd van jongs af den Schepper te doen kennen, niet. Maar onmiddellijk rees de vraag voor hem op, hoe dit in praktijk te brengen.

Zijn uiting van waardering voor de Heidelbergse Catechismus diende, om hem als leerboek voor de jeugd af te keuren. Openlijk durfde hij het dogmatische te moeilijk voor het kinderlijk bevattingsvermogen noemen. Het in zijn tijd gebruikelijke memoriseren van gedeelten uit de bijbel en de catechismus verwierp hij als zijnde zonder nut voor het verdere leven. Niet te veel van buiten laten leren was zijn advies. Aanbeveling verdienden de werkjes, waarin op de allereenvoudigste wijze de kinderen vrees voor den hogen God, hun weldoener en verzorger en de liefde tot hun waardige ouders, den evenmens en hun medeleerlingen zo scherp mogelijk werden ingeprent.

Aarzelend suggereerde hij het denkbeeld, het leerstellig onderricht te vervangen door bijbels geschiedenisonderwijs. De sympathie, die hij uitte voor de „onwaardeerbare" vragen van Borstius over de bijbel schijnt in die richting te wijzen.

Hij, de practische schoolman, durfde nog stoutmoediger stellingen te poneren, die het bewijs van zijn grote oorspronkelijkheid zijn. Gaarne zou hij zien, dat door godgeleerden, die „verstand van bidden hebben", voor de kinderen kinderlijke gebeden werden samengesteld. De gangbare moesten in „trippelende versjes" veranderd worden.

Op het gebied van godsdienstonderwijs was Van der Palm de meest originele van alle inzenders: hij stelde het klaar en duidelijk de eis, zich aan te passen aan het kinderverstand [5]).

D. C. Van Voorst, predikant te Cadzand, nam een plaats in tussen

---

[1]) VIII. bl. 57.

[2]) VIII. bl. 7, 124.

[3]) VIII. bl. 175, noot.

[4]) VIII. bl. 301—306.

[5]) Misschien had hij het denkbeeld van verklaring van het dogmatische ontleend aan Saurin's catechismus, die weer een navolging was van die van Ostervald. Bl. 65 e.v.

de beide voorafgaande schrijvers. Ook hij zag er een bezwaar in, de kinderen te vroeg de catechismus te doen leren. Met minachting gewaagde hij van de lieden, die de waarheden van de godsdienst napraatten uit het een of ander boek [1]).

In het begin wenste hij een grondslag te leggen door het vertellen van bijbelse verhalen en gelijkenissen [2]). Later, wanneer de leerlingen enige vorderingen zouden hebben gemaakt, kon dan toch de oude leerstof onderwezen worden [3]). Evenzeer als Van der Palm wilde hij een kinderlijke toon aannemen bij het spreken over de dingen van de godsdienst. Vreemd doet het aan, hem disputen over leerstellige zaken en de plichten van den mens door de leerlingen te houden, te horen aanprijzen [4]).

Andere auteurs, blijkens het uittreksel, uit hun antwoorden afgedrukt, gispten al evenzeer het oneerbiedige en gebrekkige opzeggen van het Onze Vader, de Artikelen des Geloofs, de Tien Geboden, de gebeden, psalmen en „kleinkindervragen" [5]). Naar de verschillende uitingen te oordelen, moet het vloeken een nationale ondeugd geweest zijn, dat met ernst bestreden behoorde te worden [6]). In tegenstelling met Krom was een ander, anonym schrijver, van mening, dat de natuurlijke godsdienst bij de religieuse opvoeding een gewichtige dienst kon bewijzen [7]). Veel beter was dit dan zich bezig te houden met al die abstracte denkbeelden der leerstellingen. Maar toch durfde dezelfde inzender niet geheel breken met de oude leerwijze: hij wilde het van buiten leren der goddelijke waarheden niet afkeuren, verre van dien! Hij vond het nuttig, mits men zich beperkte tot het eenvoudige, tot hetgeen in het bereik van het kinderverstand lag (!).

De verdeling der scholen in klassen is in onze tijd een hoofdkenmerk van het onderwijs. In de achttiende eeuw was zij minder vanzelfsprekend: in de lagere scholen was daarvan, al kende men een onderscheiding der leerlingen in spellers, lezers, schrijvers en cijferaars, niet veel te merken. Maar zelfs schijnt de noodzakelijkheid er van niet bij alle schoolhervormers vastgestaan te hebben. In de verzameling antwoorden op de prijsvraag vindt men er slechts bij twee schrijvers

---

[1]) VIII. bl. 347.
[2]) VIII. bl. 363.
[3]) VIII. bl. 367.
[4]) Als voren.
[5]) VIII. bl. 397, 399.
[6]) VIII. bl. 437.
[7]) VIII. bl. 439.

op doelbewuste wijze over gehandeld. Krom en Van der Palm waren de enigen, die overtuigd bleken te zijn van het nut ener behoorlijke methodische indeling der leerstof. Uit zijn ervaringen had de Delftse kostschoolhouder deze lering getrokken: „... Door een wel gereide en naeuwkeurige uitgevoerde orde kunnen de domste kinders allengskens iets leeren" [1]).

Wilde Krom 4 klassen onderscheiden, Van der Palm stelde er 3 voor. In historisch opzicht is het ontwerp van Van der Palm het belangrijkste, waarom wij ons met dit laatste bezig houden.

De 3 klassen werden onderscheiden in 3 banken elk, naar het voorbeeld van de indeling der Latijnsche scholen [2]).

K l a s s e I, *bank a.* Letters en begin A-B-boek. *Bank b.* Woorden van 2 of 3 lettergrepen in het spelboek, lezen in kleine Spreuken of Evangelium. *Bank c.* Woorden van 2, 3 of 4 lettergrepen.

K l a s s e II, *bank a.* Aanvang van het schrijfonderwijs. Men moest daarmede vroeg beginnen, omdat reeds in deze klasse een aantal kinderen de school verlieten. Spellen in het tweede deeltje van een spelboek (woorden van 5 en 6 lettergrepen). Lezen van een bijbels verhaal. Schrijven der letters van het A-B-C.

Bank b. Voortgaan in hetzelfde spelboek (woorden van 6, 7 en 8 lettergrepen). Ook niet geheel Nederlandse woorden worden geleerd. Spreuken van Salomon. (in-4°.) Zendbrief [3]). Spraakkunst. Schrijven van twee letters en één regel.

Bank c. Voortgaan met het bovengenoemde tweede deeltje van een spelboek. Spellen van alle woorden. Verkorte Vaderlandse Historie van Wagenaar. Fabelboekje met eenvoudige en nuttige moraal. Gedichtjes van toen levende dichters [4]). Schrijven naar voorbeelden. Eerste beginselen der rekenkunde.

K l a s s e III, *bank a.* Wenselijk was: een nog niet geschreven 3e deeltje voor spelkunst, waarin alle moeilijke namen uit de Heilige Schrift en bastaardwoorden werden gegeven. Geslachtboekje van Bakker, bevattende de geslachten van Adam tot op Jezus Christus [5]). Spraakkunst [6]). Schrijven en rekenen.

Bank b. Nog steeds spellen. Lectuur: kranten, Postrijders. Verbuiging en vervoeging. Voortzetting schrijven en rekenen.

---

[1]) VIII. bl. 294.
[2]) VIII. bl. 291, 294.
[3]) Aldus de toenmalige naam voor een brievenboek.
[4]) Krom noemde (VIII, bl. 45) Van Alphen, Pape, 't Hoen.
[5]) VIII, bl. 290.
[6]) VIII. bl. 417. Spraakkunst van V. d. Palm, R. Arrenberg, Rotterdam, 1769.

Bank c. Herhaling van het geleerde. Alle soorten van schrift: oude brieven, koop- en huurcedulen. „Deftige" dichtstukken ter bevordering van de smaak. Voortzetting schrijven en rekenen.

Overgang naar een hogere klasse werd beloond met een prijsje, waarvan de waarde moest afhangen van de verdienste der kinderen. Eveneens beval hij aan bij het verlaten van de school iets te geven.

Twee dingen vallen bij het lezen van deze schets op: ten eerste, de grote overeenkomst met de klassenindeling, door de Schoolorde van 22 Augustus 1801 voorgeschreven; het is duidelijk, dat de toenmalige Agent van Nationale Opvoeding dit gedeelte der Schoolorde van zijn vader heeft overgenomen; ten tweede, het gebruik van de traditionele schoolboekjes, ook van die leermiddelen, welke later algemeen afgekeurd werden. (Brieven, huurcedulen, kranten) [1]). Slechts enkele nieuwe elementen vertonen zich: gedichtjes van tijdgenoten, de Spraakkunst van Van der Palm zelf en de verkorte Vaderlandse Historie van den Amsterdamsen historicus Wagenaar [1]).

Algemeen was de afkeuring van de in zwang zijnde methode van lezen leren. Te midden van een algemeen gebrom en geraas [2]) praatte de meester zijn leerlingen letter voor letter en lettergreep na lettergreep voor, en dat weken en maanden lang. Sommigen lazen aldus met den meester in de catechismus of de Evangeliën, terwijl zij nog nauwelijks in staat waren, de letters van een lettergreep, of de lettergrepen van een woord goed samen te voegen [3]). Zo leerde het kind lezen, zonder te weten, wat het las, en dan op een temende toon, die de kinderen tot hun dood toe bij bleef [4]). Zelfs proponenten hadden de grootste moeite, zich op de duur van die zangerige deun te ontdoen [5]). Vooral Van der Palm wees op de noodzakelijkheid van een goede, natuurlijke leestoon [6]). Het denkbeeld kwam zelfs op het zo werktuiglijke spellen te vervangen door een methode, die de kinderen al spelende zou leren lezen [7]). Van Voorst wilde de letters onderwijzen door middel van plaatjes, met de benaming van de afbeelding en de beginletter aan de achterzijde. Zo kon de voorstelling van de Hof van

---

[1]) De nieuwere boekjes, vooral door het Nut uitgegeven, verschenen voor het merendeel eerst na 1794.

[2]) VIII. bl. 19.

[3]) VIII. bl. 342.

[4]) VIII. bl. 341.

[5]) VIII. bl. 18.

[6]) VIII. bl. 267.

[7]) VIII. bl. 356 e.v.

Eden met Adam voorzien zijn aan de voorzijde met het woord „Adam" en aan de achterkant met de letter „A". Anderen bevalen aan boekjes te gebruiken, waarin de lettergrepen afzonderlijk waren gedrukt, of wel gescheiden door streepjes [1]).

In overeenstemming met de heersende mening, werd het schrijven niet tegelijk met het lezen geleerd. (Men zie de voorafgaande bladzijden.) Het was als een vak op zich zelf. Het was meer dan een simpel vak: de toonboeken van de leerlingen uit het tweede gedeelte van de achttiende eeuw bewijzen, welk een hoge graad van volkomenheid zelfs heel jonge kinderen in de calligrafie wisten te bereiken. Beter dan een verhandeling maken zij den tegenwoordigen mens duidelijk, dat het schrijven niet een middel, maar een doel op zich zelf was. Misschien lag de oorzaak van die overschatting in het belang, dat een goede hand voor den Nederlandsen koopman, die oppermachtige figuur uit de Republiek der Verenigde Nederlanden, had. Meer dan één inzender waarschuwde dan ook tegen een te hoog aanslaan van de schrijfkunst [2]). De lettervormen waren nagenoeg gelijk aan de onze; het moeilijke schrift, dat nog algemeen was in het begin der achttiende eeuw, was door het conservatisme van het onderwijs als oefening in het lezen gebleven.

Het eigenlijke taalonderwijs begon met het onderricht in de spraakkunst. Van der Palm verschoof het tot de derde of hoogste klasse. Het droeg bij hem, naar de beschrijving van de leerstof bewijst, een sterk grammaticaal karakter. Algemeen was het verlangen naar een algemene, aan vaste regels gebonden spelling [3]).

In het rekenen waren in die tijd de leerlingen op het einde van hun leerperiode gewoonlijk zo ver gevorderd, dat zij de regel van drieën volgens Bartjens of Coutereels tamelijk wel verstonden [4]). Van oefeningen met gebroken getallen was geen sprake: de meester wist daar in de regel zelf niet mede te werken. Ook hier was weer duidelijk de grondfout van al het onderwijs te bespeuren: de leerlingen begrepen niet, wat zij deden [5]).

Wat stelde de moderne denkwijze zich als doel van het rekenen voor? Benoeming van de getallen, bewerkingen met gehele en gebroken getallen, herleiding van muntsoorten, (een belangrijke zaak in de tijd,

---

[1]) VIII. bl. 415. 417.
[2]) VIII. bl. 269, 350.
[3]) VIII. bl. 86, 266, 419.
[4]) VIII. bl. 61.
[5]) VIII. bl. 422.

dat elk gewest zijn eigen muntstelsel met veranderlijke koersen had) winst-, verlies-, percent- en wisselrekening [1]). Vermeden moesten echter worden de weinig voorkomende gevallen, zoals zij bij Bartjens te vinden waren.

Een nationalistische inslag in de denkwijze der auteurs is onmisbaar. Met de vernieuwing van de geest ging een opleving van het nationale bewustzijn gepaard. Al de prijswinnaars verzetten zich tegen de overheersende positie van het Frans. Waarom moeten allerlei kunsten en wetenschappen alleen maar op de Franse scholen geleerd worden? vroeg Krom zich af [2]). Van der Palm keurde het gebruik van Franse leerkrachten, zelfs voor het onderwijs in hun moedertaal, af [3]). Zij toonden immers dikwijls weinig achting voor de Nederlandse zeden en begrippen. Nahuys stelde voor het Frans van de gewone lagere scholen te verbannen en met het onderwijs van alle talen te wachten, tot de leerlingen geschikt waren voor de kunstscholen. (Voor de grotere leerlingen bestemd.) Ja, maar, wat moesten dan de Fransen, die hier woonden, met hun kinderen beginnen? Zij hadden toch niets met onze taal te maken? Dit argument maakte de verontwaardiging van den Rotterdamsen predikant gaande. Vreemdelingen dienden naar zijn opvatting de taal van het land, waar zij vertoefden, te kennen [4]).

De vaderlandse geschiedenis was het middel om de kinderen vaderlandsliefde bij te brengen.

Ook hier weer is Krom de man, die met de scherpst omlijnde ideeën voor de dag komt. Deze predikant met zijn uitgesproken kerkelijke oriëntering plaatste zelfs de nationale geschiedenis naast de bijbel en de catechismus [5]). Zij leerde immers zien, hoe de Nederlandse natie, evenals eertijds de Joodse, een uitverkoren volk Gods was.

Nu was er wel in de Nederlandse scholen een soort van leerboekje voor de vaderlandse geschiedenis in omloop: Korte Schets der Nederlandse Historiën, terwijl daarnaast nog gelezen werd: De Fransche Tyranniën, maar deze werkjes stonden op zulk een laag peil, vooral het laatste, dat zij door alle weldenkenden afgekeurd werden. Onze schrijvers spraken er dan ook niet van, maar prezen enkele in latere tijd verschenen boekjes aan. Het waren: de verkorte vaderlandse historie van Jan Wagenaar [6]), Kort Begrip der Nederlandsche

---

[1]) VIII. bl. 424.
[2]) VIII. bl. 127.
[3]) VIII. bl. 242.
[3]) VIII. bl. 494.
[5]) VIII. bl. 65.
[6]) VIII. bl. 67, 293, 297.

Geschiedenissen, tot gebruik van Neêrlands Jeugd, (Utrecht, Van den Brink, 1776) [1]), een leerboekje, bevattende vooral de geschiedenis van land- en zeehelden van A. van der Kroe, (Amsterdam).

Het is geen wonder, dat men in een gereformeerde kring als deze, het onderwijs ook wilde benutten ten voordele van de kerkzang. Deze stond op het eind van de achttiende eeuw in de Nederduits Gereformeerde Kerk op een ondenkbaar laag niveau. Het peil was lager dan bij andere gezindten [2]). De gemeente, die de gewoonte had, de noten „uit te rekken, in den mond te draaien, te kaauwen, en door ettelijke verlagingen en verheffingen tusschen de tanden en het verhemelte slangsgewijze henen te slingeren en te dwarrelen," eiste van haar voorzangers, dat zij de psalmen Davids zouden zingen met „trammelanten en mordanten op elke noot...."

De verbetering van de kerkzang was in de eerste plaats het oogmerk van het zangonderwijs in de scholen [3]), waarbij men ook de verheffende invloed van het zingen in het algemeen niet over het hoofd zag [4]).

De bovengenoemde leerstof schijnt in de ogen van de schoolhervormers voldoende geweest te zijn. Aardrijkskunde, tekenen, natuurlijke historie en lichamelijke oefening kwamen niet in aanmerking voor de algemene lagere scholen.

Het groot aantal kinderen, dat de meesters te onderwijzen hadden, hun volslagen onvoldoende ontwikkeling, de gebrekkige, individuele wijze van les geven en hun gering maatschappelijk aanzien maakten de orde tot een geducht en benauwend probleem. In de regel trachtte de onderwijzer zich te handhaven met een ongelooflijk stemgeluid en ruwe grauwen bij de minste tekortkomingen van zijn leerlingen [5]). Zijn oplopendheid legde hij zelden een teugel aan, en menigmaal, wanneer dat zo uitkwam, baande zijn slecht humeur zich een uitweg door het uitdelen van kastijdingen, verdiend of niet. Vandaar dat niet zelden dit achttiende-eeuwse spreekwoord op hem toepasselijk was: „Hij slaat er onder gelijk malle Jan onder de hoenders". Voor de kinderen waren hun leermeesters, die de wereld beschouwde als plechtstatige zotten, in het algemeen grillige tirannen. De meer verlichte denkbeelden verlangden een andere verhouding tussen onderwijzers en leerlingen. Deftigheid moest bij den meester

---

[1]) VIII. bl. 67.
[2]) Knappert: Gesch. der Ned. Herv. Kerk. II, bl. 143.
[3]) VIII. 61, 432.
[4]) VIII. 435.
[5]) VIII. bl. 21, 27, 272, 342, 344, 432.

samen gaan met vriendelijkheid [1]). Voor de verbetering van de atmosfeer in de scholen was het in de eerste plaats noodzakelijk, dat de lichamelijke kastijding binnen redelijke grenzen beperkt werd. Liever, dan een pak slaag toe te dienen, moest men trachten den kleinen boosdoener door een beroep op zijn redelijkheid zijn ongelijk te doen inzien [2]). Maar waar de rede faalde, schoot de harde hand te hulp. Een deugniet, die ondanks de vermaningen aan hem besteed, doorging met dwingen, diende met slagen, maar zachte, tot rede gebracht te worden. Waren de kinderen iets ouder, dan moest men het kwaad in al zijn afschuwelijkheid voorstellen en hen door vragen er toe brengen, zich zelf te veroordelen, en zich een straf toe te wijzen. Mocht een knaap zijn vergrijp herhalen en verschoning niet meer mogelijk zijn, dan moest men hem er toe doen besluiten, dat de liefde, welke men hem toedroeg, een kastijding vergde. Alleen de roede, aldus een onbekend inzender, mocht als minst gevaarlijk tuchtmiddel gehandhaafd worden [3]).

Deze opvoedkunde, in haar vermenging van rationele humaniteit en ouderwetse opvattingen, schijnt ons wel wat belachelijk toe. Maar in die oprecht gemeende poging de aard der kinderen te begrijpen en hun het schoolleven aangenamer te maken, ligt toch ook iets ontroerends. Het enthousiasme, waarmede zij hun denkbeelden verdedigden, was de uiting van geesten, die een nieuwe ontdekking op het gebied van de jonge mensenziel gemaakt hadden.

Het begrip van de noodzaak de jeugd in hygiënische schoolgebouwen te onderwijzen, begon zich baan te breken. Maar het is merkwaardig te constateren, dat dit inzicht toch lang niet bij allen bestond. Krom behandelde dit onderwerp, Van der Palm en Van Voorst niet.

De grote ontdekking van die tijd was klaarblijkelijk de behoefte van den mens aan verse lucht [4]). Ter vermijding van tocht beval Krom aan, ramen aan te brengen, die van boven geopend konden worden, een denkbeeld, eveneens gelanceerd door een ongenoemden inzender. Deze laatste ontraadde bovendien het gebruik van vuurstoven [5]) en wilde de privaten buiten de school plaatsen. Bij snerpende kou was naar zijn oordeel het best een goed turf- of Engelse-kolenvuur, zo ter verwarming als ter zuivering van de schoollucht. Maar de kachels zou hij afkeuren .....

---

[1]) VIII. bl. 12.
[2]) VIII. bl. 374, 447.
[3]) VIII. bl. 449.
[4]) VIII. 36, 453.
[5]) De kinderen gebruikten ze ter verwarming van de voeten.

Over de lichamelijke ontwikkeling maakte niemand zich zorg, in elk geval niet, voor zover de lagere schooljeugd betreft [1]). Krom maakte er met een enkel woord melding van in zijn verhandeling over de Franse scholen, derhalve de inrichtingen voor kinderen, die het gewone lager schoolonderwijs al achter de rug hadden. Hoe weinig nog zijn tijd hechtte aan een goede lichaamsoefening, blijkt uit zijn opvattingen. Onschuldige divertissementen als paletten en kegelen achtte hij voor de jongelingen toelaatbaar, maar dan onder het oog van Monsieur [2]). Verboden moesten worden spelen, waaraan enig gevaar verbonden was, als: zwemmen, vissen, hoogspringen..... [3]).

De kennis en kunde van de onderwijzers was, enkele uitzonderingen daargelaten, volkomen onvoldoende. In naam was de vestiging als schoolmeester aan beperkingen onderhevig. Voor alles moest hij lid van de heersende kerk zijn. Deze oordeelde over leer en leven van den aspirant-schoolhouder. In feite bestond dit alleen in de verplichte ondertekening van de formulieren van enigheid. Of hieraan wel altijd de hand gehouden werd, is een andere vraag [4]).

Ingeval van een vacature aan een stadsarmenschool of diaconieschool der Nederduits Gereformeerde Kerk werd de candidaten een examen afgenomen in lezen, schrijven, cijferen, zingen en de Christelijke geloofswaarheden. De regenten dier scholen, waaronder altijd predikanten waren, examineerden.

Op het platteland hadden de ambachtsheer of een of ander college het recht van benoeming. Ook zij deden een onderzoek naar de kunde van den sollicitant. Bekwaamheid in het les geven legde wel het minste gewicht in de schaal. Niet zelden vond de eigenaar ener heerlijkheid een overtolligen bediende een zeer geschikt leermeester voor de dorpsjeugd [5]). Indien de kerk den schoolmeester beriep, werd het meest gelet op zijn geschiktheid voor de kerkdienst. Was de candidaat in het gelukkige bezit van een krachtige, galmende stem, dan had hij grote kans de bewondering der dorpelingen op te wekken en hun gunst te verwerven.

Niemand mocht zich als schoolhouder vestigen, ook niet voor eigen rekening, zonder voorafgaande toestemming van kerk en stedelijk bestuur. Wat het laatste college aangaat, volgens Van der Palm speelde

---

[1]) Krom wilde de kinderen der lagere school een goede houding van het lichaam leren aannemen! VIII. bl. 121.

[2]) VIII. bl. 36.

[3]) VIII. bl. 165.

[4]) VIII. bl. 53.

[5]) VIII. bl. 15. 274.

de meerdere of mindere gunst, die de aanvrager bij de heren genoot, een voorname rol bij het al of niet inwilligen van de aanvrage [1]).

Hier en daar, o.a. in Delft [2]), waren de schoolmeesters tot een gilde verenigd. De hoofdlieden, onder toezicht van de stedelijke regering, namen een examen af van de zich aanmeldende schoolhouders. Niemand werd tot dit onderzoek toegelaten dan die een aantal jaren als ondermeester gefungeerd had. Het zal wel eens moeilijk voor deze examinatoren geweest zijn, te vergeten, dat een eventueel slagend candidaat een toekomstig concurrent was. Het Delftse voorbeeld vond dan ook weinig navolging.

Allen waren het er over eens, dat er een einde moest komen aan het zich vestigen als onderwijzer zonder deugdelijk bewijs van geschiktheid.

Niets bewijst meer de oorspronkelijkheid van sommige der schoolhervormers dan hun denkbeelden omtrent het verwerven dier nodige geschiktheid voor het onderwijs. In een tijd, waarin de onderwijzers een van de laagste intellectuele en maatschappelijke groepen vormden, wilden zij die stand verheffen door een opleiding aan speciale scholen, [3]) door enkelen hogescholen genoemd [4]).

Zolang er nog geen opleidingsscholen bestonden, kon men zich, naar Kroms opvatting, vergenoegen met het verplicht stellen van een examen, door de toezichthouders, scholarchen genaamd, en de kerkeraad of de classis te doen afnemen. Niemand mocht dan tot dit examen worden toegelaten, dan die in het bezit was van een bewijs van lidmaatschap van de heersende kerk en van goed en godsdienstig gedrag. De aspirant zou uitvoerig ondervraagd moeten worden in alle vakken, waarin hij onderwijs zou willen geven, terwijl in de akte van deze vakken zou melding worden gemaakt. [5]) Hij bedoelde blijkbaar evenveel categorieën van onderwijzers te scheppen, als hij soorten van scholen ontworpen had. Als minimum leeftijd voor stadsonderwijzer stelde hij 22 jaar, voor het platteland achtte hij 20 jaar voldoende. Een ondermeester diende minstens 18 jaar te tellen. Het zou aanbeveling verdienen, aan een meester, die een school wilde beginnen, de eis te stellen, dat hij een zekere oefentijd als ondermeester had doorgemaakt.

Zoals men ziet, de opstellers van de onderwijswetten der Bataafse

---

[1]) VIII. bl. 275.
[2]) VIII. bl. 275 e.v.
[3]) Krom, VIII, bl. 148.
[4]) Van Voorst, VIII, bl. 279, anonym schrijver, VIII, bl. 461.
[5]) VIII. bl. 120.

Republiek hebben deze, voor zover de examens aangaat, vooral op Kroms opvattingen gebaseerd.

Naast de scherp omlijnde voorstellen van den Middelburgsen theoloog zijn de plannen van Van der Palm vaag en slecht uitvoerbaar. Eerder spraken wij reeds van de door hem geopperde mogelijkheid, aanstaande schoolmeesters te doen examineren door de hoofdlieden van een schoolmeestersgilde. Op de bedenking, dat concurrentieoverwegingen bij de beoordeling der candidaten een rol zouden kunnen spelen, wist hij niets anders te antwoorden, dat dit bij de bekwame lieden, die als examinatoren zouden optreden, stellig niet zou gebeuren.

Van Voorts ideeën hadden op dit punt, weinig te beduiden. Eigenlijk was er buiten Krom niemand, die een uitgewerkt schema voor de opleiding en toelating der onderwijzers voorlegde.

In het complex van oorzaken, die de sociale minderwaardigheid van de onderwijzers bepaalde, was hun gering inkomen de voornaamste.

Het bestond uit hetgeen de karige schoolgelden opleverden. Hoe minder kinderen, hoe minder loon. Vaak werden deze schoolgelden nog niet eens regelmatig betaald. Om de opbrengst enigszins te verhogen, werden veel te jonge kinderen, die eigenlijk thuis hoorden op de vrouwen- of kleinkinderscholen, aangenomen. Daarbij deden de schoolmeesters elkaar een moordende concurrentie aan. Waar maar enige kans op een sober bestaan bestond, waren steeds een groot aantal gegadigden voor het oprichten van een school. [1]) Eenmaal aanwezig, trachtten die scholen zich met alle mogelijke middelen te handhaven. Reeds vroeg was men in de Republiek der Verenigde Nederlanden gedwongen geweest, het oprichten van scholen, binnen een kring om reeds bestaande getrokken, te verbieden. [2])

Hier en daar, in de generaliteitslanden b.v., werd het schoolmeesterstractement door de publieke kas gedragen. Soms werd het, zoals in Overijsel, [3]) van overheidswege met een klein bedrag aangevuld.

Bijna steeds werd den schoolmeester het ambt van koster, voorzanger, enz. opgedragen. Maar deze bijbetrekking was evenmin in staat, zijn bestaan tot een redelijk peil op te voeren. Derhalve moest hij nog andere nevenberoepen uitoefenen, om niet te verkommeren. Hij nam een handwerk op, terwijl op het platteland de onderwijzers

---

[1]) VIII. bl. 264.

[2]) VIII. bl. 10, 11. (Noot). Zie echter bl. 38.

[3]) A. R. Port. 529. Het Dep. Best. van Overijssel aan den Secr. v. St. voor de B. Z. (Exh. 14-10-1805.)

het land bewerkten. Niet zelden waren zij landmeters, bekleedden lagere administratieve betrekkingen als rentmeester, collector (= ontvanger) van 's lands middelen en traden op als belastingpachter. Het scheen ook voor te komen, dat zij notariële diensten verrichtten of voor het gerecht procureerden [1]). Al vroeg moest tegen ongewenste en soms zeer bedenkelijke combinaties worden opgetreden. De kerkelijke ordonnantiën van Gelderland schreven de kerkvisitatoren voor, met betrekking tot de schoolmeesters te vragen, „of zij hunnen dienst niet vrugteloos maaken met Tapperijen, Pagterijen van Accijnsen, Imposten enz." De kerkelijke wetten van Friesland (Titel XXXVII) verboden de schoolmeesters tegelijk pachter van belastingen te zijn, of zich te bemoeien met de dienst van „Notariëren, of voor de Geregten te procureren, tot hindering van de School- en Kerkedienst enz."

Alleen het inkomen van de kleine groep schoolmeesters in dienst van de Gereformeerde diaconie kwam een eind boven het algemene, lage peil uit. Te Utrecht genoten de meesters der kerkelijke scholen een salaris van *f* 700.— in het jaar 1748, Te Amsterdam bezoldigde de kerk ze in 1780 met *f* 1300.— (Twee ontvingen *f* 1100.—) [2]).

Door de noodzakelijke combinatie van ambten, waarvan dat van schoolmeester misschien niet eens het meest inbracht, gevoelden de meesters zich niet voor alles onderwijzer. Zij namen hun beroep slechts in het voorbijgaan waar.

De onderwijshervormers wilden daarom een schoolmeestersstand kweken, die zich in de eerste plaats en voor alles onderwijzer voelde en aan zijn beroep al zijn werkkracht besteedde. Natuurlijk had niemand bezwaar tegen de samenvoeging van school- en kerkdienst. Alleen werd het verlangen uitgesproken, dat bij de keuze van een schoolmeester niet bij voorkeur gelet werd op zijn geschiktheid voor de laatste. Om de vinnige onderlinge concurrentie tegen te gaan, dienden de oude bepalingen tegen oprichting van zogenaamde „bijscholen" gehandhaafd te blijven. Het was verder volstrekt noodzakelijk, dat de meester, indien hij zijn functie naar behoren zou kunnen uitoefenen, een onafhankelijk man was. Vooral moest hij bevrijd worden van de invloed der grillige opvattingen van de ouders, die in het schoolgeld een middel hadden om hem naar hun hand te zetten.

---

[1]) VIII. bl. 16, 41.

[2]) Reglement der diaconiescholen te Amsterdam van 1780. In '07 (bijdragen Juni van dat jaar) was het nog *f* 900. Zie verder bl. 54 en 141.

Men had voor ogen een uniforme belasting, te betalen door alle burgers, wier inkomen een zeker bedrag te boven ging. Uit het aldus gevormde fonds konden de tractementen der onderwijzers aangevuld [1]) en andere dingen, nuttig voor de bloei der scholen, bekostigd worden.[2]) Op die manier betaalden dan de beter gesitueerden voor het onderricht aan de kinderen der armen gegeven. Daarin kon niets onbillijks gezien worden, omdat de armen door het kweken van vaak grote gezinnen, een eminente dienst aan de maatschappij bewezen.

Wij houden ons een ogenblik met de originele denkbeelden van Nahuys bezig. Hij ging uit van de gedachte, dat een schoolmeester een inkomen van *f* 3000.— 's jaars moest hebben. De schoolgelden, te stellen op *f* 5.— per kind en per kwartaal, brachten *f* 2000.— op. Er moest dan nog *f* 1000.— door het te stichten fonds opgebracht worden. Deze waren gemakkelijk te vinden door middel van een matige heffing, waartoe ieder zou bijdragen, het meest degenen, die geen kinderen hadden. Vrijgesteld van deze waren alleen de vaders van gezinnen met meer dan vijf kinderen. Merkwaardig was zijn voorstel tot verdeling van de opbrengst van het fonds. Was er *f* 4000.— beschikbaar, dan zou deze som aldus gesplitst moeten worden: de jongste *f* 600.—, de overigen in volgorde van leeftijd: *f* 800.—, *f* 1200.— en *f* 1400.—. De opklimming der tractementen hing af van de conduite, maar zó, dat degeen, die volgens hogere leeftijd recht had op de voordeliger plaats, deze ook diende te krijgen, indien hij zich niet onwaardig betoond had. Zo was hier een salarisregeling met periodieke verhogingen geconcipieerd.

In Kroms schooltoezicht kwamen zeker allang bestaande elementen voor. Maar in één opzicht was hij zijn tijd ver vooruit. Het onderwijs was volgens hem een zaak, „wel waardig ... voor 's Lands Vaderen, om ... de gepaste middelen ter bevorderinge van haaren welstand met ijver ter hand te neemen ...." [3]). Het verband, waarin hij zich uitte, bewijst ten duidelijkste, dat hij zich het onderwijs dacht als een voorwerp van zorg voor de centrale landsregering, een stout denkbeeld in die tijd van federalisme. Deze grootse opzet wordt bij geen enkele andere schrijver gevonden.

In zijn schema was het platteland door het publiek gezag in districten

---

[1]) VIII. bl. 110 (Krom).

[2]) VIII. bl. 484, (Nahuys).
Dit „schoolfonds" speelde later een gewichtige rol in de onderwijspolitiek.

[3]) VIII. bl. 154 en noot.

verdeeld. (Hij duidde niet aan, of dit het provinciaal of het landelijk bestuur was.) De inspecteurs of schoolarchen controleerden het onderwijs en zagen toe op de geschiktheid der gebouwen. Zij deden verzoeken tot verbetering of vergroting te bevoegder plaatse. Bij de plechtige halfjaarlijkse of jaarlijkse schoolbezoeken waren de traditionele elementen van het plattelandsgezag aan hem toegevoegd. (Magistraat, predikant en ambachtsheer.) Voor elke provincie en elk kwartier stelde Krom opperscholarchen voor, te kiezen uit de hoogste overheidspersonen. Aan deze moest verslag uitgebracht worden van de plechtige schoolvisitatiën.

Van Voorst wenste voor het schooltoezicht de kundigste mannen, de sieraden van de geleerde genootschappen, aan te stellen. Deze schoolbestuurders, die naar uit zijn woorden valt af te leiden, hun werk pro deo zouden moeten doen, en hun functie als een erepost beschouwen, hadden in zijn stelsel niet alleen het toezicht over het onderwijs in de stad, maar ook over de dorpen in de omtrek [1]). Hij schiep dus districten, evenals Krom. Als maar één provincie het goede voorbeeld van een dergelijke organisatie gegeven zou hebben, zouden de overige gewesten wel spoedig volgen, veronderstelde hij.

Merkwaardig, met het oog op de geschiedenis van het onderwijs, is, dat de benoeming van de meesters en meesteressen aan deze opzieners zou staan. Zij zouden gezamenlijk in elke provincie een soort van genootschap vormen, „op dat alles eendragtelijk geschiede." Later zouden zijn aanwijzingen bij de samenstelling der departementale schoolbesturen en commissiën van onderwijs nauwkeurig opgevolgd worden. Verder waren zij belast met de oprichting van en het toezicht op de vormscholen voor onderwijzers.

Ook in een ander plan van schooltoezicht [2]) was de schoolopziener de onbetaalde functionaris, die zich voldoende beloond vond door het grote belang van zijn arbeid.

In alle voorgestelde systemen waren de schoolexamens een belangrijk gedeelte van de taak van het schooltoezicht. Deze schoolexamens sloten nauw aan bij een bestaande toestand. De „visitatiën" waren een aloude instelling. De regenten gingen als regel viermaal 's jaars een kijkje in de scholen nemen. De beste leerlingen kregen dan prijsjes, bestaande in boekjes met godsdienstige inhoud, een geldstuk of kleren.

Vooral een ongenoemd inzender had zijn hart verpand aan de schoolexamens [3]). Het schoolexamen, aldus de wens van dezen, moest kunnen

[1]) VIII. bl. 378.
[2]) VIII. bl. 454.
[3]) VIII, bl. 457 e.v.

worden bijgewoond, niet alleen door de bestuurders, maar ook door de ouders en andere belangstellenden. Van zulk een publiek onderzoek had hij de grootste verwachtingen. De belangstelling der volwassenen zou voor de prijswinnende kinderen een triomf zijn, „Ik voor mij," riep hij in een naïeve geestdrift uit, „wensche het te mogen beleven, dat mijne kinderen, dus vereerd, uit de Schoolen t'huis komen."

Zijn voorliefde voor deze openbare examens werd door de schoolopzieners uit het begin der negentiende eeuw gedeeld.

De neiging tot het oprichten van scholen was gedurende de gehele achttiende eeuw merkbaar. Zij werd veroorzaakt door de toenemende werkloosheid met haar ontbindende invloed op de tucht der jeugd. In het laatste kwart der eeuw, toen de armlastigheid een ernstige bedreiging begon te vormen voor de publieke kas, werd het onderwijs in het bizonder aangegrepen als het middel om geschikte arbeidskrachten te vormen, die, volwassen geworden, niet langer op de diaconie zouden moeten teren. Te Rotterdam werd de eerste grootscheepse poging gedaan om tot vermindering der steunuitkeringen te geraken; als onderdeel daarvan onderging het schoolwezen een reorganisatie.

De door de bizondere economische toestand der Republiek ontstane beweging tot uitbreiding van het onderwijs had het grote geluk te vallen in een tijd van vernieuwing der cultuur. De Verlichting gaf omstreeks 1780 een geheel andere richting aan de geest van het onderwijs. De oude doeleinden ondergingen een verjongingskuur. De plichten tegenover staat en kerk werden volgens haar denkbeelden het best volbracht, wanneer een verbeterd onderricht der jeugd het verstand en het gemoed op een hoger plan brachten. Een beter begrip van het kind en een meer humane opvatting van de discipline waren met deze hervorming verbonden.

In de antwoorden op de prijsvraag van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen lag, naar het betuigenis der tijdgenoten en het onderzoek van heden bewijst, de gehele onderwijswetgeving der Bataafse Republiek, in geest en uitwendige vorm, besloten.

De ondergang van de Unie van Utrecht en de vorming van de Nederlandse staatseenheid schiepen voor de schoolhervorming een onverwachte kans op verwezenlijking in het gehele land.

TWEEDE HOOFDSTUK.

GLIMPEN VAN EEN NIEUW ONDERWIJSSTELSEL.

„.... terwijl de door Rieman uitgegeven beschrijving der Reckansche School, waarvan de in dit vak onsterffelijke von Rochow stichter was, overvloedig bewijst, tot welk eene hoogte de beschaving en vorming der behoeftige jeugd kan opgevoerd worden, zonder dezelve daarom, in haren geringen levensstand, minder gelukkig of vergenoegd, en min bruikbaar voor den Staat te doen worden" [1].

Conflicten te Utrecht tussen gemeentebestuur en gereformeerde diaconiescholen. — Pogingen tot onderwijsverbetering in deze stad, te Middelburg en Amsterdam. — Te Rotterdam blijft voorlopig alles bij het oude. — Veranderingen in Bataafs-Brabant.

In 1748 richtte de diaconie der Nederduits Gereformeerde Gemeente te Utrecht, waar het stedelijk armenonderwijs in een zeer slechte toestand verkeerde, na bekomen toestemming der vroedschap, een tweetal scholen op,

„eensdeels tot weeringe van de armoede onder de ingezeetenen, die dagelijks „grooter werd en voornamentlijk uit de verwaarloosing der jeugd ontstaat, „anderdeels ter verbeetering en voorkoming der diepe onkunde in de kinderen „der onmagtige gemeente, welkers ongeoefendheid in burgerlijke en geestelijke „plichten niet als zeer verderfelijke gevolgen zo voor de Stad en derzelver Regeering „als voor de bijzondere huysgezinnen en persoonen na zig kən sleepen...." [2].

De val van het oude regime betekende de beëindiging der nauwe samenwerking tussen Gereformeerde Kerk en burgerlijke overheid, hetgeen vanzelfsprekend een terugslag had op de verhouding tussen de kerkelijke diaconiescholen, bestuurd door regenten, leden van de grote kerkeraad en de stedelijke administratie.

De eerste aanraking tussen de nieuwe overheid en de voormalige staatskerk was te Utrecht niet zeer aangenaam. De laatste had immers steeds een krachtige steun van het verdreven vorstenhuis genoten [3], terwijl de predikanten merendeels zijn trouwe aanhangers waren. Zo was Hinlopen, een der regenten, een bekend Oranjegezinde.

[1] Bijlage II.
[2] Inleiding, bl. 5.
[3] Dr. J. Th. de Visser: Kerk en Staat, Deel III, bl. 3.

Grote verbittering moet bij de provisionele municipaliteit van Utrecht gewekt zijn door de houding van verschillende predikanten, op Zondag 8 Maart 1795, die de overheid tot een dank-, vast- en bededag bestemd had. In plaats van God te danken voor de verlossing van het land uit de hand van het tyrannieke Oranjehuis, zoals door het stadsbestuur bedoeld was, hadden vele hervormde voorgangers leerredenen gehouden in strijd met dit oogmerk. Onder deze behoorden enkele regenten der diaconiescholen als Bonnet, Hinlopen, Masman en Wolterbeek [1]).

Op 10 Maart dan, kwamen plotseling in de vergadering van regenten der diaconiescholen Essenius c.s., afgevaardigden van de provisionele municipaliteit. Deze heren vertoonden aan den voorzitter, Ds. Masman, volmachten, verleend door het stadsbestuur, tot het eisen van stem en sessie in het college van regenten. De ongenode gasten deden dit op een dreigende toon en veroorloofden zich, plaats te nemen op stoelen, die hun niet aangeboden waren. Vandaar vermoedelijk een geprikkelde stemming bij de regenten. Met uitzondering van Ds. Kok waren de beraadslagenden van oordeel, dat de eis niet kon worden ingewilligd. IJlings vertrokken daarop de binnen gedrongen heren, om hun lastgevers van het ondervondene in kennis te stellen. De vertoornde municipaliteit, blijkbaar nog wat duizelig van de pas verworven macht, verklaarde nog dezelfde dag, 10 Maart,

„agt niet alleen zig daar door beledigt maar ook de Majesteit des volks door hun gepresenteert wordende..."

Om zijn houding tegenover de representanten van de „Majesteit des volks" werd Ds. Masman geschorst. Het comité tot het publiek onderwijs [2]) kreeg machtiging de vergadering der regenten uiteen te doen gaan. Hetgeen geschiedde. Het energieke optreden der stadsbestuurders had echter een meer dan gewone inspanning van hun kracht en moed geëist, wat duidelijk te bemerken was tijdens hun zitting op 11 Maart. Daarin werd met een zucht van verlichting geconstateerd:

„...dat alles wel was afgelopen, en uitgevoerd, dat alle de leeden, uitgenomen Ds. Kok waren heenen gegaan, dewelke zig heel wel in alles hadde gecomporteerd.."

Gelukkig liep dit conflict beter af, dan dit onstuimige begin zou doen vermoeden. Van weerszijden gaf men toe. De predikanten tekenden een declaratoir, dat instemming met het bestaande regeringsstelsel bevatte. Van stem en sessie in het college van regenten der

[1]) G. U. Verslag van de prov. municip. op 9 Maart 1795.

[2]) De commissie uit de municipaliteit belast met de onderwijszaken. Essenius c.s. behoorden daartoe.

scholen, zoals de municipaliteit die eerst geëist had, werd niet meer gesproken, de tegenstrevende regenten, die bedankt hadden, om niet met het gemeentebestuur te moeten samenwerken, kwamen terug op hun ontslagaanvrage en het stadsbestuur drong niet meer aan op de intrekking van de resolutie, waarin de kerkeraad de houding zijner medeleden, regenten der scholen, „gejustificeerd" had.

Zo kwam een einde aan de eerste poging, kerkelijke onderwijsinstellingen onder het gezag der burgerlijke overheid te plaatsen.

Met pedagogische vrijheid had dit conflict niets te maken gehad. Integendeel, dezelfde mensen, die met zulk een vasthoudendheid het bezit hunner scholen verdedigd hadden, gaven zonder bezwaar te maken toe aan de wens van de municipaliteit tot het verwijderen van enkele beruchte schoolboekjes: de Fransche Tyrannien en De Korte Schets der Nederlandsche Historie [1]).

Over het algemeen was het voordeel in deze strijd aan de kant van de voormalige heersende kerk geweest. Deze uitkomst was te verwachten. Immers de burgerlijke overheid, men zal het nog vaak kunnen constateren, beschouwde de kerk, ondanks haar onsympathiek verleden, als een waardevol element in het politiek en maatschappelijk stelsel. Om deze reden moest het burgerlijk bestuur er zich voor wachten, al te fors in te grijpen.

Veel scherper ziet men een tegenstelling tussen de kerk en de overheid aan de dag treden bij het volgend conflict, dat uitbrak in 1797. Wat merkwaardig is, de eerste trad veel bewuster op dan de laatste.

In October 1796 was door het gewestelijk bestuur van Utrecht voor de provincie en de stad Utrecht een reglement voor het onderwijs vastgesteld. Dit reglement [2]) was bedoeld als een voorlopige regeling, die van kracht zou blijven, tot de Nationale Vergadering nadere beschikkingen zou hebben getroffen. Het was van toepassing op de Nederduitse, dus lagere scholen, zonder beperking. Er vielen dus niet alleen onder de overheidsscholen, maar ook die, welke door private personen en lichamen werden gehouden, bijgevolg ook de diaconiescholen.

Om te begrijpen, dat dit reglement aanleiding tot een conflict kon geven, is het nodig, de inhoud er van na te gaan.

---

[1]) Aktenboek der diac. sch. te Utrecht, op 27-4-1795. Verslag van de prov. municip. te Utrecht, 10-3-1795.

[2]) Vervolg van Mr. J. v. d. Water's Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht, door Mr. C. W. Moorrees en Dr. P. J. Vermeulen, Deel I, bl. 816—823.

Volgens de bepalingen zouden voortaan geen schoolmeesters meer naar een post kunnen dingen, zo zij niet eerst met gunstig gevolg een examen hadden afgelegd, dat uitging van het comité van publiek onderwijs voor de provincie en de stad Utrecht. (Hoofdstuk I, art. 1) [1]). De candidaten voor het onderwijzersberoep moesten bovendien in het bezit zijn van een bewijs van toelating. (Als voren) [2]). Art. 2 schreef voor, aan welke eisen de examinandi moesten voldoen.

De toekomstige onderwijzer moest zijn van een vaderlandse gezindheid. Men bedoelde natuurlijk, Oranjegezinden te weren. Art. 4 hield in, dat alle onderwijzers, en indien gehuwd, ook hun echtgenoten, moesten behoren tot een of ander kerkgenootschap. Deze bepaling leert, hoe zeer men de kerkgenootschappen op prijs stelde. [3])

Hoofdstuk II handelde over de verdeling van de scholen en de boeken door de meesters te gebruiken. Het was uitdrukkelijk verboden van de officiële boekenlijst af te wijken, zonder dat daarvoor een schriftelijk verlof door het vermelde comité was gegeven. (Art. 5.)

Hoofdstuk III schreef de verdeling der leerlingen in vier klassen voor, en van de leerstof over deze klassen.

Volgens hoofdstuk IV mochten, wat het godsdienstig onderwijs betrof, alleen die waarheden onderwezen worden, welke alle Christelijke gezindheden erkennen,

„omdat de scholen uit kinderen van Ouders van allerleije Godsdienstige denkwijzen bestaan; opdat alzo niemand worde geërgerd, en het onderwijs geen Kind nutloos zij; (Hoofdstuk IV, art. 1).

Voor dit godsdienstig onderwijs werd, evenals voor het gewone onderricht, een *verplichte* boekenlijst vastgesteld. Daarop kwamen o.a. voor:

De geschiedenis van Jozef voor kinderen:

Welke bewijzen leveren natuur en reden op voor het bestaan van God; in hoe ver kunnen wij dit wezen kennen; en welke redenkundige gevolgen kunnen daaruit worden afgeleid? door Petrus Schouten.

Beide werkjes waren uitgaven van de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen.

Gebeden om te lezen, een morgengebed, een gebed voor en na het eten waren in extenso in de lijst opgenomen. (Art. 5.)

---

[1]) In ditzelfde hoofdstuk bevonden zich „Schoolwetten", die sterk overeenkomen met de Schoolorde van 22-8-1801.

[2]) Deze regeling toont een sterke mate van verwantschap met die der latere onderwijswet van 1806. Ook deze eiste een bewijs van algemene toelating en vervolgens een examen van de candiaten voor een post.

[3]) Zie bl. 160.

Hoofdstuk VIII regelde het toezicht op het onderwijs. De contrôle kwam in de eerste plaats aan het comité tot publiek onderwijs over de provincie en de stad Utrecht en verder aan de commissies uit of door de municipaliteiten te benoemen. (Art. 2 en 3.) Hetzelfde comité trok voorts aan zich het recht van aanstelling en ontslag der meesters. Het legde zich zelf enige beperking op, door aan het publiek toe te staan, bezwaren tegen de candidaten voor de schoolmeestersbetrekking in te dienen. (Art. 3.)

Dit samenstel van bepalingen, hoewel een voorlopig karakter dragende, is de moeite van het bestuderen waard om de geest, die er uit spreekt en de reacties, die het uitlokte bij de regenten der diaconiescholen.

Ondanks de revolutie van 1795 was er veel in de denkbeelden van zeer oude datum. Zo herinnert de voorgestelde wijze van benoeming der leerkrachten aan een resolutie van de Utrechtse vroedschap, in het jaar 1635 uitgevaardigd. Het aantal schoolmeesters zou daarbij door uitsterving op 30 gebracht worden. (Buiten de vier parochieschoolmeesters der armenscholen.)

Hoger zag men [1]), dat ook vroeger het stadsbestuur toestemming tot oprichting van een school moest geven.

Het reglement bepaalde, dat de onderwijzers aan bepaalde politieke voorwaarden moesten voldoen: het eiste van hen verkleefdheid aan de toen bestaande regeringsvorm. Het staatkundig gezag der geünieerde provincies weerde eveneens bepaalde groepen, en wel zeer talrijke, n.l. alle, die niet tot de staatskerk behoorden.

Toezicht op het onderwijs bestond voor dien eveneens, hoewel vaak alleen maar in naam: het werd uitgeoefend door leden van de kerkeraad [2]).

Het gebruik van leerboeken was aan beperking onderhevig: een stedelijke ordonnantie te Utrecht uit 1631, later herzien, somde de boeken op, die op de scholen gebruikt mochten worden.

Het waren: Groot en Klein A-B-C-boek; de Heidelberger Catechismus; de Evangeliën en de Epistelen; de Trap der Jeugd; de Historiën van David; de Proverbia Salomonis; de Spiegel der Jeugd van de Nederlandse oorlogen en de Zendbrieven met enige stichtelijke gedichten daarachter.

In heel veel opzichten was het reglement dus een voortzetting van de oude traditie. De samenstellers hadden echter op één ding geen acht geslagen, waardoor zij bij de doorvoering op een onverwachte tegenstand stuitten. Het mocht dan waar zijn, dat de gereformeerde

[1]) Inleiding, bl. 5.
[2]) Inleiding, bl. 4.

kerk zich vroeger in de regel vrijwillig geschikt had naar de wensen van de burgerlijke overheid, omdat deze haar erkende als een bevoorrechte staatskerk, anders werd de zaak, toen zij te maken kreeg met een wereldlijk gezag, dat haar van dit privilege beroofd had. Dit verlies werd niet vergoed door de betoonde vriendelijkheid op andere punten: de eis aan de onderwijzers en hun echtgenoten gesteld, te behoren tot een of ander kerkgenootschap [1]); en het verplicht stellen van godsdienstonderwijs, al kon dit natuurlijk niet leerstellig zijn.

In Maart 1795 was al gebleken, dat de publieke autoriteiten en de oude kerk met haar Oranjegezinde dienaren geen bizonder vriendschappelijke gevoelens jegens elkander koesterden.

Stellig hadden de burgerlijke gezagsdragers zich niet voldoende rekenschap gegeven van de betekenis der wijzigingen in de onderlinge verhoudingen. Er is daarvan in elk geval geen bewijs te vinden. De op de kerkelijke tegenstand gevolgde capitulatie kan eerder als een krachtig argument voor de dezerzijds aangevoerde stelling gelden.

In tegenstelling met het burgerlijk bestuur voelde het kerkelijk gezag onmiddellijk, wat te doen stond. Het had geen lange tijd van overweging nodig, om de juiste houding tegenover het dreigende voogdijschap aan te nemen. Het instinct van zelfbehoud, zoveel sterker bij personen en lichamen, die in het bezit van voorrechten zijn, of waren, had terstond de goede strategie doen vinden, zoals de beschrijving van het volgende conflict leert.

Op 12 December 1796, derhalve twee maanden, nadat het reglement was afgekondigd, kwam in de raadsvergadering der stad Utrecht een rapport in behandeling van het comité voor het publiek onderwijs. Het gaf een droevig beeld van de autoriteit, waarmede een belangrijke maatregel werd doorgevoerd.

Vele schoolmeesters hadden zich niets van het reglement aangetrokken. Het comité was zelfs niet in staat geweest, aan een aantal hunner het nieuwe reglement ter hand te stellen, omdat zij niet gehoorzaamd hadden aan de last, in het reglement uitgedrukt, zich bij het comité aan te melden.

Onder de rebellerende schoolmeesters bevonden zich ook die der diaconiescholen, geïnspireerd door hun regenten [2]).

De autoriteiten hadden geprobeerd de hardnekkige regenten met een zacht lijntje mede te krijgen [3]). Zij schreven:

[1]) In feite het gereformeerde.

[2]) K. U. Aktenboek der diaconiescholen. (30-1-1797.)

[3]) Als voren, 2-1-1797.

„.. (dat) de bedoeling van nevensgaande Publicatie is, dat de schoolen in gelijke order worden ingericht en dat niemand, die 't zij aan schoolen, 't zij aan huizen, de Jeugd in het nederduitsch onderwijst, zig aan deze alzins billeke en nuttige maatregelen onttrekke...."

Dit schrijven bleef vermoedelijk zonder effect, want op het eind van de maand Januari werden de meesters van de diaconiescholen opgeroepen om te verschijnen voor het comité voor publiek onderwijs. Zij werden vermaand tot een stipte onderwerping aan 't schoolreglement en de publicatie der provinciale representanten van 18 Augustus 1796, zo in de manier van hun onderwijs in de boekjes, als ten aanzien van de inrichting der diaconiescholen volgens de inhoud en de bedoeling van afdruk V en VI der voormelde publicatie [1]).

Te zelfder tijd hadden de regenten een brief ontvangen, die in hun vergadering van 30 Januari eveneens ter sprake kwam. In dit schrijven werd opnieuw uitdrukkelijk betoogd, dat de diaconiescholen verplicht waren, 't reglement van 10 October 1796 in acht te nemen, terwijl er op gewezen werd, dat:

„.. deeze Schikkinge, waardoor gij zelve zeker wel weet, dat het godsdienstig onderwijs geen nadeel behoeft te leijden gevolgt (dient) te worden..."

Men ziet uit deze laatste zin, welke moeite het comité tot publiek onderwijs zich gaf, om elk anti-godsdienstig karakter aan haar optreden te ontnemen.

Ondanks alle vermaningen der provinciale autoriteiten bleven de regenten er bij, dat het ingevoerde reglement niet op hun scholen van toepassing was. De kerkeraad, na advies bij het college van regenten te hebben ingewonnen [2]), maakte deze opvatting tot de zijne. Zijn bezwaarschrift [3]) bewijst, dat de Utrechtse gereformeerde gemeente ten volle besefte, welk belang het bezit der scholen voor haar vertegenwoordigde.

Het request gaf te kennen:

„Dat ook in de Diaconie-scholen der Ger. Gem. alhier, al het onderwijs, zo veel maar mogelijk is, moet worden ondergeschikt gemaakt aan het voorname oogmerk, om de kinderen tot Gereformeerde Christenen te maken, waarbij zij dan ook teffens, gelijk de uitkomst reeds overvloedig leerde, tot nuttige burgers worden geformeerd; maar dat hier uit ook van zelve volgt, dat de Ger. Gem. zich geenszins kan vergenoegen met een Godsdienstig onderwijs van waarheden,

---

[1]) Zie vorige noot. Resolutie van het comité tot publiek onderwijs van 27-1-1797.

[2]) Aktenboek, 6-2-1797.

[3]) Request van den Groten Kerkenraad der Nederduitsch Gereformeerde Gemeente te Utrecht aan het Provinciaal Bestuur 's Lands van Utrecht over de toepassing van het Provinciaal Schoolreglement op de Diaconiescholen derzelver Gemeente. Te Utrecht bij W. van IJzerworst. 1797.

welke alle Christengezindheden erkennen, zo als dat bij het Reglement voor de algemeene scholen bevolen wordt ....."

Dit was een klaar en duidelijk betoog, dat niemand in het onzekere kon laten. Het zuiver kerkelijk standpunt, in dit adres tot uiting komend, eiste, dat men de benoeming van onderwijzend personeel aan zich hield. En dat men tot het uiterste verzet bood tegen een buiten-kerkelijke macht, die de zeggenschap over dit personeel aan zich wilde trekken [1]). In zijn ijver de autoriteiten te overtuigen van zijn goed recht, deed de kerkeraad een beroep op wat ook voor de provinciale bestuurders een heilige zaak was:

„.... de burgerlijke vrijheid en het eigendoms recht geenszins zouden toelaten, dit opzicht (over) en aanstelling (van het personeel) aan de Requestranten, in derzelver qualiteit, te ontnemen, en aan anderen optedragen."

De hardnekkigheid, waarmede beide partijen aan het ingenomen standpunt vasthielden, zou kunnen doen vermoeden, dat er een hevig conflict op handen was.

Maar het ging als in 1795: ook hier was het zwakke burgerlijke bestuur voorbestemd, om te vallen. Toen ten slotte de tegenstander niet onder de indruk was gekomen van de vertogen, vond men het blijkbaar maar het verstandigste, volledig bakzeil te halen.

In een brief [2]) verklaarde het provinciaal comité, dat het in het laatste schrijven [3]) der regenten een veel bescheidener toon ontdekt had. De heren verklaarden zich tevreden met de toezegging van het regentencollege, dat het verbeteringen van het onderwijs aan de kerkeraad zou voorstellen. In zijn welwillendheid, die de grenzen van het kruiperige naderden, excuseerden zij zich, dat zij de door het provinciaal bestuur uitgevaardigde maatregelen moesten uitvoeren, maar het stond niet aan hen, ze te veranderen. Bovendien, klaagden zij, gij hadt een bezoek bij ons moeten afleggen. Gij zoudt dan gezien hebben, dat wij iets anders voor hadden dan de benadeling van de belangen van de godsdienst. Gij zoudt bemerkt hebben, dat wij U zo ver zouden zijn tegemoet gekomen, als maar enigszins ware te verantwoorden geweest tegenover onze lastgevers, de provinciale bestuurders.

Zoals uit het bovenstaande blijkt, kwamen de gereformeerde diaconiescholen uit haar strijd met de burgerlijke gezagsdragers zegevierend te voorschijn. Zonder ook maar één concessie te verwerven, (de vage belofte, verbeteringen aan de kerkeraad te zullen voorstellen,

[1]) Bl. 4 in het geschrift, in de vorige noot vermeld.
[2]) D.d. 17-2-1797.
[3]) D.d. 6-2-1797.

hield niets positiefs in) had het burgerlijk bestuur z ij n eisen volledig prijs gegeven. Steunende op de verworven positie, kon het college van regenten voortgaan, het leerstellig onderwijs geheel in de geest der kerk te doen geven.

In hun bijeenkomst op 12 Februari 1805 bespraken de regenten een rapport opgesteld om de kerkeraad van advies te dienen inzake de oprichting van een derde diaconieschool.

Deze zou eensdeels moeten dienen tot ontlasting van de bestaande kerkelijke scholen, anderdeels gelegenheid moeten geven voor onderwijs aan de kinderen van stadgenoten, die, hoewel niet onder de bedeling vallende, toch geen voldoend inkomen hadden, om schoolgeld te kunnen betalen. Indien men nu deze kinderen uitbesteedde op burgerscholen, zouden zij gevormd worden door een onderricht,

„.... uit hetwelk het godsdienstig onderwijs, immers het onderwijs in de h e r v o r m d e godsdienst geheel verdwenen was ....."

Verder zou aan regenten geen enkel gezag toekomen, noch over de meesters dier burgerscholen, noch over de aldus uitbestede armenkinderen. Al deze bedenkingen zouden worden voorkomen door de oprichting van een eigen diaconieschool.

Regenten gingen prat op de onafhankelijkheid hunner scholen. Toen de meesters, na de totstandkoming der wet van 1806 vernomen hadden, dat de plaatselijke commissie van schooltoezicht voornemens was, zich van de staat der diaconiescholen op de hoogte te stellen, vroegen zij aan hun regenten, hoe hun houding moest zijn [1]).

„De vergadering hier over gedelibereerd hebbende, was van oordeel, dat aan de Meesters der Diakonieschoolen behoorde te worden geantwoord, dat zij, indien andere gecommitteerden als de Regenten der Diakonie Schoolen zig in hunnen Schoolen vervoegden om naar den Staat derzelver onderzoek te doen, zig op eene bescheidenen wijse van het geeven eeniger opening moesten excuseeren en aan deselve te kennen geeven, dat zij staande onder bijzondere Regenten over de Diakonieschoolen, deese vooraf van deselve hieromtrent nadere instructien moesten vraagen en afwachten."

Een kerkgenootschappelijk onderwijs, min of meer los van de staatsmacht, wat dogmatisch onderricht en uiterlijk, maatschappelijk gezag over leerkrachten en leerlingen aangaat, was geboren. De kerk dankte haar overwinning aan het duidelijk besef van de aard harer positie, in tegenstelling met het burgerlijk bestuur, dat zich niet scherp van de zijne was bewust geweest.

---

[1]) Aktenboek 11-11-1806.

Bij de omwenteling van 1795 in Zeeland en de Zeeuwse hoofdstad speelde de burger Johannes Henricus van der Palm een voorname rol [1]).

In 1763 werd de zoon van den Rotterdamsen kostschoolhouder Kornelis van der Palm, wiens naam in de Nederlandse onderwijsgeschiedenis zal bewaard blijven door zijn antwoord op de prijsvraag van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen geboren.

Bij zijn vader kon hij de gunstige werking van een goede schoolinrichting van jongsaf aan waarnemen. De belangstelling voor het onderwijs zou hij niet verliezen, toen hij in een geheel andere kring terecht kwam. Daarbij stond hem het vaderlijk voorbeeld voor ogen [2]).

De stedelijke regering van Rotterdam begiftigde in 1778 den toen vijftienjarigen jongen met een plaats in het theologisch en literarisch Statencollege, een instelling ten behoeve van onbemiddelde studenten.

Te Leiden onderging hij vooral de invloed van den orientalist H. A. Schultens, naar wien hij later zijn langst in leven gebleven zoon noemde [3]).

Tot welke godsdienstige richting Van der Palm behoorde, wist zijn kleinzoon en biograaf Beets niet met zekerheid te zeggen [4]). Zuiver orthodox is hij echter in de ogen van Beets niet geweest [5]). Zeker is, dat de vereerde Schultens op een gespannen voet met de Dordtse rechtzinnigheid stond [6]). Een ander zijner leermeesters Broërius Broes, die later ook Van den Ende zou onderwijzen, wekte de vijandschap van dat kamp door zijn voorrede bij de uitgave der catechismuspreken van Curtenius [7]). In elk geval draagt de doelstelling van het onderwijs, zoals Van der Palm die in navolging van het Nutsrapport [8]) formuleerde, een niet zuiver orthodox karakter.

Tijdens de restauratie van Willem V stond hij als predikant te Maartensdijk in Utrecht. Om zijn patriottische gevoelens vond hij het geraden, vóór de aankomst van de Pruisische troepen de wijk te nemen. Na enige omzwervingen kwam hij 1 Januari 1788 in betrekking, — o ironie van het lot —, bij den prinsgezinden aristocraat Van de Perre te Middelburg. Deze was, blijkens zijn liefhebberijen, een kenmerkend vertegenwoordiger van de Verlichting. Verschillende verenigingen waren door hem opgericht, om de ontwikkeling der gegoede burgerij in zijn stad te bevorderen en tegelijkertijd goede leermeesters voor de Middelburgse jeugd aan te kweken [9]). Van de Perre droeg den jeugdigen predikant op, zijn huis-

[1]) Vergelijk: Leven en Karakter van J. H. v. d. Palm, door N. Beets, 1842; en: Archief van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, 1917/1918, waarin: Iets over Johannes Henricus van der Palm ..... door J. G. Nijk. (Met bijlagen.)

[2]) Beets, bl. 2.

[3]) Beets, bl. 174.

[4]) Beets, bl. 10. Over zijn latere zeer grote invloed op theologisch gebied, zie: La Crise Religieuse en Hollande, par D. Chantepie de la Saussaye, Leyde, 1860. (Bl. 33.)

[5]) Beets, blz. 125.

[6]) Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek.

[7]) Leerredenen over den Heidelbergschen catechismus. Leyden, A. en J. Honkoop, 1792. Vergelijk Berigt bl. 9 en 10. Zie ook bl. 96.

[8]) Bl. 65.

[9]) Archief, bl. 43 en Beets, bl. 39.

godsdienstoefeningen te leiden, hem behulpzaam te zijn bij zijn wetenschappelijke nasporingen, toezicht op zijn bibliotheek en verzamelingen te houden, en lessen aan mannelijke en vrouwelijke belangstellenden te geven. Maar uitdrukkelijk stelde de Zeeuwse Maecaenas de eis, dat geen gevoelens mochten worden ingeprent, die tot ondermijning der gevestigde en toen weer herstelde constitutie der republiek zouden kunnen strekken. Van der Palm bleef na de dood van Van de Perre in dienst van diens weduwe. De laatste stierf in Augustus 1794. Enige maanden later stelde hij zich aan het hoofd van de omwenteling in Zeeland en speelde een belangrijke rol bij de onderhandelingen met de Fransen.

Daarmede was zijn politieke loopbaan, die zulk een glansrijk verloop zou hebben, begonnen. Weldra nam hij zitting in het bestuur der stad Middelburg en kort daarop werd hij aangesteld als scholarch in de plaats van een vertegenwoordiger van het oude regime.

In deze functie had hij een belangrijk, en afgaande op de handschriften, waarin de ontwerpen te vinden zijn, het voornaamste aandeel in de onderwijsorganisatie te Middelburg.

Zou ook al een dezer eerste pogingen tot verwezenlijking van de schoolverbetering alle belangstelling verdienen, nu de naam van den toekomstigen onderwijswetgever er aan verbonden is, moet zij in het bizonder voorwerp der beschouwing zijn.

Het resultaat van zijn werkzaamheden als scholarch is neergelegd in een door hem en zijn mede-scholarch A. Andriessen opgesteld advies op een adres van het Middelburgse departement van de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, waarin op een verbetering van het onderwijs aangedrongen werd en een concept-reglement voor het Middelburgse schoolwezen, door de beide scholarchen ontworpen [1]).

Veel van hetgeen in de stukken voor de municipaliteit te Middelburg te lezen is, is als het ware een aankondiging van de woorden en daden van den lateren Agent der Nationale Opvoeding en lid van de Raad van Binnenlandse Zaken. Zo zou men zijn zo even genoemde memorie het prototype van gedeelten uit zijn memorie van 9 Juni 1800 en zijn aanspraak tot de schoolopzieners op 16 Juli 1801 kunnen noemen. Zijn schildering van de verwaarloosde toestand van het schoolwezen in de Zeeuwse hoofdstad wekt onwillekeurig de neiging tot het trekken van een parallel met de beschrijving van het diep verval van het Nederlandse onderwijs in het algemeen. Het oudere stuk is alleen soberder van stijl en minder groots van allure.

Het was te Middelburg met het onderwijs niet beter gesteld dan op

[1]) Archief, bl. 92—107. In de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden komt behalve het in het Archief afgedrukte concept-reglement nog een ander, blijkbaar vroeger geredigeerd, voor. In tegenstelling met het bij de Middelburgse municipaliteit ingezonden stuk, is dit door v. d. Palm zelf geschreven. (Palmiana, port. 1572.)

andere plaatsen. Enkele uitzonderingen daargelaten, (de houders van twee Franse scholen voor de kinderen der gegoeden) was het peil der schoolmeesters zeer laag. Hun getal was bovendien veel te groot, dan dat ze allen een bestaan in het schoolhouden zouden kunnen vinden. Wel mocht niemand zich zonder toestemming van het schoolmeestersgilde [1]) als onderwijzer vestigen, maar nog afgezien van het feit, dat van een ongeschikt aspirant minder concurrentie te duchten was, dan van een kundig man, was de entrée van zes Vlaamse ponden een te begeerlijk bedrag voor deken en beleders van het gilde, dan dat zij het al te nauw met de toelatingseisen zouden nemen. De concurrentie, die de fungerende schoolmeesters elkaar aandeden, om het hoofd maar boven water te kunnen houden, vernielde het onderwijs en bracht het in de grootste minachting bij het publiek. Tegen het heersende systeem was bovendien dit bezwaar nog in te brengen, dat het het onderwijzersberoep gelijk stelde met de machinale ambachten.

De voorstellen van de Middelburgse schoolhervormers waren in hoofdzaak deze:

1. Het getal der onbekwame schoolmeesters moest niet verder vermeerderd worden, door zorg te dragen, dat geen andere meer dan geschikte werden toegelaten [2]).

2. Een nauwkeuriger toezicht moest er zorg voor dragen, dat er verder geen boeken meer gebruikt werden,

„die meer dienstig waren om de domheid en het onverstand te perpetueren, dan om beschaafdheid en gezond verstand te ontwikkelen" [3]).

3. Niet alleen moest het schadelijke worden geweerd, maar zo veel mogelijk het goede worden ingevoerd,

„liefst door den zachten weg der overreding, en trapsgewijs, ook door de Schoolmeesters zelve op te sporen, om zich door geduurige oeffening van tijd tot tijd tot de betere waarneming van hunne posten in staat te stellen, en door dezelve omtrent hetgeen goed en nuttig is, de behoorlijke voorlichting te geven" [4]).

4. Bekwame schoolhouders dienden te allen tijde te worden aangemoedigd; hun

„bestaan moest worden verbeterd, door het bovenmatig aangroeijen van hun getal te verhinderen, of indien daartoe betere middelen uitgedacht worden, langs alle mogelijke wegen" [5]).

[1]) De scholarchen door de stedelijke regering aan het hoofd van het gilde geplaatst, oefenden practisch geen invloed uit.

[2]) Bl. 30. Aanspraak, bij Van Hoorn, bl. 102. Memorie, bij van Hoorn, bl. 36.

[3]) Bl. 24 e.v. Aanspraak, bij Van Hoorn, bl. 98. Memorie, bij Van Hoorn, bl. 44.

[4]) Memorie, bij Van Hoorn, bl. 42 en 45.

[5]) Bl. 32 e.v. Aanspraak, bij Van Hoorn, bl. 98 en 100. Art. 8 der wet van 29-7-1803.

5. De uitdeling der prijzen aan de leerlingen diende op een geheel andere voet te worden geregeld, en enige meerdere uitgaven daarvoor te geschieden [1]).

6. Er moest een toeziend college worden opgericht, waaraan het opzicht over het publiek onderwijs en de scholen zou worden opgedragen [2]).

Aldus zou het mogelijk zijn, beschaafdheid en verlichting

„ook onder de behoeftige classen der maatschappij, in zekere mate te verspreiden" [3]).

Al deze dingen moesten met bedachtzaamheid worden ingevoerd. Niet dan

„langzamerhand en bij vervolg van tijd (zou) een grondige verbetering in het schoolwezen kunnen proflueren."

De dienstdoende schoolmeesters mochten zeker niet van hun bestaan beroofd worden [4]). Alle

„precipitance in zaken van tederen aart en ver uitziende gevolgen" was bedenkelijk, „de langzame, doch steeds voortgaande verbeteringen"

waren de zekerste weg naar het doel. Daarom hadden de beide scholarchen, toen het Middelburgse departement van het Nut er bij de municipaliteit op aangedrongen had, een opklimmende reeks van geschikte leerboekjes in te voeren, de raad geadviseerd, zulks niet terstond te doen,

„dewijl alles, wat eenige vooringenomenheid schijnt aan te duiden, bij een zo delicaat point, als het onderwijs der jeugd is, zoo ver mogelijk dient geweerd te worden; en voornamelijk anderdeels, dewijl de keus van schoolboeken, het verbod van schadelijke altijd uitgezonderd, van den vrijen wil der schoolleeraars behoort af te hangen, daar men toch eene classe, zoo respectabel indien zij aan haar oogmerk beantwoordt, onder geen noodelooze en zoo weinig mogelijk bepalingen behoort te brengen, ten einde hun geenen geest van slaafsche afhankelijkheid in te boezemen, die zij anders al ras aan hunne leerlingen mededeelen [5]); ..... Om alle welke redenen de ondergetekenden van oordeel zijn, dat een voorlichtende raad, vriendelijke aanbeveling en beredeneerende aanprijzing hieromtrent steeds van heilzamer uitwerking zijn zullen, dan eenige daad uit ulieder authoriteit profluérende."

Ziehier de beginselen, die aan de schoolhervorming ten grondslag moesten liggen.

---

[1]) Bl. 24.
[2]) Bl. 33 e.v. Aanspraak, bij Van Hoorn, bl. 100.
[3]) Bijlage I. Memorie, bij Van Hoorn, bl. 46.
[4]) Aanspraak, bij Van Hoorn, bl. 105.
[5]) Memorie, bij Van Hoorn, bl. 42.

Het reglement, dat geheel het door A. Andriessen en J. H. van der Palm opgestelde concept volgde, bevatte een artikel, het negende, dat te merkwaardig was, om het voorbij te gaan.

„de Schoolmeesters van den gereformeerden Godsdienst zullen, behalven in het Lezen, Schrijven Cijfferen, nederduitsche spraak en Vaderlandsche Historie — ook in de grondbeginselen hunner Godsdienst de Jeugd moeten onderwijzen op zodanige voldoende wijze als dezelve tot dit geschikt einde dienstig zullen oordeelen; terwijl het aan alle schoolmeesters van andere gezintheden wordt vrij gelaaten zoodanig Godsdienstig onderwijs aan de leerlingen te geeven, als uit den aart van der zelver Kerkgenootschap voortvloeit."

Dit artikel is kenmerkend voor de houding van den onderwijshervormer tegenover de kerkgenootschappen. Zelf van minder rechtzinnige overtuiging, stond hij echter tegenover andere opvattingen met verdraagzaamheid, zelfs met sympathie. Aan de gereformeerde schoolmeesters was onderricht in de catechismus *bevolen*, al wist hij, dat zij vaak de ouderwetse orthodoxie aanhingen.

Een nadere lezing van de tekst leert evenwel, dat het de stellers evenwel niet helder voor de geest stond, h o e het onderricht in de gewone vakken en het dogmatische bij de veelheid van de bestaande gezindten gecombineerd kon worden. Het artikel zal daarom dit onderwijs aan de schoolmeesters overgelaten hebben. Hoe was verder de gelijkheid der kerkgenootschappen te rijmen met een verplicht godsdienstonderwijs voor de gereformeerde onderwijzers en een facultatief voor hun andersdenkende collega's?

Dit artikel was pas tot stand gekomen na verschillende correcties. In het concept, door Van der Palm geschreven, vermoedelijk het oudste der twee ontwerpen, kwam de verplichting tot leerstellig onderwijs niet voor. In het nadien geschrevene, was deze bepaling opgenomen: (art. 9).

„De Schoolmeesters van den Gereformeerden Godsdienst zullen behalven in 't Lezen, Schrijven, Cijffren en nederduitse spraak ook in de grondbeginselen hunner Godsdienst de Jeugd moeten onderwijzen onder het ophooren van vragen, Woensdag en Zaterdag — in boeken (bij de Predikanten in hunne catechisatien gebruikt wordende) of andere bijbelse Historie boektjes — in 't zingen van Psalmen — in 't ophooren van gebeden en wat verder tot dat gewigtig einde kan dienstig zijn."

Vervolgens werd het tussen ( ) geplaatste geschrapt en en marge toegevoegd:

„word intussen aan Schoolmr van andere gezindheden gelaten zulke vraagboeken te gebruiken in hunne Schoolen als door derzelver Kerkgemeenschap aangenomen zijn."

Ten slotte verkreeg het betreffende artikel de gegeven redactie [1]), welke door de gemeenteraad werd overgenomen.

De voorliefde voor de oude heersende kerk blijkt nog uit het voorstel, door Van der Palm en Andriessen in hun begeleidende memorie gedaan, onder de vier leden van het comité tot het publiek onderwijs een predikant op te nemen [2]).

De opeenvolgende, telkens veranderde lezingen bewijzen, dat het vraagstuk van de gelijkheid der kerkgenootschappen en van het dogmatisch onderwijs voor de schoolhervormers te Middelburg nog volstrekt niet opgelost was. Alleen stond bij hen vast, dat het laatste gegeven moest worden.

De negende November 1796 werd door de gemeenteraad van Amsterdam een commissie benoemd, die de toestand zowel der „publieke als bizondere scholen" nauwkeurig zou opnemen [3]).

Deze commissie bestond uit leden van de raad, benevens vertegenwoordigers van de beide Amsterdamse departementen der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen.

Nog in December van hetzelfde jaar toog de commissie aan het werk. Van de aanvankelijke opdracht, a l l e scholen na te gaan, week zij af. Zij meende, dat haar taak dan te uitgebreid zou worden en daarom te moeten wachten tot de op handen zijnde constitutie over het nationaal onderwijs in de gehele Bataafse Republiek een uitspraak zou gedaan hebben [4]).

Wanneer de voorgeslagen verbeteringen met betrekking tot de publieke scholen „eerstelijk in derzelver applicatie tot rijpheid „gebracht zouden zijn", konden de veranderingen met té meer beslistheid op de bizondere scholen aangebracht worden.

Onder bizondere scholen [5]) verstond men blijkens de bijlagen bij het genoemde rapport alle, welke niet onder het bestuur van de stad stonden, dus die door particuliere schoolmeesters gehouden en de vijf gereformeerde diaconiescholen. Deze scheiding verdient de aandacht, omdat zij later in de wet van 1806 op dezelfde wijze, voor het gehele land, werd ingevoerd.

Vanwaar dit opgeven van een groot deel van het armenonderwijs,

---

[1]) Bl. 49.

[2]) Archief, bl. 101. Zie een soortgelijke regeling te Amsterdam, bl. 53.

[3]) G. A. Nieuw Stedelijk Bestuur, 142. Notulen en Resolutien, Rapport en Bijlagen der Commissie. Nieuw Stedelijk Bestuur, 75, 3 May 1797, No. 99.

[4]) Nw. St. Best. 75, Bl. 2.

[5]) Over de betekenis van „bizondere" vergelijke men bl. 14, 64.

waarvoor het burgerlijk bestuur zich zo zeer interesseerde? [1]). Vreesde men, dat de kerk met die bemoeiïngen geen genoegen zou nemen? Wilde men een mogelijk conflict met de voormalige staatskerk uit de weg gaan, door voorlopig haar scholen aan hun lot over te laten? Zijn misschien de moeilijkheden van de Utrechtse raad met de diaconiescholen van invloed op deze beslissing geweest? Hoe het zij, nimmer heeft de stad zich later op het terrein van het kerkelijk onderwijs begeven. Het op 7 Februari 1798 vastgestelde reglement had alleen betrekking op de stadsarmenscholen. Men zou kunnen zeggen, dat de burgerlijke overheid door deze beperking in haar zorgen zowel de zelfstandigheid der particuliere als die der diaconiescholen had erkend [2]).

Het was voor de eerste maal, dat op een ernstige wijze de toestand van het onderwijs werd nagegaan. Niets daarvan was met zekerheid bekend. Het blijkt voldoende uit de vragen, die de diverse commissies bij hun schoolbezoeken zouden doen.

Noch omtrent het juiste aantal meesters aan elke school, hun bestaansvoorwaarden en het aantal hunner leerlingen, de aard van het onderwijs in het algemeen, en van het godsdienstonderwijs in het bizonder, zo min als aangaande het toezicht op de scholen en de bronnen, waaruit de kosten werden bestreden, was men voldoende ingelicht [3]). Pas tijdens de tweede zitting der commissie, op 23 Dec. 1796 bleek, dat drie der tien stadsscholen onder beheer van de kerkeraad der Nederduits Gereformeerde Gemeente stonden. En op de derde zitting ontdekte men, hoe het stond met de inspectie der twee buitenscholen, n.l. die buiten de Weesperpoort en die op het Oetgenspad.

De leerboeken waren nagenoeg dezelfde, als die overal in die tijd op de lagere scholen gebezigd werden. Nagenoeg, want een lichte moderniseering was te constateren: het oude Haneboek was op geen der stadsscholen meer in gebruik, ook niet op die, welke bestuurd werden door de gereformeerde kerkeraad. Overal gebruikte men, óf het A-B-boek van Van Rhijn, óf dat van Van Lennep. De Gelderse Trap der Jeugd, iets meer methodisch dan de aloude spelboekjes, was eveneens algemeen op de Amsterdamse stadsarmenscholen in zwang. Maar

---

[1]) Memorie, bij Van Hoorn, bl. 22 e.v.

[2]) De onafhankelijkheid der kerkelijke en particuliere schoolmeesters bleek nog uit een ander feit, in datzelfde jaar. De vraag, of schoolmeesters, die op geen wijze een stadstractement genoten, tot het afleggen van de belofte van trouw aan het heersende stelsel verplicht waren, werd, na overleg met het provinciaal bestuur van Holland, ontkennend beantwoord. (Notulen van de raad; Nw. St. Best. 14; folio 1680, 18-8-1797 en folio 2053, 4-10-1797.)

[2]) Nw. St. Best. 142. Notulen en Resolutien van de commissie van 9-11-1796.

Bartjens, de Spreuken Salomons, de Historie Davids, de Evangeliën, het Geslacht Adams, het Schriftuurlijk Schoolboek, het vragenboekje van den bekenden Jacobus Borstius, sinds het midden van de zeventiende eeuw hier te lande in omloop, benevens verschillende kranten, kwamen nog op de lijst van gebruikte leerboeken voor. De Heidelbergse Catechismus ontbrak natuurlijk op geen enkele school. Aan de schoolcatechisaties behoefde evenwel geen Rooms of Joods kind, ook niet op de door de kerkeraad bestuurde scholen, deel te nemen. Bij de schoolexamens, die de regenten van het Nieuwe-Zijds Huiszittenhuis op hun 3 scholen 2 à 3 maal 's jaars afnamen, in het Onze Vader, de Tien Geboden, de Geloofsartikelen en het zingen van het morgen- en avondgezang [1]), werden prijzen uitgedeeld: aan de gereformeerde en Lutherse leerlingen een bijbel, aan de Roomse 4 zesthalven. De Joodse kregen na 1795: Historie van de meest beroemde mannen uit het Oude Testament. Op andere scholen werden, buiten de gewone prijzen, kleren uitgedeeld: een hemd in de zomer, een paar kousen in de winter. Soms deden kleren ook dienst als prijzen, zo op de school aan de Rozengracht.

De afzonderlijke commissies, die elk een onderzoek aan één school hadden ingesteld, waren met de beste bedoelingen jegens de schoolmeesters bezield. Deze, die toch geen ander onderwijs konden geven dan in overeenstemming met hun gebrekkige ontwikkeling en de nog ellendiger omstandigheden, waaronder zij werken moesten, werden met een warme welwillendheid in de rapporten der diverse commissies besproken. Het algemeen verslag stelde vast:

„dat de onderwijzers zich over 't algemeen gedragen naar hunne Instructiën; en dat hun onderwijs niet geheel vrugteloos is; ...."

Zelfs de zwakke broeders onder hen beoordeelden zij met een grote zachtmoedigheid. Meester Crecket van de school aan de Rapenburgergracht ging zich volgens het gerucht te buiten aan sterke drank. Men leest:

„dat de commissie hem dieswegens ook had onderhouden, en hij zulks niet geheel ontkend; doch beterschap beloofd had: en dat zij, Burgers ook, van tijd tot tijd, en onverwacht, zich bij hem hadden begeeven, en hem alsdan altijd bekwaam hadden gevonden ....."

Het rapport concludeerde, dat aan elke invloed der Nederduits Gereformeerde Gemeente, die voortvloeide uit haar vroeger karakter van heersende kerk, een einde gemaakt moest worden. Daarom moesten de drie scholen, die zij sinds 1751 [2]) voor de stad beheerde, weer aan deze overgaan.

Verder kwam men tot de slotsom, dat het aantal leerlingen, dat één meester onder zijn hoede had, véél te groot was, dan dat daarop een deugdelijk toezicht mogelijk zou zijn, terwijl de lokalen niet

[1]) Zij examineerden niet in het rekenen, omdat de vorderingen in dat vak te gering waren.

[2]) Resolutie Vroedschap Lr. P.P. 8 January 1751, bl. 322.

berekend waren op de hoeveelheid kinderen, die er in ondergebracht waren.

De commissie stelde een vereenvoudiging van het beheer, hetwelk nu voor bijna elke school verschillend was, voor. Er moest een uniform toezicht voor alle stadsarmenscholen, tien in getal, worden in het leven geroepen. Zij beschouwde, in overeenstemming met de heersende opvattingen, die de lezer ook later nog zal ontmoeten, een goed geregeld toezicht als

„het fundament, waar op alle verder verbeteringen in de Stads Schoolen, met vrugt zullen kunnen worden in 't werk gesteld; ....." [1]).

Er zou een stedelijk toezicht in twee trappen worden ingevoerd: een hoogste college van curators, uit acht leden bestaande, waarvan twee raadsleden, terwijl een predikant vice-president moest zijn [2]) en een commissie van tien leden [3]).

De laatste telde geen raadsleden, maar wel vier gecommitteerden uit de regenten van de beide huiszittenhuizen [4]).

Een algehele vernieuwing van de leerboekjes werd voorgenomen; de oude zouden worden vervangen door de uitgaven van het Nut.

Ten opzichte van het godsdienstonderwijs stelde de commissie van onderzoek voor: alle leerstellig onderricht uit de scholen te bannen Een begrijpelijk voorstel: voor een groot deel behoorde de schoolbevolking der stadsarmenscholen niet tot de voormaals heersende kerk. De leerlingen waren vaak, óf Katholiek, óf Joods; de kinderen der gereformeerde bedeelden bezochten voor een belangrijk deel de vijf diaconiescholen der Nederduits Gereformeerde Gemeente. Er zouden alleen de gronden van de Christelijke godsdienst en de zedekunde onderwezen worden, een voor de mentaliteit der toenmalige regeerders typerende oplossing. Maar daarnaast stelde de commissie voor, de kerkgenootschappen te verzoeken, in het catechetisch onderwijs te voorzien [5]). Nadat de toezichthoudende colleges op 31 Mei 1797 waren ingesteld, hielden deze zich bezig met het opstellen van een reglement. Er was een stroming, die deze bovenvermelde regeling wilde vastleggen, omdat onderwijs in de algemene godsdienstige

---

[1]) Zie bl. 47 en Aanspraak, bij Van Hoorn, bl. 100.

[2]) Bl. 50.

[3]) In 1803 werden de beide colleges van toezicht samengesmolten tot één, genaamd: College van Curatoren der Stadsarmenscholen. (Joh. W. A. Naber, Het College van Curatoren der Stads Armenscholen (1797—1860.) .....

[4]) Belast met de burgerlijke armenzorg.

[5]) Bijlage VI. Het denkbeeld was vermoedelijk ontleend aan het voorbeeld der Kweekschool voor de Zeevaart. (Bl. 166) te Amsterdam.

begrippen niet alleen niet voldoende was om mettertijd opgenomen te worden in een kerkgenootschap, maar zelfs

„naar ons oordeel in zodanige Schoolen gevaarlijk (zijnde) ...."

Maar Curatores wilden er niet van weten, zij vonden deze welwillendheid tegenover de kerkelijke gezindten niet in overeenstemming met hun instructie [1]). De raad was zelfs nog scrupuleuzer in zijn verdraagzaamheid tegenover de godsdienstige overtuigingen en voegde het voorschrift van een algemeen godsdienstig-zedekundig onderwijs nog toe [2]) :

„zullende aan de commissie worden overgelaaten, om ten opzichte van de Jooden zodanige schikkingen te maaken, als zij met het geregeld onderwijs van derzelver Jeugd, meest geschikt zal oordeelen."

Evenmin ging de raad in op het denkbeeld van den burger W. van Barneveld, tot het oprichten van industriescholen [3]).

De tractementen der meesters ondergingen een lichte verbetering: zij werden

voor den eersten leermeester *f* 900.—, benevens vrije woning, vuur en licht; voor het weduwentractement *f* 250.—;

voor den tweeden meester *f* 400.—;

voor den derden meester *f* 100.—;

alles zonder enige verdere emolumenten.

Zo was in de grootste stad des lands reeds in 1798 het onderwijs op een moderne leest geschoeid. Dit feit zou niet zonder invloed zijn op de kansen ot verbetering van het gehele nationale schoolwezen [4]).

Het departement der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen te Rotterdam toonde dezelfde activiteit in schoolzaken als de zusterdepartementen te Middelburg en Amsterdam.

In Juli 1797 verzochten „Directeuren van het School tot nut van 't algemeen om zeker huis in den Oppert in huur te mogen hebben ... om dit als school te mogen gebruiken" [5]). Dit verzoek werd geaccordeerd. Op het einde van dat jaar, op 14 December, werd door de

---

[1]) G.A., Notulen der Vergadering van Curatores over de Nederduitsche Schoolen binnen Amsterdam. Tiende Vergadering, 12-1-1798.

[2]) Reglement van 7 Februari 1798. Instructie voor Curatores en de Commissie voor het onmiddellijk beheer der stadsscholen, van dezelfde datum.

[3]) Zie Noot 1, vijfde vergadering op 15-9-1797. Vergelijk verder bl. 9 en 74.

[4]) Bijlage II.

[5]) G.R. Resoluties van de raad van Rotterdam. (24-7-1797, folio 299 e.v.).

raad een commissie benoemd, die aan het departement der Maatschappij verzocht, een advies uit te brengen over de verbetering van het onderwijs te Rotterdam. Een commissie uit het Nut diende bij de raad een rapport in, getiteld: „algemeene gedachten en Voorslagen omtrend de Verbetering van het Schoolwezen binnen deze Stad, door eene Commissie uit hun midden," hetwelk door den president der municipaliteit ter tafel werd gebracht in de vergadering van dit college, op 11 April 1798. Het ontvangen rapport werd commissoriaal gemaakt en de aangewezen commissie uit de raad bracht haar advies over dit stuk uit in de raadsvergadering van 11 Mei 1798 [1]). Belangrijker dan het Nutsdocument, dat wel niet veel van de bekende denkbeelden zal afgeweken zijn [2]), zijn de opmerkingen, die de raadscommissie maakte. Na lof gebracht te hebben aan de samenstellers voor hun menslievende bedoelingen, veroorloofden de leden zich toch met enige bezwaren voor de dag te komen. Zij hadden in de eerste plaats betrekking op de invoering van zangonderwijs, waarmede de Maatschappij verbetering van de kerkzang beoogde [3]). Maar, merkte de kunstzinnige commissie op, dit was

„een konst, welke tot de burgerlijke beschaving niet volstrekt nodig ...." was.

Bovendien waren er ....

„een oneindig getal voorbeelden, welke wijzen, dat de zangkunst in het geheel geene, altans weinig geschiktheid heeft zoo min om den geest als om het hart te vormen en het zal niemand uwer moeijlijk vallen voorbeelden te errinneren van bekwame Musicanten welkers hersenen niet zeer juist gesteld zijn ...."

Verder scheen het opgegeven motief, dat de zangkunst door de godsdienstige gezindten werd beoefend, niet steekhoudend, omdat de kerkzang bij deze toch niet zo algemeen was, als de samenstellers van het Nutsrapport beweerden. Het zou trouwens ook niet helpen, omdat op de duur het kerkgezang toch weer zou ontaarden

„in een sleepend en mateloos gehuil of geschreeuw van Psalmen of Kerkgezangen."

Bizondere aandacht verdienen de bezwaren van de raadscommissie tegen het door het departement voorgestelde algemeen christelijk-zedekundig onderwijs. Opvallend is de scherpte, waarmede de opstellers dit mode-idee van hun tijd bestreden. Het was immers onmogelijk, meenden zij, de juiste grenzen af te bakenen tussen een

---

[1]) Bijlage sub no. 36, behorende bij het verslag van die dag. Het rapport van het Nut was in het gemeentearchief niet te vinden.

[2]) Bl. 63 e.v.

[3]) Bl. 27.

algemeen godsdienstig en een bizonder leerstellig onderwijs. Steeds zouden leerlingen van een bizonder kerkgenootschap voor het hoofd worden gestoten. Het algemeen karakter der scholen moest streng gehandhaafd worden, zodat zij ook voor de Joden zouden te gebruiken zijn. Bovendien, meenden zij, moesten geen zaken aan kinderen worden geleerd, waarvoor hun „teder denkvermogen" geheel onvatbaar was. Ten slotte: de zedekunde alleen, geheel afgescheiden van het leerstellige, was in staat, om „brave burgeren, zagte egtgenooten en tedere ouders voor het Vaderland aantekweeken" [1]).

Het is duidelijk, dat de opstellers van dit stuk geen grote vrienden van de kerkgenootschappen waren. Daarom is het te merkwaardiger, dat zij geen enkel voorstel deden ter verbetering van het Rotterdamse onderwijs. Zoals bekend, was het armenonderwijs geheel in handen van de gereformeerde diaconie, een toestand, welke het laatst bevestigd was door het besluit van de Rotterdamse vroedschap op 31 October 1774 [2]). De stad beheerde dus geen e n k e l e school [3]). Ondanks hun geringe sympathie voor de kerk durfden de voorstellers vermoedelijk niet ingrijpen in het onderwijs, waar de catechismus een belangrijke plaats innam, zoals vóór de omwenteling [4]).

Onder het motief, dat het algemeen toezicht over het onderwijs binnen Rotterdam toevertrouwd was aan den Agent van Nationale Opvoeding, kon, volgens het advies der raadscommissie, van het aangeboden ontwerp geen ander gebruik gemaakt worden, dan er kennis aan den Agent van te geven.

De Katholieke bevolking van Staats-Brabant had een ondubbelzinnige afkeer getoond van de Protestantse schoolmeesters, die sinds 1648 naar het nieuw verworven Nederlandse wingewest gezonden werden. In de eerste jaren na de vrede van Munster weigerden de ouders hun kinderen naar de „geuzenmeesters" te zenden [5]). Voor zover zij in de omgeving van Spaans gebied woonden, gingen de kinderen daar ter school. Maar nog bleven er scholen in Katholieke geest geleid.

---

[1]) Aanspraak, bij Van Hoorn, bl. 103.

[2]) Inleiding, bl. 8.

[3]) Dit duurde tot 1 Mei 1806, toen de stad twee diaconiescholen met haar personeel overnam.

[4]) Het toonboek van een der scholen van 1800 vermeldde als leerboeken der diaconiescholen nog: het Spreukenboek van Salomon en het Voorbeeld der Goddelijke Waarheden voor Eenvoudigen door Hellenbroek en een catechismus van Borstius.

[5]) H. N. Ouwerling, Schetsen uit de oude Brabantsche Schoolwereld, bl. 98.

„Gerrit de Mispriester" [1]), door H.H.M. uit het Staatsgebied verbannen, bleef nochtans rustig in Deurne en had een schoolmeester uit Helmond daarheen gebracht. De drost van Deurne, wien gelast werd tegen dit alles handelend op te treden, liet dit bevel langs zich heen gaan (1652) [2]). Nadat deze „Gerrit" even over de grens in de Spaanse Nederlanden zelf een school had opgericht, verbood hij zijn parochianen hun kinderen nog langer naar den gereformeerden schoolmeester te zenden.

Op de duur was die boycot niet vol te houden. Langzamerhand kregen de boven-Moerdijkse schoolmeesters ook leerlingen. Het is echter niet te veel gewaagd te veronderstellen, dat het onderwijs een min of meer neutrale kleur kreeg en de kinderen er niet in hun godsdienst gehinderd werden [3]). Voor de Latijnse school te 's Hertogenbosch staat dit compromiskarakter vast. Het reglement voor deze onderwijsinrichting (1765) maakte geen gewag van godsdienstlessen. (In 1754 waren van de 41 leerlingen 14 Katholiek) [4]). De steeds hernieuwde plakkaten wezen echter uit, dat het tot aan het einde der Republiek van „paapse bijscholen" bleef krioelen.

Het is geen wonder, dat een bevolking, die gedurende meer dan anderhalve eeuw zo onvermoeid en niet zonder succes voor haar godsdienst gestreden had, van de omwenteling in 1795 gebruik maakte om zich van het gehate protestantse juk te bevrijden.

Voor 1795 werden in Brabant de schoolmeesters door de Raad van State aangesteld en in de heerlijkheden, aan het Huis van Oranje toebehorende, door den Prins van Oranje. In de overige heerlijkheden werden in het algemeen de schoolmeesters eveneens door de Raad van State aangesteld. Misschien hadden de gemeenten het recht candidaten voor te dragen [5]). Het spreekt van zelf, dat de schoolmeesters tot de heersende kerk moesten behoren.

Een duidelijk overzicht van de toestand, het tweede jaar na de revolutie, geeft een: „Rapport van de commissie tot nadere examinatie

---

[1]) Zie vorige noot en: Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden, van denzelfden schrijver.

[2]) In het algemeen traden de autoriteiten naar de zin van de gereformeerde kerkeraden veel te laks op tegen de „paapse stoutigheden". Deze traagheid in het handhaven der plakkaten tegen de Katholieken zal wel minder de verdraagzaamheid tot oorzaak gehad hebben dan de onmogelijkheid in een homogeen Katholiek land de traditionele godsdienst te onderdrukken.

[3]) Zie boven, noot 5.

[4]) M. de Haas, Bossche Scholen, bl. 255.

[5]) Deze laatste inlichting dank ik aan den heer Rijksarchivaris te 's Hertogenbosch.

Onmiddellijk na de revolutie scheen niet vast te staan, op wien of der ingekomen commissieën van amtenaren en onderzoek der bezwaren en beschuldigingen tegen dezelve, aan de representanten van het volk van „Bataafsch Braband", gedateerd: Den Bosch 27 Julij 1796 [1]).

Het blijkt, dat van de 135 schoolmeesters in het toenmalige gewest Bataafs-Brabant niet minder dan 96 benoemd waren door de Raad van State voor de generaliteit, 16 door den Prins van Oranje, 1 bij resolutie van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden, 1 door de gecommitteerde raden uit de Staten van Holland en West-Friesland, 7 door municipaliteiten, (dus na de revolutie) 1 door de provinciale representanten van Bataafs-Brabant, 2 door de Bondgenoten te Land [2]), 1 door schepenen van Middel- en Westerbeers, 1 door de magistraat van Tilburg, 3 door buitenlandse vorstelijke personen, te weten: den vorst van Hohenzollern en de prinses-douairière van Salm-Salm en 1 door de L. van Brunswijk [3]).

De omwenteling had in Brabant een grote verandering in het onderwijzerskorps ten gevolge. Op grond van allerlei gezochte motieven werden de door de Haagse autoriteiten en de Prins van Oranje aangestelde schoolmeesters aan de dijk gezet. Zij werden door Katholieken vervangen [4]).

„Men heeft er eenigen afgezet, doch niet omdat zij iets misdreeven hadden, of omdat zij niet kundig waren, schoon er zeker wel onder zijn, die kundiger behoorden te wezen, doch eenig en alleen, om enen Roomschen te hebben, die de kinderen in Roomsche boeken, gelijk op sommige dorpen geschied, zoude onderwijzen, en op deze wijze kunnen de Protestanten hunne kinderen niet wel School zenden. Onder de nieuw aangestelde Roomsche Schoolmeesters zijn ellendige breekebeenen ...."

Aldus Hanewinkel, een heftig anti-papistisch Brabants predikant, in zijn: Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch in den jaare 1798 [5]). De nietigheid der motieven erkende het departementaal bestuur van Brabant in later jaren zelf, door in een aantal gevallen een pensioen te verlenen [6]).

[1]) R.B. De slechte toestand van het handschrift belette na te gaan, hoe drie der Br. schoolmeesters benoemd waren.

[2]) De volgende gegevens dank ik grotendeels aan den heer Rijksarchivaris voor Noord-Brabant. Bondgen. t. l. = voor de oude Raad van State in de plaats gekomen.

[3]) Waarschijnlijk: de landstenden van Brunswijk.

[4]) Mr. Meylink, „De Katholiek", III, bl. 128. Dr J. H. J. M. Witlox, De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst. I, bl. 137.

[5]) Te Amsterdam, bij A. B. Saakes, 1799, bl. 117.

[6]) Bijlage IV.

wie het benoemingsrecht was overgegaan. Aanstellingen werden gedaan door: de municipaliteiten en de provinciale bestuurders, terwijl de landsregering slechts in sporadische gevallen haar oud benoemingsrecht wist te handhaven. Zo werd in 1798 te Liessel nog een Katholiek schoolmeester door den Agent van Nationale Opvoeding aangesteld [1]).

Vanaf het begin der Bataafse Republiek werden dus onderwijzers aangesteld door het gewestelijk bestuur van Brabant. In een resolutie van 27-7-1796 werd gehandeld over het „committee van Algemeen Welzijn met de examinatie en approbatie der schoolmeesters belast". De provinciale representanten stelden in 1796 onderwijzers aan te Loon-Op-Zand en Terheijden, waar dit vroeger geschiedde door den Prins van Oranje. Deze benoemingen waren een machtsaanmatiging in het oog der landsregering, die zich niet alleen beschouwde als de wettige opvolgster van de oude Raad van State, maar ook van oordeel was, dat de rechten van den „Vorst van Nassau" op haar waren overgegaan. Het Staatsbewind stelde zich nog in 1803 op dit standpunt, naar aanleiding van een benoeming in Beers, Lande van Cuyk [2]). Bijlage IV leert, hoe het bestuur van Brabant trachtte zich te rechtvaardigen. Het beschouwde n.l. de geestelijke goederen, waaruit de openbare scholen betaald werden, als behorende tot zijn ressort, waaruit de gevolgtrekking te maken viel, dat het dus ook de beschikking had over de onderwijzersposten, die uit de inkomsten dier goederen bekostigd werden.

In de Nationale Vergadering verdedigden de Katholieke afgevaardigden vanaf het eerste ogenblik het nemen van het benoemingsrecht door het provinciaal bestuur. Toen een request van Adam Broeders, afgezet schoolmeester in Hilvarenbeek, met verzoek tot rehabilitatie, inkwam, bij de Nationale Vergadering [3]), moest dit verzoekschrift naar de mening van Van Hooff om inlichtingen gezonden worden naar de representanten van Bataafs-Brabant. Als niet zeer afdoende reden gaf hij op, dat de vroegere Raad van State volkomen onbevoegden met de schoolmeestersposten in Brabant had begiftigd: „Heeren Knegts, Duitschers en diergelijken" en dat deze om hun onkunde nu waren afgezet [4]). Verhoysen beweerde, dat de

[1]) Zie bl. 57, noot 1.

[2]) Notulen v/h Staatsbewind, 21-10-1803, no. 37.

[3]) Dagverhaal IV, bl. 394, (10-1-1797).

[4]) Nu is het in dit geval na te gaan, door welk een bekwaam pedagoog de weggejaagde schoolmeester vervangen werd. Schoolopziener Hanegraaff getuigde van den in 1795 aangestelden Meester Hendriks, dat zijn orde onvoldoende en zijn leermethode hoogst gebrekkig was. (A.R.B.Z. 2 Bijl. Rel. Verb. 14-4-1806. No. 16.)

schoolmeesters in dat gewest door de kas van Brabant betaald werden. Enige regels hoger werd de grond voor deze Brabantse opvatting uiteengezet. Aangenomen werd het voorstel, het adres van den ontslagene eerst te zenden naar de provinciale representanten van Bataafs-Brabant. Een eerste succes voor dit gewest in zijn pogingen, de beschikking over de onderwijzersposten aan zich te trekken.

Ten tijde der beschreven gebeurtenissen, die de instelling van het Agentschap van Nationale Opvoeding voorafgingen, had niets op onderwijsgebied een blijvende gedaante aangenomen. De denkbeelden omtrent het schoolwezen waren sedert lang gekristalliseerd, maar men kende nog niet de vereiste wijze van toepassing onder de geheel veranderde omstandigheden. Deze zou pas gevonden worden na een reeks van proefnemingen tussen de jaren 1795 en 1806.

De plaatselijke en provinciale regelingen en moeilijkheden, die enige jaren aan de wetsontwerpen van de regering der Bataafse Republiek voorafgingen, waren als een generale repetitie van hetgeen zich later, op groter schaal, bij de wetgeving voor het gehele land zou afspelen.

In het bizonder verdient de schoolorganisatie te Amsterdam de aandacht. De splitsing der scholen in openbare en bizondere en de voorgestelde, hoewel niet aanvaarde regeling van het kerkgenootschappelijk onderwijs [1]), hebben stellig invloed op de gedaante der wet van 1806 uitgeoefend.

De besliste tegenstand van de Nederduits Hervormde Kerkeraad te Utrecht bij de poging der burgerlijke overheid zijn scholen op één lijn te stellen met de niet-kerkelijke, zijn succes met dit verzet, de onderwijsverbeteringen te Middelburg onder leiding van Van der Palm en die in de provincie Utrecht, waren met de zuivering van het onderwijzerskorps in Brabant van niet-Katholieke bestanddelen door het bestuur van dit gewest, andere vaste punten in de nog zeer vage omtrekken van het groeiende onderwijsstelsel in Nederland.

---

[1]) Bijlage VI.

DERDE HOOFDSTUK.

DE TOTSTANDKOMING DER EERSTE ONDERWIJSWETTEN.

„De inrichtingen van ons Schoolwezen, hoezeer nog gebrekkig, en in derzelver aanvang ..... behooren onder de weinige goede vruchten eener Revolutie, die ..... maar al te vruchtbaar in rampen is geweest ....."

(Het Staatsbewind aan het Wetgevend Lichaam, 6 Mei 1803) [1].

De eerste onderwijscommissie uit de Nationale Vergadering. — Rapport van het Nut. — Zijn overeenkomst met de antwoorden op de prijsvraag van het Zeeuws Genootschap. — Het armenonderwijs, voorwerp van bizondere aandacht. — Theologische inslag. — Het godsdienstonderwijs in de Nationale Vergadering. — De instructie voor den Agent van Nationale Opvoeding. — De Memorie van Van der Palm. — Wet, examenverordeningen, schoolorde en instructies. — Aanspraak van den Agent. — Centraliserend karakter van het tweede wetsontwerp. — Bezwaren der departementen tegen dit ontwerp. — Wijzigingen als gevolg van dit verzet.

Onmiddellijk na de opening van de Nationale Vergadering op 1 Maart 1796 kwam de onderwijskwestie, die in de geesten der toenmalige politici zulk een grote plaats innam, aan de orde. J. J. Schneither, een bekend kostschoolhouder en C. Rogge, beiden te Leiden wonende, benevens G. C. C. Vatebender, rector der Latijnse school te Gouda, boden het college proeven van ontwerpen van Nationaal Onderwijs aan. De laatste zond zijn door het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in 1793 bekroonde verhandeling in. Enige tijd later, 12 Juli, deed de commissie uit de raad van Leiden, die belast geweest was met een onderzoek naar de staat en de middelen tot verbetering van de lagere scholen

[1]) Bij Van Hoorn, bl. 153 e.v.

Een uitvoeriger uiteenzetting van een aantal der gebeurtenissen in dit hoofdstuk behandeld, vindt men in: G. Bolkestein, De Voorgeschiedenis van het Middelbaar Onderwijs, 1796—1863. (Hoofdstuk I.)

Dr. C. Hentzen, De Politieke Geschiedenis van het Lager Onderwijs in Nederland, I. (Hoofdstuk I t/m IV.)

in die gemeente, een exemplaar van haar rapport aan de volksvertegenwoordiging toekomen [1]).

De twee eerst genoemde stukken werden in handen gesteld ener commissie, uit de schoot der vergadering benoemd [2]). Zij bracht haar rapport uit op 10 Juni 1796 [2]). Naar haar oordeel moest een commissie worden ingesteld, die zich met de bestudering der ingekomen voorstellen zou bezig houden en in contact treden met de opstellers er van en met andere personen, ook met maatschappijen. Daarmede was natuurlijk de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen bedoeld. Aldus kon men de nodige bouwstoffen voor een plan van onderwijshervorming verzamelen, hetwelk bij de Nationale Vergadering zou moeten worden ingediend, vóór of tegelijk met het ontwerp van constitutie.

Maar de genoemde commissie zou haar taak met bedaarde langzaamheid moeten volbrengen [4]). Het midden diende gehouden te worden tussen een

„laakbare achteloosheid omtrent een zoo allergewigtigst stuk" en „eene onrechtmaatige en voor den lande nadeelige stremming van de vrijheid van iederen Burger, om bijzondere instituten van opvoeding en onderwijs, en vrije Genootschappen ter bevordering van Kunsten en Wetenschappen, aan te leggen en bij te woonen."

En om nog eens terug te komen op de eerst geciteerde overtuiging, stelde zij vast:

„.... 2°, dat het een bedaard nadenken vorderen zal, in plaats welmeenende maar onvervulbare wenschen, die in dit opzicht zoo dikwijls zonder eenig nut openbaar gemaakt zijn, een volkomen uitvoerbaar, naar den toestand en het character onze natie berekend plan daar te stellen; en zich wel aan de ééne zijde voor een mismoedig wantrouwen aan de mogelijkheid der uitvoering van een weldoordacht plan, maar ook aan den anderen kant voor ijdele droomen van eene onbereikbaare en herssenschimmige volmaaktheid te wachten ....." [5])

De volgende bladzijden zullen duidelijk maken, dat hiermede bedoeld werd een scheiding te maken tussen het onderwijs aan de armenkinderen en dat aan die der overige burgers.

---

[1]) Rapport over de staat en de middelen ter verbetering der lagere scholen; door een daartoe benoemde commissie bij de raad der gemeente van Leiden ingeleverd 28 Juni 1796.

[2]) C. van Lennep, J. D. Pasteur, Fr. Guljé, J. Lublink de Jonge, J. Kantelaar, J. H. Floh en G. C. C. Vatebender. (Decreten van 19 en 21 April, 1796.)

[3]) Bij Bolkestein, bl. 23—28.

[4]) Bl. 48.

[5]) Dit sloeg waarschijnlijk op de voorstellen van Vatebender, die zich de Hollandse en Franse scholen voor allen bestemd dacht. Bl. 61 en 75. (Bolkestein, bl. 20.)

Op dezelfde dag, dat het rapport verscheen, (10 Juni 1796) werd de gevraagde commissie ingesteld [1]).

Het Nut, dat zulk een werkzaam aandeel nam in de voorbereiding der onderwijshervorming, zond op 1 September 1796 een adres aan de Nationale Vergadering. De Maatschappij wees op de treurige toestand van het onderwijs, vooral op dat van den gemenen man en vroeg vergunning, met de benoemde commissie in overleg te mogen treden. Als leiddraad voegde zij aan haar adres een exemplaar toe van al de werken, die door haar uitgegeven waren. Hoe groot het gezag van het Nut was, blijkt uit het feit, dat de vragen, die de commissie van 10 Juni haar op 17 September voorlegde, het gehele gebied van het schoolwezen bestreken.

Zij vroeg n.l. advies omtrent:

De examens der onderwijzers, niet alleen bij hun aanstelling, maar ook later, van tijd tot tijd [2]).

Het al of niet verplicht stellen van schoolboeken [3]).

De leerstof op de lagere scholen [4]).

De eisen aan den onderwijzer te stellen [5]).

De theorie van straffen en belonen [6]).

De beste inrichting van de schoolhuizen [7]).

Het getal der leerlingen, aan één meester toe te vertrouwen [8]).

De verdeling der kinderen in klassen [9]).

Het al of niet gezamenlijk onderwijzen van de kinderen der beide sexen.

De beloning der meesters en de fondsen, waaruit hun tractementen en emolumenten bekostigd moesten worden [10]).

Het al of niet betalen van schoolgelden voor de kinderen.

Het algemeen en departementaal toezicht over het onderwijs [11]).

De middelen om de ouders aan te moedigen, of wel te dwingen, hun kinderen ter school te zenden [12]).

---

[1]) Van Lennep, Kantelaar, Floh, Vatebender, Bacot en Van Rijswijk.
[2]) Bl. 30.
[3]) Bl. 23 e.v.
[4]) Als voren.
[5]) Bl. 30.
[6]) Bl. 27.
[7]) Bl. 28.
[8]) Deel VIII der Verh. v/h Zeeuws Gen. bl. 80.
[9]) Bl. 22 e.v.
[10]) Bl. 32 e.v.
[11]) Bl. 34.
[12]) Bl. 17.

Maar ook blijkt, hoe nauw de verwantschap was tussen deze wijze van zien en de in het eerste hoofdstuk behandelde prijsvraag.

Het hoofdbestuur van het Nut belastte drie leden: Tichelaar, Van Gelder en Wertz met de behandeling der vragen. Op 29 November d.v. was het antwoord, tot een geheel van „Algemeene Denkbeelden over het Nationaal Onderwijs" verenigd, gereed en werd het aan de commissie toegezonden.

Deze nieuwe denkbeelden beantwoordden aan reeds lang bestaande.

De „maatschappij" (= de staat, vergelijk bijlage VIII.) heeft de bevordering van het algemeen gelijk op het oog. Zij heeft het recht van elk harer medeleden medewerking aan dit doel te vorderen. Echter is deze medewerking niet mogelijk, zonder voorafgaande onderwijzing dier plichten. Derhalve is de „maatschappij" verplicht alle jonge burgers in staat te stellen, hun plichten te leren kennen: zij moet dus zorgen voor de opvoeding en het onderwijs der jeugd [1]).

De lichamelijke en zedelijke opvoeding der jeugd in de eerste levensjaren was een aangelegenheid der ouders en derhalve geen voorwerp van zorg voor de overheid.

De zorg en invloed der „maatschappij" met betrekking tot het onderwijs der kinderen moest zich dus bepalen:

1. Tot zodanige kundigheden en vereisten, welke van alle burgers zonder onderscheid gevorderd werden.

2. Tot zodanige kundigheden en vereisten, welke slechts een gedeelte der burgers, ingevolge de onderscheidene betrekkingen, waarin zij tot de „maatschappij" konden staan, moesten bezitten.

Het onderwijs was bijgevolg te verdelen in twee delen:

1. Algemeen nationaal onderwijs, hetwelk de staat aan alle burgers verschuldigd was. Dit was bestemd voor de niet-bevoorrechte klassen en behoefde in het bizonder het onmiddellijk toezicht en bestuur van de „maatschappij".

2. Bizonder onderwijs [2]), (vrij onderwijs op bl. 40 van het rapport genoemd) dat door de staat n i e t aan allen verschuldigd was. Het was voldoende, wanneer hij de middelen en de gelegenheid ter verkrijging van bizondere kundigheden schiep en het bestendig onder zijn toezicht hield, aanmoedigde en beschermde. Dit nu was het onderwijs voor de meer gegoeden.

---

[1]) De combinatie: opvoeding en onderwijs was dus reeds toen een vaststaande noodzakelijkheid volgens de algemene opvatting.

[2]) Hier in de betekenis van meer gevorderd of wel „middelbaar" onderwijs. Op bl. 96 vindt men zelfs de term: „bijzonder openbaar onderwijs". In die tijd had de term „bizonder onderwijs" nog een vlottende betekenis.

En wat omvatte nu dit onderwijs, hetwelk de „maatschappij" aan allen verschuldigd was? Lezen, schrijven, de meest noodzakelijke regelen der taal, de kennis van de plichten, welke de mens verschuldigd is aan het Opperwezen, zich zelven en zijn medemensen, benevens de kennis van de grondwetten van de „maatschappij", waarin hij verblijf hield. Even verder werd de kennis van al deze plichten omschreven als: de algemene begrippen van de godsdienst en de staatsregeling [1]).

De doelstelling van het onderwijs was in de ogen der schoolhervormers een uiterst belangrijke zaak. Zij hechtten er groter gewicht aan dan de tegenwoordige tijd [2]). Het is dus wel de moeite waard, zich met deze beginselkwestie bezig te houden.

De eerste onderwijswet zou de opsomming van de doeleinden van het lager onderwijs, ongetwijfeld geheel in de lijn van de opstellers van het rapport, nog vermeerderen met: de ontwikkeling der rede en de kennis van de plichten tegenover de ouders. Allereerst trekt de aandacht, dat enkele elementen van oude datum zijn: de plichten tegenover God en de „maatschappij". De invloed van de Heidelberger Catechismus ligt bij deze opsomming voor de hand. Nieuw was de uitdrukking: Opperwezen, die sterk herinnerde aan het „Etre Suprême" van J. J. Rousseau. In het bizonder trekt de aandacht: „de plichten (met betrekking tot) zich zelf". Bij Van Voorst kwam dit reeds voor [3]), maar in de oude schoolordonnanties zal men deze categorie van plichten tevergeefs zoeken.

Niet onwaarschijnlijk hebben op de samenstellers theologische stromingen ingewerkt, die geen zuiver rechtzinnig, Calvinistisch karakter droegen. Merkwaardig is, dat de onderscheiding der plichten zoveel lijkt op die van den Zwitsersen predikant en godgeleerde J. F. Ostervald, die in 1702 te Neufchâtel zijn catechismus uitgaf. Honderd jaar later was het leerstellig onderwijs in Frans-Zwitserland nog algemeen op deze en zijn varianten gebaseerd [4]), Ook in Nederland was zijn invloed niet te onderschatten. Niet alleen, dat in 1732 een derde druk naar de vijfde Franse druk in Nederlandse vertaling van Ostervalds catechismus verscheen [5]), maar ook zagen in de eerste helft

---

[1]) Algem. Denkb. bl. 5.

[2]) Handboek voor de Onderwijzers, (door A. v. d. Ende) bl. 191 e.v. Vergelijk Inleiding, bl. 5 e.v.

[3]) Bl. 16.

[4]) D. Paul Wernle, Der Schweizerische Protestantismus im 18^{en} Jahrhundert. I, bl. 633.

[5]) Katechismus van J. F. Ostervald. Uit het Fransch naar den Vierden Druk vertaalt door Joh. Bras, op nieu overgezien en merkelijk verbetert naar den Vijfden Franschen Druk. Derde Druk. Amsterdam—1732. Een zesde druk van de Franse uitgave verscheen te Amsterdam in 1773.

der achttiende eeuw navolgingen van de Waalse predikanten De Superville en Saurin het licht. Het schijnt niet onmogelijk, dat de godsdienstige opvattingen van de schoolhervormers beïnvloed waren door deze beginnende overgang van de oude rechtzinnigheid naar de ideeën der Verlichting [1]).

Uit de inhoudsopgave van de derde druk der bovengenoemde Nederlandse vertaling:

„Tweede Deel. Van de Pligten van den Godtsdienst in 't Byzonder.
I Afdeelinge. Van de pligten omtrent Godt. II Afdeelinge. Van de Pligten omtrent de Menschen .....
DERDE LIDT. Van de Byzondere Pligten omtrent de menschen.
De Pligt der Kinderen .....
De Pligt des Volks omtrent de Overheden .....
III Afdeelinge.
Van de Pligten omtrent Onszelven.
Wij moeten arbeiden om gelukkig te zijn.
Daartoe moet men zich zelven en de werelt verlochenen.
Twee Pligten die wij omtrent onszelven moeten waarnemen, de Matigheit en de Lijdtzaamheit ....."

De geestverwantschap blijkt verder uit de verbinding van godsdienst en rede, en uit de verhouding tot den evenmens.

„(Bl. 21.) Het ligt der Reden/ en 't gevoelen van de Conscientie/ welke ons verpligten te erkennen/ dat 'er eene Godtheit is/ van welke wij afhangelijk zijn .....
(Tweede Afdeeling. Van de Pligten omtrent de Menschen.)
(Bl. 191.) 4. Vrag. Welke is den regel van liefde/ die wij aan onzen naasten schuldig zijn?
Antw. Wij moeten hun lief hebben als ons zelven/, dit verklaart onze Zaligmaker/ als hij zegt: Alle (dingen) dan die gij wilt dat u de menschen zouden doen/ doedt gij hen ook alzoo. Matth. 7 : 12" [2]).

Het rapport behandelde verder: de gelijkmatige verdeling der scholen over het gehele land, hun hygiënische inrichting en het aantal leerlingen, dat elk kon tellen.

De zeer elementaire eisen aan de onderwijzers te stellen — buiten bewijzen van goed zedelijk en burgerlijk gedrag, een kennis, die niet veel verder ging dan de leerstof aan de kinderen te onderwijzen, en de geschiktheid hun deze bij te brengen — waren met de inrichting van de examens eveneens voorwerpen van aandacht voor de commissie van het nut.

Uitvoerig werd ingegaan op de vorming der onderwijzers in de lagere scholen door de meesters, of wel aan kweekscholen, die echter

---

[1]) Bl. 65, noot 4.
[2]) Bl. 71.

om de grotere kosten en de schadelijke afleiding voor de op te leiden jongelieden, niet in grote steden, maar liever in kleinere plaatsen dienden te worden opgericht.

Als limieten voor het inkomen der schoolmeesters stelde de Maatschappij voor: *f* 400.— en *f* 1000.—, met recht op een pensioen na een dertigjarige diensttijd. De kosten konden bestreden worden uit de inkomsten van de bestaande armenscholen en de geestelijke goederen, terwijl het ontbrekende gevonden zou kunnen worden uit een algemene, naar draagkracht opgelegde belasting.

De schooltijd van a c h t jaar verdeelde het rapport over drie klassen, waarvoor de leerstof een merkwaardige gelijkenis met de drie klassen van Kornelis van der Palm vertoonde [1]).

De methode van onderwijs nam een zeer belangrijke plaats in, hetgeen de algemene onbekendheid met een goede wijze van les geven zeer begrijpelijk maakte. Evenzo de theorie van belonen en straffen, die een meer humane geest in de scholen bedoelde te brengen [2]). Later zou uit dit gedeelte van het rapport een stuk geheel worden overgenomen door de samensteller der Schoolorde van 22 Augustus 1801. Het waren de z.g. schoolwetten, de gedragregels door de kinderen in school in acht te nemen.

Eindelijk werd nog een aanwijzing gegeven voor een reeks van geschikte leerboeken, die vele jaren later, in 1810, zou uitgroeien tot een lange lijst van verplichte leerboeken. Voor de schoolmeesters moest een handboek samengesteld worden. De elementen daarvoor waren te vinden in de geschriften van enkele Nederlandse onderwijsmannen, als: Wester, Spoelstra, Floh, e.a. en vooral in de Nederlandse vertaling van het werk van Von Rochow: Algemeen nuttig Leerboek voor kinderen van den gemeenen man, en vooral der landlieden; of handleiding voor Schoolmeesters, in laagere schoolen en ten platten Lande. (Utrecht, 1781.) Verder nog het achtste deel van de Verhandelingen van het Zeeuws Genootschap te Vlissingen.

Onder invloed van het „Rapport sur l'instruction publique" van Talleyrand de Périgord, verdedigden de opstellers een afzonderlijk onderwijs voor meisjes ná de tweede klasse.

Voor het toezicht werden voorgesteld: een „algemeene uitvoerende Commissie van het Nationaal Onderwijs", waaraan „Departementeele Commissiën van publiek nationaal onderwijs" in de departementen en plaatselijke schoolbesturen weer aan de voorgaande ondergeschikt zouden zijn.

[1]) Bl. 23 e.v.

[2]) Bl. 27 e.v.

Het tweede hoofddeel, dat handelde over het bizonder of vrij onderwijs, besloeg maar enkele bladzijden.

Daarin werd voorgesteld, het geven van dit onderwijs vrij te laten, maar de onderwijzers te onderwerpen aan een examen, waarbij de aard van hun kundigheden, de vakken, waarin zij geëxamineerd zouden worden, nauwkeurig waren aan te geven. Min of meer zouden op die manier akten van bekwaamheid voor de verschillende vakken ingesteld worden.

Bij al zijn voorstellen had het Nut het voorbeeld van de in het eerste hoofdstuk behandelde prijsvraag voor ogen gestaan, immers, telkens werd naar deze verwezen.

In het bizonder moet vermeld worden de scheiding in een primitief onderwijs voor de kinderen der behoeftigen en een meer uitgebreid voor de kinderen der beter gesitueerden. Zij was een kardinaal punt in het stelsel der Nutscommissie.

De commissie uit de Nationale Vergadering [1]) kwam niet tot een resultaat: op 6 Januari 1797 [2]) rapporteerde Van Lennep,

„dat zij, uit aanmerking der bepaalingen, welke bij de aanstaande Constitutie op het Nationaal Onderwijs stonden gemaakt te worden, en uit overweging van het gewigt der zaaken, voor als nog niet in de gelegenheid waren, een volledig rapport uit te brengen, de Vergadering in consideratie gaven, of het dus niet beter zou zijn, daarmede te supercedeeren: conform besloten."

Haar stukken gaf zij over aan de pas ingestelde commissie tot revisie van het op 10 November 1796 ingeleverde plan van constitutie. Dit op die datum ingediende ontwerp van staatsregeling behandelde het onderwijs in de artikelen 711 tot en met 724, in overeenstemming met de geest, die uit het Nutsrapport sprak. Zo zou het college van curatoren voor de nationale hogeschool tevens het toezicht hebben over het gehele onderwijs. (Art. 722.) Dit college werd het ontwerpen van een inrichting, zowel voor de nationale hogeschool, als de „grondscholen", de lagere scholen, opgedragen. (Art. 723.) Onder de gewone schooltijd mocht op de lagere scholen geen onderwijs in het leerstellige gegeven worden. (Art. 712.) Tevens werd het gebruik van boeken, waarin zulke begrippen voorkwamen, verboden.

Het ontwerp van constitutie, waarvan deze bepalingen deel uitmaakten, stuitte op de heftige tegenstand van de Unitarissen. Op 8 Dec.

---

[1]) Bl. 63, noot 1.

[2]) Dagverhaal IV, bl. 387.

werd besloten het aan een herziening te onderwerpen. Een commissie-Hahn was op 29 December met haar voorstellen klaar. Het onderwijs was ondergebracht in Titel VIII, Derde Afdeeling. Het werd nu veel uitvoeriger behandeld, wat betreft: de eisen aan de onderwijzers te stellen [1]), de samenstelling van een lijst verplichte leerboeken en de regeling van het schooltoezicht.

De Nationale Vergadering werkte vanaf 10 Januari 1797 dagelijks aan het onderwijsvraagstuk, met het plan van 1796 tot leidraad en het rapport-Hahn als aanvulling [2]).

Een voornaam punt bij de discussies in de volksvertegenwoordiging in de eerste maanden van 1797 was het leerstellig onderwijs.

De Katholieken [3]) verklaarden zich tegen de voorgestelde redactie. Want door de vermelding: op de gewone schooltijd zou men kunnen concluderen, dat buiten de gewone schooltijd dat onderwijs wel mogelijk was. Daardoor zou aan de staat het recht van suprematie over de leerstellige godsdienst worden toegekend en het decreet van 5 Augustus 1796 (scheiding van kerk en staat) langs die weg vernietigd en illusoir gemaakt worden.

Een andere reden, waarom hij op schrapping van de woorden: op de gewone schooltijd aandrong, is zeer merkwaardig. Ploos van Amstel vreesde n.l., dat dit artikel de gevolgtrekking mogelijk maakte, dat het stichten door godsdienstige gezindten van scholen op eigen kosten was verboden [5]).

Vanaf dat ogenblik bestond dus reeds de gedachte aan eigen, kerkelijke scholen.

Zijn geloofsgenoot Van Hooff meende [6]), dat, indien de schoolmeesters zich met het leerstellige inlieten, de verschillende groepen bij vacatures zouden trachten, een candidaat van hun gezindheid te doen benoemen. Ongetwijfeld vreesde hij, dat dan de Rooms-Katholieken vaak in de minderheid zouden blijken te zijn.

De Katholiek Queisen vertelde [7]), hoe men tot de redactie van art. 712 gekomen was. Men had verlegen gezeten met de zaak. Eerst was

---

[1]) Zij zouden door de gemeentebesturen benoemd worden.

[2]) Bolkestein, bl. 45.

[3]) Voor de personen der Roomse afgevaardigden zie: Dr. J. H. J. M. Witlox, De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst, bl. 14—21.

[4]) Dagverhaal, V, bl. 465 e.v. (4-4-1797.) Ploos van Amstel is aan het woord.

[5]) Hier en daar werden na 1795 Katholieke diaconiescholen opgericht, zo te Utrecht, (V. d. E., bl. 248) en te Rotterdam. (Not. v/h Staatsbew. 23-8-1805, no. 11.)

[6]) Dagverhaal V, bl. 468.

[7]) Dagverhaal V, bl. 467.

er van godsdienstonderwijs niet gerept. Maar later was men tot de conclusie gekomen, dat er gewag van behoorde gemaakt te worden. Immers de opgezetenen mochten van dit onderwijs niet worden verstoken [1]). Zijn uitlating typeert de moeilijkheid voor de vertegenwoordigers van een sterk godsdienstig verdeeld volk, het catechetisch onderwijs in de overheidsschool onder te brengen.

De Katholieken waren konsekwent in hun zienswijze. Bij monde van denzelfden Ploos van Amstel spraken zij zich uit tegen de inrichting van een theologische faculteit aan de nationale hogeschool door de staat [2]). Aldus zou, evenals bij een kerkgenootschappelijk onderwijs op de lagere scholen, aan de staat de suprematie over dit onderricht worden toegekend. Niets was meer geschikt, om de Katholieken, die de macht van een gereformeerde staat aan den lijve ondervonden hadden, afkeer in te boezemen. Aan de andere kant was dezelfde vaak genoemde afgevaardigde niet gerust op de inhoud der leerboeken, waaruit al het leerstellige verbannen was. Als er nu maar niet zulke werden ingevoerd,

„welke strekken .... den geest van Godsdienst uit te doven .... tot nadeel der Maatschappij, en tot hun eigen onvermijdelijk verderf" [3]).

Ook aan Roomse zijde had men dus geen heldere voorstelling van de wijze, waarop de moeilijkheid van het leerstellige opgelost moest worden.

Het verzet der Katholieken tegen de redactie: op de gewone schooltijd, had succes: het genoemde artikel 712 werd vastgesteld met weglating van: op de gewone schooltijd [4]).

Het resultaat van al de beraadslagingen der Nationale Vergadering was een ontwerp van grondwet, zoals het aan de kiezers zou worden voorgelegd. De bepalingen over het schoolwezen kwamen voor in Titul VIII, Van den Godsdienst, het Publiek Onderwijs en de Zorg voor de Armen, Tweede Afdeeling.

In Augustus 1797 werd door de stemgerechtigde burgers het ontwerp van staatsregeling verworpen, waarmede ook al het bepaalde in zake het onderwijs verviel.

---

[1]) Palmiana, port. 1572. Onderwerpen van overweging der aangestelde schoolopzieners .... den 16 July 1801. „Daar het leerstellig Godsdienstig onderwijs niet aan de Leeraren kan ontzegd worden, hoe zal men het zelve van het gewoon Schoolonderwijs zoodanig afzonderen, dat voldaan worde aan het slot van Art. 4, der Publicatie van 15 Juni 1801?"

[2]) Dagverhaal V, bl. 466.

[3]) Dagverhaal V, bl. 466.

[4]) Dagverhaal V, bl. 469.

De staatsregeling van 1798 schiep een agentschap voor de

„Nationale Opvoeding, waaronder begrepen is de Geneeskundige Staatsregeling, de vorming der Nationale Zeden, en de bevordering van het Openbaar Onderwijs, en van Kunsten en Wetenschappen" [1]).

De instelling van dit eerste ministerie van onderwijs zegt voldoende omtrent het grote belang, dat men aan het onderwijs hechtte. Een instructie voor den Agent werd vastgesteld door het Vertegenwoordigend Lichaam op 21 December 1798 [2]) en tot eersten functionnaris benoemd: Th. van Kooten, weldra, (April 1799) vervangen door Johannes Henricus van der Palm.

De inhoud der instructie was de neerslag van hetgeen tot die tijd over het onderwijs verhandeld was. In het bizonder was de invloed van het Nutsrapport van 1798 en de beraadslagingen der Nationale Vergadering merkbaar.

Ofschoon zij, wat het schoolwezen betreft, geen nieuws bevatte, volgt hier een korte samenvatting, omdat zij de leidraad werd voor de toekomstige onderwijswetten.

Als eerste plicht van den Agent werd genoemd: er op bedacht te zijn

(dat) „de eerbiedige erkentenis van een alles besturend Opperwezen de banden der Maatschappij versterkt, en daarom op alle mogelijke wijzen in de harten der Vaderlandsche Jeugd behoort te worden ingedrukt; — dat door het Nationaal Onderwijs de teedere gemoederen niet te veel kan worden ingeboezemd de heilige Wet, waarin alle de plichten van den Mensch in de Maatschappij hunnen grondslag hebben, om namelijk aan anderen niet te doen, 't geen wij niet wenschen dat aan ons geschiede — en ten allen tijde aan onze Medemenschen zoo veel goeds te doen, als wij in gelijke omstandigheden van hen zouden wenschen te ontvangen [3]); — dat de verlichting en beschaving van alle de Leden der Maatschappij zoo veel mogelijk bevorderd worden; — dat de jonge Burgers en Burgeressen van den Staat, aan wier verlichting en deugd het Bataafsche Volk het heilig pand zijner aangenomen grondstellingen van het Maatschappelijk verdrag ter bewaring heeft aanbevolen, al vroeg in die grondbeginselen onderwezen worden, en tevens overtuigd, dat van de echte waardeering der Vrijheid en van de verstandelijke en eerlijke beoefening der afzonderlijke en algemeene rechten en plichten voornamelijk de duurzaamheid, het behoud en geluk afhangt van het Vaderland, dat zij vuriglijk behooren te beminnen."

Deze langademige uiteenzetting bewijst meer dan iets anders, hoe veel oude begrippen onder dit nieuwe gewaad schuil gingen. Zonder veel moeite herkent men in deze moderne omschrijvingen opvattingen, die in andere vorm ook door vorige generaties gedeeld waren: de

---

[1]) Art. 92 der Staatsregeling.

[2]) Door een commissie uit de Eerste Kamer, bestaande uit: Verbeek, Guljé, Van Leyden, Lublink de Jonge en Remmers. (Hentzen, bl. 40, noot 1.)

[3]) Bl. 66.

noodzaak der opleiding tot leden van de staatkundige gemeenschap en de noodzaak van de godsdienstige, al was het dan niet kerkelijke, vorming.

Aan den Agent werd voorts opgedragen:

1. De verbetering van de verstandelijke, zedelijke en lichamelijke opvoeding. (Art. 2) [1]).
2. De opstelling van een plan van onderwijs, dat tevens moest dienen tot een handboek voor de onderwijzers. (Art. 3) [2]).
3. De samenstelling van een opklimmende lijst van geschikte leerboeken. (Art. 4.)
4. De voorbereiding tot de aanstelling van departementale en plaatselijke schoolbesturen. (Art. 8.)
5. Het vormen van een plan tot oprichting van één of meer kweekscholen. (Art. 9.)
6. De zorg voor een humane behandeling der jeugd in de scholen. (Art. 14.)

Verder werd bepaald, dat de dogmatische elementen uit de scholen moesten worden geweerd. De aanstelling der onderwijzers zou geschieden door de gemeentebesturen onder approbatie van het departementaal bestuur, terwijl de candidaten in het bezit behoorden te zijn van bewijzen van geschiktheid en van goed zedelijk en burgerlijk gedrag. (Art. 10, 11 en 12.) Eindelijk moest de vraag onder ogen gezien worden, hoe de armenkinderen kosteloos onderwezen konden worden en hoe de ouders, zonder krenking van hun vrijheid (!), konden verplicht worden, hun kinderen het onderwijs te doen volgen. (Art. 13.) Een zonderlinge vermenging van nieuwere en traditionele denkbeelden [3]).

Mocht dan ook al deze instructie het uitgangspunt voor de volgende wetgeving geweest zijn [4]), vergeten mag niet worden, dat zij in sommige opzichten (art. 4, 13) niet alleen een weerklank was van de omstreeks 1780 uitgesproken denkbeelden, maar zelfs een voortzetting van zeer oude opvattingen.

9 Juni 1800 was de Agent van Nationale Opvoeding gereed met ontwerp van onderwijshervorming onder de naam van:

[1]) Handboek voor de Onderwijzers, bl. 27—29 en 40.

[2]) Het eerste en enige deel verscheen in 1803, van de hand van A. v. d. Ende. (Zie vorige noot.)

[3]) Inleiding, bl. 3.

[4]) Aanspraak van den schoolopziener B. Brugsma te Winschoten op 10 Mei 1856 ter opening van de jaarlijkse vergadering der onderwijzersgezelschappen in het 5; district der provincie Groningen. (Bij Van Hoorn, bl. 7.)

Memorie door den Agent van Nationale Opvoeding, ingediend bij het Uitvoerend Bewind,

Betreffende de toekomstige inrichting en noodzakelijke verbetering van het Schoolwezen" [1]).

Van der Palm slaagde er in, het geheel van zo dikwijls geuite denkbeelden in een heldere en aantrekkelijke stijl voor te leggen. De bekende stellingen, die bijna tot gemeenplaatsen geworden waren, schenen verjongd door de aanraking van zijn geest. Het literaire staatsstuk was een waardige inzet tot de onderwijswetgeving.

In hoofdzaak kwam zijn stelsel overeen met dat van het Nutsrapport. Iets nieuws heeft de Agent er in 't geheel niet aan toegevoegd. Het is dus zeer overdreven, hem, zoals Beets doet [2]), voor te stellen als een oorspronkelijk genie, uit wiens brein de Nederlandse onderwijswetgeving, als Minerva uit Zeus' hoofd, geheel en volledig is te voorschijn getreden. Integendeel, uit een oogpunt van originaliteit heeft Van der Palm geen betekenis gehad. Hij deed niets anders, dan in een wet neerleggen, wat anderen al lang vóór hem gezegd hadden.

In het kort samengevat, was de memorie een aankondiging van hetgeen de wet van 1801 zou inhouden.

1. De onderscheiding der onderwijzers in

a. openbare, werkzaam in de voor de armenkinderen op te richten Nationale Scholen, (art. 30) [3]) of wel die, in dienst ener gemeente, een toelage van deze ontvingen;

b. bizondere, die geheel voor eigen risico hun beroep uitoefenden [4]). (Art. 3.)

Indien de laatsten aan de eisen voldeden, mocht hun in de grotere plaatsen nooit admissie of toelating geweigerd worden. (Art. 18.)

De tractementen der nationale onderwijzers moesten uit de armenkassen gevonden worden. (Art. 30.) De toelagen uit de overheidskassen aan openbare onderwijzers moesten vervallen (art. 21) en vervangen worden door bijdragen van de gemeenten.

2. De bekende eisen aan de onderwijzers te stellen. (Art. 12.)

3. De stichting van een „Schoolfonds", gevormd uit de inkomsten van 's Lands Comptoiren, Gewestelijke of Quartierskassen, Geestelijke

---

[1]) Bij Van Hoorn, bl. 20—73.

[2]) Beets, bl. 65.

[3]) De artikelen zijn die van de wet van 1801. Art. 30 stelde deze scholen alleen in uitzicht.

[4]) Hier zijn dus „openbare" en „bizondere" in de betekenis van: „in dienst van de overheid" en „niet in dienst van de overheid" gebruikt. Vergelijk: bl. 50 en 64.

Goederen, of Domeinen, aan den „Vorst van Nassau" toebehoord en eertijds gediend hebbende tot betaling van de tractementen der schoolmeesters, kosters en voorzangers. (Art. 22.)

Uit dit Schoolfonds zouden bekostigd worden: de opleiding van onderwijzers, de beloning van verdienstelijke schoolmeesters (art. 23) en de toelagen, die financiëel onmachtige gemeenten aan hun onderwijzers niet konden betalen, (art. 24) [1]) ten slotte het schooltoezicht. (Art. 26 en 27.)

4. De doelstelling van het onderwijs, zoals zij volledig in de beide volgende wetten zou worden geformuleerd. Aan die van het Nutsrapport was toegevoegd: het inprenten van hetgeen de leerlingen verschuldigd zijn aan hun ouders [2]). (Art. 4.) Het godsdienstonderwijs, zoals de bizondere kerkgenootschappen dit opvatten, werd in de Memorie niet aangeroerd [3]).

5. De voorgenomen invoering ener verbeterde leerwijze, waaronder een verplichte boekenlijst begrepen was. (Deze zou niet voor de bizondere scholen niet gelden.)

6. De oprichting van industriescholen [4]).

7. De inrichting van één of meer kweekscholen voor onderwijzers. (Eén in art. 25.)

8. Instelling van bezoldigde departementale schoolopzieners en een jaarlijkse algemene vergadering van afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen [5]) in Den Haag; instelling van niet-bezoldigde plaatselijke schoolbesturen, belast met het examineren van bizondere onderwijzers en het toezicht op deze. (Art. 7, 8, 9, 15, 16 en 19, 20.)

9. Benoeming der openbare onderwijzers door de gemeentebesturen in overleg met den schoolopziener, (art. 12) van de toekomstige nationale onderwijzers door den Agent.

10. Vaststelling, dat de openbare onderwijzers niet zouden kunnen worden ontslagen dan in geval van ongeschiktheid of wangedrag. (Art. 17.)

Interessanter dan de opgesomde punten was de bestrijding van Vatebender [6]) en de hoop van den Agent, de onderwijshervorming door een gematigde houding aan de politieke en kerkelijke strijd te onttrekken [7]).

[1]) Zie boven. Vergelijk bl. 161 e.v.
[2]) Bl. 65.
[3]) In tegenstelling met art. 4 der eerste wet.
[4]) Bl. 54.
[5]) De gezamenlijke schoolopzieners in één departement.
[6]) Bl. 62.
[7]) Bij Van Hoorn, bl. 22.

Zijn poging tot weerlegging van Vatebenders denkbeelden bewijst, dat deze toch een belangrijke invloed gehad hebben. Van der Palm klom daarbij op het voetstuk van den wijzen, bezadigden staatsman, die slechts het mogelijke wil verwezenlijken en vanuit zijn hoogte neerziet op de hersenschimmige volkomenheden van onverantwoordelijke fantasten.

Vanuit dit gemakkelijk standpunt betoogde hij, dat de kosten van het soort eenheidsschool, dat de Goudse conrector voorstond, gevoegd bij de afkeer van de beter gesitueerden voor de slordigheid der armen onoverkomelijke hinderpalen voor de verwezenlijking er van waren.

Maar deze concessie zou niet beletten, dat de vrees voor een te grote ontwikkeling van het volk zou blijven voortbestaan [1]). Evenmin zouden de bedenkingen der kerkelijken tegen de strekking van het godsdienstonderwijs worden weggenomen.

Merkwaardig is, dat hij, uit een oogpunt van onderwijs, de gereformeerde armenscholen geheel gelijk stelde met die der steden, wat overeenkwam met de algemene opvatting. Bij de organisatie van het onderwijs kwam het niet in hem op, een verschillende regeling voor de beide soorten op te stellen [2]). De aard van de positie dezer scholen was nog niet tot het bewustzijn doorgedrongen [3]). Ook de Minister toonde er geen vermoeden van te hebben, welk een belangrijke rol zij in de komende strijd zouden spelen.

De Memorie werd door het Uitvoerend Bewind op 2 Juli 1800 gezonden aan de Eerste Kamer [4]) met de bijvoeging, dat het er zich alleszins mee conformeerde. De commissie der Eerste Kamer bracht op 19 November een eerste en op 24 Februari 1801 een nader rapport uit, tevens voordragende een concept-schoolwet, door haar ontworpen, na er met den Agent over gesproken te hebben [5]).

In hoofdzaak verklaarde zij zich accoord met de opvattingen van den Agent. Alleen op enkele ondergeschikte punten formuleerde zij

---

[1]) Bij Van Hoorn, bl. 21.

[2]) Bij Van Hoorn, bl. 32. Zie ook bl. 38. Het reglement voor de Amsterdamse diaconiescholen der Ned. Ger. Gem. (1802) was van geheel dezelfde aard als andere reglementen, na 1795 tot stand gekomen, ook wat de boeken betreft. (Het waren bijna alle Nutsuitgaven.)

Regenten van het R.K. Weeshuis te Haarlem voerden in samenwerking met het departement van het Nut de verbeterde leerwijze in. (Bijdragen December 1803.)

[3]) Bl. 42.

[4]) Te vergelijken met onze Tweede Kamer.

[5]) Van den Ende, bl. 8.

een andere mening, zo op dat van het aantal schoolopzieners [1]) en van het ontslag aan onderwijzers van slecht gedrag. De Eerste Kamer veranderde dit rapport op 6 Maart 1801 met slechts één toevoeging in een besluit [2]). De Tweede Kamer bracht geen veranderingen aan en keurde het ontwerp goed op 6 Juni d.v. [3]). 15 Juni volgde de arrestatie en publicatie door het Uitvoerend Bewind.

De wet van 15 Juni 1801 ontkwam niet aan de invloed van het tijdperk met zijn voorliefde voor rhetorische uitweidingen. Een inleiding, waarin herinnerd werd aan de „Algemeene Beginselen der Staatsregeling", ging vooraf, een wijdlopige aansporing tot het opvolgen der wetsbepalingen en het verbeteren van het lot der onderwijzers en de handhaving van hun gezag, besloot de wet.

De Publicatie lag reeds besloten in de Memorie van den Agent van Nationale Opvoeding, waarom slechts enkele opmerkingen omtrent de categorie der bizondere onderwijzers, die later van belang zou blijken, volgen.

Zij hadden met de overheid slechts in zo verre te maken, dat zij vóór hun vestiging admissie aan het gemeentebestuur moesten vragen en examen afleggen voor het plaatselijk schooltoezicht. Maar overigens waren zij vrij, indien zij maar geen schadelijke leerboeken gebruikten en zich zedelijk wél gedroegen. (Art. 20.)

Op 16 Juli 1801 en volgende dagen kwamen de afgevaardigden der departementale schoolbesturen in Den Haag bijeen, ingevolge art. 16 der wet, onder voorzitterschap van den Agent Van der Palm.

Zijn „Aanspraak" verdient met recht haar vermaardheid. Wat haar de grootse allure geeft, is niet de rijkdom aan nieuwe ideeën: Van der Palm handelde over niets dan de reeds bekende taak der schoolopzieners. Maar haar eenvoud en de menselijkheid, die al de opwekkingen en raadgevingen van den redenaar doorstroomden, maakten haar tot een indrukwekkend stuk.

Onmiddellijk bij de aanvang van zijn rede noemde de Minister de schoolopzieners zijn vrienden, die hem met raad en hulp ter zijde stonden. Daardoor schiep hij vanaf het begin een sfeer van vertrouwen en wederzijds begrijpen. Met hen onderzocht hij het moeilijke terrein hunner werkzaamheden. In den brede schilderde hij al de

[1]) Bij Van Hoorn, bl. 79, 82.

[2]) Deze was de slotalinea van art. 31, die de armverzorgers opwekte de bedeelden aan te sporen, hun kinderen geregeld ter school te zenden.

[3]) Van den Ende, bl. 8.

bezwaren, die zij op hun weg zouden tegenkomen. Maar niet zó, dat zij afgeschrikt werden. Met een diep medegevoel gewaagde hij van de noden van het onderwijs en de onderwijzers. Zo moest wel de begeerte bij de toehoorders opkomen, daarin naar hun vermogen te voorzien. Met medelijden en sympathie sprak hij van deze laatsten. Zonder voldoende opleiding voor hun werk, door niemand gesteund of aangemoedigd, door kommer en gebrek tot een staat van diepe vernedering vervallen, waren zij aan de grillen van de ouders overgeleverd, die in de schoolgelden een zeker werkend middel hadden om hen naar hun hand te zetten. Zonder prikkel vegeteerden zij in onkunde en vergetelheid weg, met het uitzicht, geen andere sporen van hun bestaan te zullen nalaten, dan een weduwe zonder toevlucht of brood. Hoe kon het anders, of zij moesten den schoolopziener beschouwen als een hatelijken nieuwigheidsbejager, wiens grillen het voorzien hadden op hetgeen hun gekweld bestaan hun nog aan rust overliet. De toestand der scholen was niet minder deerniswekkend, dan die van de schoolmeesters. Een Hercules was nodig, om deze Augiasstal te zuiveren.

Maar daardoor juist was de taak der schoolopzieners, van 's lands wege met gezag bekleed, van zulk een verheven aard. Aan de mannen, die door een langdurige verwaarlozing van de kant van het burgerlijk bestuur zo diep gezonken waren, moesten zij de behulpzame hand bieden en hun de waarde van hun bestemming doen gevoelen.

Welke onsympathieke eigenschappen Van der Palm ook mogen verweten zijn, diens medegevoel met de ongelukkige maatschappelijke klasse der onderwijzers, zijn liefde voor het onderwijs aan de kinderen der armen, strekten hem tot eer. De brillante staatsman, de vermaarde hoogleraar [1]), de gevierde redenaar, de woordvoerder van zijn tijd, trok zich het lot aan van onaanzienlijken, die in de ban der algemene minachting aan de zelfkant der samenleving voortkwijnden.

In deze vergadering van schoolopzieners werden ontworpen: verordeningen op de examens voor de onderwijzers, instructies voor de schoolopzieners en hun vergaderingen, (waarbij zij de departementale schoolbesturen vormden), en een schoolorde voor de openbare scholen binnen de Bataafse Republiek. Deze ontwerpen werden door het Uitvoerend Bewind uitgevaardigd op 22 Augustus 1801. Tegelijkertijd werd het aantal schoolopzieners van acht op vijf en dertig gebracht [2]).

---

[1]) Beets, bl. 78 e.v.

[2]) Bij Van Hoorn, bl. 107—134.

De instructie voor de schoolopzieners, reeds in de Memorie voorbereid, bevatte de beschrijving, tot in onderdelen, van hun taak. Zij trachtte een vaderlijke verhouding van schoolopziener tot onderwijzer te scheppen. Bij het doen van schoolbezoeken zou de eerste

„den Onderwijzer in persoon en afzonderlijk .... onderhouden over alles, wat door hem in hetzelve (was) opgemerkt, en hem naar bevind van zaken den behoorlijken lof geven, onderrichten, vermanen of bestraffen over hetgeen hij gezien of gehoord heeft; ...." (art. 23.)

De klachten van den onderwijzer omtrent zijn ambt en bezoldiging moest hij „geduldig" aanhoren en „zijn beste diensten aanwenden, ten einde dezelve zoveel mogelijk worden opgeheven". (Art. 7.) Ongelukkig zou weldra blijken, dat de schoolopziener tot deze pogingen alleen zijn goede wil kon bijdragen; de wet gaf hem geen enkele dwingende macht.

De voorschriften voor de gang van zaken bij een onderwijzersvacature voor onwaren ook de grondslag voor de overeenkomstige bepalingen in de latere onderwijswetten.

1. Het gemeentebestuur informeerde den schoolopziener van de vacature.
2. Hetzelfde lichaam deed een oproeping van sollicitanten.
3. De ingekomen stukken werden om advies aan den schoolopziener gezonden.
4. Daarna deed het gemeentebestuur een vrije keus uit de sollicitanten, indien zij alle volledig bevoegd waren.
5. Was er geen volledig bevoegde, dan examineerde het departementaal schoolbestuur den aangewezene en liet hem voorwaardelijk toe.

Verder moest het schooltoezicht er voor waken, dat het gehele jaar door zonder onderbreking school werd gehouden. Eindelijk moest het de aandacht wijden aan de verbetering van het nationaal en godsdienstig gezang [1]). Later zouden de departementale besturen niet nalaten te wijzen op de tegenstelling, die er tussen deze bepaling en het verbod van leerstellig onderwijs bestond [2]).

De onderwijzersexamens werden nader geregeld in de instructie voor de departementale schoolbesturen. Punten van onderzoek bij den candidaat, die in het bezit moest zijn van bewijzen van goed zedelijk en burgerlijk gedrag, waren:

1. de omvang van zijn kennis;
2. of hij begaafd was met een gezond en natuurlijk verstand;
3. of hij een genoegzame mensenkennis bezat om met kinderen behoorlijk om te gaan;

---

[1]) Bl. 27, 55.
[2]) Bl. 86.

4. of vriendelijkheid en geduld, gepaard met een welberedeneerde standvastigheid tot zijn karakter behoorden.

Op het natuurlijk lezen en het juist spellen werd nauwkeurig gelet. Daarna moest de examinandus een volzin ontleden, vervolgens schoonschrijven en ten slotte rekenen. (Daartoe behoorde het werken met breuken.)

Aan het slot van het examen werd een onderzoek naar zijn geschiktheid op onderwijsgebied ingesteld.

Door de slechte ontwikkeling der onderwijzers was niet te verwachten, dat er een voldoend aantal candidaten voor de examens zouden slagen. Daarom kon een onvolledig getuigschrift worden uitgereikt, dat den bezitter het recht gaf, voorlopig zijn beroep uit te oefenen, onder verplichting van een nader examen.

Het „Reglement van Orden voor de Openbare Scholen" bevatte aanwijzingen voor de onderwijzers tot in de kleinste bizonderheden.

Het aantal schooltijden werd aldus over de week verdeeld: vier dagen met twee, de overige werkdagen met één schooltijd. (Art. 1 en 2.) Nadrukkelijk werd er op gewezen, dat deze halve schooldagen waren ingevoerd met het oog op de mogelijkheid tot het ontvangen van leerstellig onderwijs. (Art. 2.) Deze bepaling was een duidelijke getuigenis van de welwillende gezindheid der overheid tegenover de kerkgenootschappen. Er waren drie vacantieweken: met Pasen, Pinksteren en Kerstmis. (Ook vroeger kende met vacanties op deze tijden.) Voor landbouwwerkzaamheden kon vrijaf worden gegeven. De nauwe verwantschap met de beschouwingen in het achtste deel der Verhandelingen van het Zeeuws Genootschap blijkt uit de verdeling in klassen, de hygiënische voorschriften voor de leslokalen en die met betrekking tot de lichamelijke straffen; (deze waren alleen in ernstige gevallen veroorloofd, en van hun aanwending moest den schoolopziener bij zijn eerstvolgende bezoek melding worden gemaakt;) de bevordering der leerlingen bij examen en het „bedacht" zijn op de aanstelling van een ondermeester bij meer dan 60 leerlingen [1]). Een dwingend karakter had deze bepaling niet.

Daarnaast leest men in die schoolorde komische voorschriften. De meester moest zorgen, dat de leerlingen niet onnodig naar buiten gingen (= naar achter gingen), of daar te lang vertoefden. Verder moest hij er op toezien, dat de kinderen bij het schrijven rechtop zaten, zodat zij nimmer met de borst op het voorlijf leunden, of op zijde hingen. Deze minutieuse voorschriften wekken de indruk, dat

[1]) Deel VIII, bl. 80.

het schooltoezicht al heel weinig vertrouwen in de geschiktheid der onderwijzers had.

Nauwelijks was de wet aangenomen, of een nieuwe staatsregeling werd gepubliceerd. (16 October 1801.) Zij gaf aan de in hun oude grenzen herstelde departementen een grote zelfstandigheid. Weldra werden talrijke gewezen, in 1795 afgezette, regenten weer in de departementale besturen opgenomen. Het duurde niet lang, of zij voerden de boventoon [1]).

Aan het hoofd van het landsbestuur kwam een Staatsbewind, uit 12 personen samengesteld, en waaraan o.a. toegevoegd was een Raad van Binnenlandse Zaken, uit drie leden bestaande. Volgens de nieuwe constitutie bestond het Wetgevend Lichaam uit 35 leden, voor de eerste maal door het Staatsbewind te benoemen. Tot lid van de Raad van Binnenlandse Zaken werd o.a. benoemd de voormalige Agent van Nationale Opvoeding, J. H. v. d. Palm.

Nog geen drie maanden was de wet in werking, (de schoolopzieners moesten ingevolge art. 21 hunner instructie 1 Januari 1802 met hun schoolbezoeken aanvangen) of de Raad van Binnenlandse Zaken richtte zich met een uitvoerig adres tot het Staatsbewind. Hij betoogde, dat de gewijzigde grondwet, benevens de voortgezette betaling van kerkelijke bedienden, een verandering der van kracht zijnde wet nodig maakten [2]). Er moest verder rekening worden gehouden met de grotere macht, die de veranderde staatsregeling aan de departementen had toegekend.

Drie stellingen maakten het resultaat van de overwegingen van de Raad uit:

1. Het openbaar schoolwezen had een dringende behoefte aan verbetering.
2. Het was voor een wezenlijke verbetering vatbaar.
3. Deze was alleen te verwerkelijken met de nadrukkelijke medewerking van het gouvernement.

De Raad hield zich in het bizonder bezig met de slechte situatie der onderwijzers. Vooral de plattelandsbesturen, „dikwerf samengesteld uit dweepzieke, onkundige en onbarmhartige wezens", — het

---

[1]) Colenbrander, De Bataafsche Republiek, bl. 253.

[2]) Bij Van Hoorn, bl. 135 e.v. De onderwijzers-kosters bleven een deel van hun inkomsten als van ouds uit de kerkelijke goederen ontvangen. Van de vereniging der geestelijke goederen en die van den Vorst van Nassau, voor zover zij tot de bekostiging van de schoolmeesters — kosters — voorzangers gediend hadden, (bl. 73) tot een Schoolfonds, kwam dus niets.

staatsstuk had daarbij in het bizonder die van Brabant en Gelderland bezuiden de Waal op het oog — hadden de meesters in hun bestaan getroffen. Maar ook was daar nog de tegenwerking van vele domme ouders, die uit voorliefde voor de oude methode de onderwijsverbetering zoveel mogelijk tegenwerkten.

De praktijk had al geleerd, dat vele meesters niet ontoegankelijk voor het nieuwe waren. Dit gevoegd bij de talrijke door het Nut uitgegeven geschriften, veroorloofde, de toekomst van de onderwijshervorming met vertrouwen tegemoet te zien.

Evenwel, zonder de actieve medewerking van het landsbestuur was geen succes te verwachten.

Aan degenen, die de gevolgen van goed onderwijs vreesden, hield de missive voor, dat de onkunde der lagere standen niets dan nadelen opgeleverd had: door de ongeschiktheid der plattelandsbesturen was alles in de war gestuurd, een gevaarlijke toestand was ontstaan door de volslagen onevenredigheid tussen de kennis der arbeidende klasse en die van de meer ontwikkelde middenstand. Ten slotte: de onkunde der boeren was geen waarborg voor de onbedorvenheid hunner harten geweest. De te lage aangiften voor de belastingen hadden dat afdoende bewezen.

Zodra de instructie voor de Raad van Binnenlandse Zaken door het Staatsbewind was gearresteerd, (15 Juni 1802) werd door Van der Palm een nieuwe wet ontworpen, in overeenstemming met de staatsregeling van 1801.

De vergadering van afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen, op 15 Juli en volgende dagen in Den Haag bijeen, stelde de concepten vast voor een algemeen reglement, — de algemene wet werd nu betiteld met de naam van reglement — verordeningen op de examens, een schoolorde en een instructie voor de nationale schoolopzieners en schoolbesturen. — Aldus de toekomstige namen volgens het concept [1]). —

Een element van gewicht in het nieuwe stelsel zou het huishoudelijk reglement zijn. Het moest worden opgesteld door een gemengde commissie uit de nationale schoolbesturen en departementale besturen, vervolgens goedgekeurd door de laatste en ter finale approbatie bij het Staatsbewind ingezonden worden.

Het zou zich bezig houden met: [2])

---

[1]) A. R. B. Z. Exh: 12-8-1802. No. 8. Verbaal van het verhandelde in de Algemeene Schoolbestuurs-Vergadering gehouden in Den Haag den 15^{en} July 1802, en volgende dagen, onder voorzitting van den Burger J. H. van der Palm ..... (De concepten waren bijlagen bij het verbaal.)

[2]) Tweede bijeenkomst.

1. De wijze van beroeping en bezoldiging van de onderwijzers.
2. De al- of niet-verenigbaarheid van de schoolmeesterspost met andere ambten.
3. De wijze van betaling der schoolgelden, vooral ten platten lande.
4. De wederzijdse betrekkingen tussen de nationale schoolbesturen en de departementale besturen.
5. De aanstelling van plaatselijke schoolbesturen op plaatsen, waar meer dan vier lagere scholen waren.
6. Het toezicht op het onderwijs op de armen- en diaconiescholen en die in de Godshuizen. (Weeshuizen.)

Tot de algemene wet zouden behoren: [1])

1. De beslissing, wat en hoe er in de openbare lagere scholen zou geleerd worden.
2. De bepaling van de leerboeken, voor zover betrof het uitsluiten van de zodanige, die niet mochten worden gebruikt.
3. De inrichting van de onderwijzersexamens.
4. De organisatie en inrichting van het nationale toezicht op de lagere scholen.

De vergadering keurde de concepten goed en concludeerde in haar laatste zitting, dat de vernietiging van alle heerlijke rechten, ten nadele der scholen strekkende, een punt behoorde uit te maken van het huishoudelijk reglement.

Het nieuwe wetsontwerp bracht een sterkere centralisatie dan de vorige wet: alle lagere scholen werden zonder onderscheid onder één groep, n.l. die der openbare scholen gebracht [2]). De verdeling in openbare en bizondere scholen werd dus niet gehandhaafd en de zelfstandige positie van particuliere en kerkelijke diaconie- en weeshuisscholen opgeheven. Deze ingrijpende wijziging werd evenwel verzacht door een nieuw art. 17, dat het schooltoezicht machtigde tot een soepele toepassing der wet [3]). Wel dient men in het oog te houden, dat de kerkelijke diaconiescholen, pedagogisch gesproken, geen eigen karakter hadden [4]), behalve dan, dat er steeds catechetisch onderricht gegeven werd. Deze bepaling bedoelde, alle mogelijkheden om zich aan het schooltoezicht te onttrekken, weg te nemen [5]).

Het aanzien van het toezicht werd verhoogd door de toekenning

---

[1]) Derde bijeenkomst.

[2]) Openbaar in de oude betekenis van tegenstelling tot huiselijk. Van den Ende, bl. 158, 170. Zie verder: bl. 14.

[3]) Van den Ende, bl. 69.

[4]) Bl. 38 en 75, noot 2.

[5]) V. d. Palm in de alg. verg. op 23-9-1803. Zie bl. 94, noot 2.

van een nieuwe benaming: Nationale Schoolbesturen en — Schoolopzieners. Hun jaarlijkse algemene vergadering kreeg de weidse titel van: Opperschoolbestuur der Bataafse Republiek.

Het leek er naar, of het met de verbetering van de positie der onderwijzers ernst zou worden. Een „schooltaux", een soort schoolbelasting door de hoofden van gezinnen te dragen, werd aanbevolen in de aandacht der departementale besturen en hun opgedragen, toe te zien, dat het aantal scholen niet te zeer zou vermeerderen.

De „schooltaux", waarvan reeds sprake was in de Zeeuwse prijsvraag [1]), sloot aan bij hetgeen reeds hier en daar sedert lange tijden in de praktijk bestond in Drente en Overijsel [2]). De beperking van het aantal scholen, die de wet van 1801 niet voorschreef, was vooral ten platten lande een noodzakelijkheid, wilde men het onderwijs door de concurrentie der meesters niet te gronde zien gaan [3]).

De nieuwe staat van zaken deed zijn invloed gelden door de invoering van een departementaal huishoudelijk reglement. Deze concessie aan het provincialisme was echter meer schijn dan wezen. [4]). Uitdrukkelijk werd vastgesteld, dat het oppertoezicht aan het Staatsbewind stond. De benoeming der schoolopzieners was uitsluitend een aangelegenheid der regering. De departementale besturen werd verder gelast, behoorlijk acht te slaan op de voorslagen en inlichtingen der schoolopzieners, en alle hulp en onderstand te verschaffen, die zij mochten begeren. Het laatste maakte de departementen min of meer tot ondergeschikten van het schooltoezicht.

Zo blijkt dus, dat dit concept, hetwelk zich moest conformeren aan de sterk vergrote invloed der departementen, eigenlijk dwars tegen deze tendens inging. Indien men van een staatsmonopolie wil spreken, was het tot op zekere hoogte, afgezien dan van het betrekken der departementen in de schoolzaken, in dit concept uitgedrukt.

Vermelding verdient, dat in de schoolorde [5]) de doelstelling van het onderwijs, geheel gelijk aan die in de wet van 1801, voorkwam, benevens de vrijheid voor de onderwijzers, buiten de gewone schooltijden, godsdienstonderwijs te geven aan de kinderen van de ouders of verzorgers, die zulks wensten. Opnieuw werd dus een poging gedaan, de kwestie van dit onderricht op een niet hinderlijke wijze voor andersdenkenden te regelen [6]).

Voor het verkrijgen van een volledig getuigschrift werd meer ver-

[1]) Bl. 33.
[2]) Bl. 161 e.v.
[3]) Bl. 33, 48.
[4]) Bl. 82.
[5]) Bijlage L[a] B. bij genoemd verbaal.
[6]) Bl. 49, 50, 69 en 70.

eist dan voorheen: allereerst werd de minimumleeftijd op 22 jaar gesteld en van de candidaten meer dan gewone kennis en vaardigheid in het onderwijsgeven verlangd. Bovendien moesten zij bekend zijn met een of meer vakken van hoger onderwijs als: wiskunde, aardrijkskunde, natuurkunde of geschiedenis.

De instructie voor de nationale schoolopzieners en schoolbesturen, tot één geheel verenigd, bood geen wezenlijke verschilpunten met de voorgaande [1]) te zien.

Op 12 Augustus 1802 zond de Raad van Binnenlandse Zaken aan het Staatsbewind, met een begeleidende missive, de zoeven genoemde concepten van reglement, examenverordeningen en instructie met het voorstel, om ze, na eigen onderzoek en goedkeuring, ter approbatie en sanctie in te zenden bij het Wetgevend Lichaam, en bovendien te besluiten, dat in ieder departement zou worden vervaardigd een huishoudelijk reglement voor de openbare lagere scholen, behelzende al zulke verordeningen omtrent het lager schoolwezen, als niet onder het algemeen schoolreglement begrepen waren [2]).

De eerste veranderingen onderging het ontwerp in de zitting van het Staatsbewind [3]). Het godsdienstonderwijs werd volgens een nieuwe lezing verboden. De bekende doelstelling, die oorspronkelijk neergelegd was in de schoolorde, werd naar de wet onder art. 4 overgebracht.

Op 5 November besloot het Staatsbewind, de voorstellen aan de departementen te zenden ter inwinning van consideratie en advies, een besluit, dat de versterking hunner macht bewees. De antwoorden werden ingewacht voor het einde van December 1802. Deze termijn bleek te beperkt in een tijd, waarin men zich vooral niet placht te overhaasten. Daarom werd hij verlengd tot 1 Maart 1803.

Het eerst kwam binnen de missive van Holland, d.d. 1 Februari 1803. Die der overige gewesten bereikten het Staatsbewind eerst in de tweede helft van die maand. Brabant antwoordde veel later, toen de wet al gepubliceerd was, op 1 September [4]). Groningen had eerst nog

[1]) Bl. 78.

[2]) Van den Ende, bl. 15.

[3]) Not. v/h Staatsbewind, 5-11-1802, no. 45*a*.

[4]) A. R. B. Z. Het antwoord van:
Holland: 1 Bijl. v. Rel. 1 April 1803, no. 2. extr: 4 febr: 1803.
Overijsel: 2 Bijl. v. Rel. 1 April 1803, no. 2. exh: 18 febr: 1803.
Zeeland: 3 Bijl. v. Rel. 1 April 1803, no. 2. exh: 1 Maart 1803.
Gelderland: 4 Bijl. v. Rel. 1 April 1803, no. 2. exh: 1 Maart 1803.
Friesland: 5 Bijl. v. Rel. 1 April 1803, no. 2. exh: 3 Maart 1803.
Groningen: 6 Bijl. v. Rel. 1 April 1803, no. 2. exh: 3 Maart 1803.
Utrecht: 7 Bijl. v. Rel. 1 April 1803, no. 2. exh: 15 Maart 1803.
Brabant: (*R.B.*) Missive d.d. 1 September 1803.

geprobeerd, zich aan het geven van een bescheid te onttrekken, onder het motief, dat het onderwijs tot het ressort der departementen behoorde [1]).

De inhoud van al deze brieven vertoont een verwant karakter, waarom hier alleen uitvoerig die van Holland besproken wordt [2]). Wie de eerste viool in het departementaal bestuur van Holland speelden, bleek uit de verdediging van de voormalige stadhouderlijke regering tegen de beschuldiging, het onderwijsbelang verwaarloosd te hebben.

Het stuk begon met de noodzakelijkheid van onderwijs aan de kinderen van alle klassen te erkennen, maar maakte dadelijk een onderscheid tussen dit algemene onderwijs en dat, hetwelk voor de meer gegoeden bestemd was, aldus bij de gangbare mening aansluitende [3])

De bezwaren van Holland tegen het ontworpen reglement waren de volgende:

1. Onder de openbare scholen zouden ook begrepen zijn de scholen „ad pios usus", uitgaande van kerkelijke of particuliere fondsen, dus o.a. de scholen der gereformeerde diaconieën en die in de weeshuizen [4]).

2. Aan de onderwijzers werd in art. 5 met nadruk het geven van leerstellig onderwijs verboden, (zulks in tegenstelling met art. 1. der concept-schoolorde) voor de overtreding van welk artikel art. 7 de straffen vaststelde [5]).

De missive gaf ondubbelzinnig blijk van afkeer van een algemeen christelijk-zedekundig onderricht [6]). Het dogmatisch onderwijs naar de oude trant beschouwde zij niet alleen als van eminent belang voor het persoonlijk welzijn der kinderen, maar ook voor dat der maatschappij en voor de instandhouding van de geopenbaarde godsdienst. De oplossing, die dit departementaal bestuur voorsloeg, is merkwaardig, omdat zij aantoont, hoe taai de combinatie onderwijzer-gereformeerd catechiseermeester in de geesten verankerd lag. Het bestuur gaf toe, dat het onder de schooltijd in scholen met een gemengde bevolking niet wel mogelijk was, het dogmatische onderricht te geven, maar dan kon het buiten de gewone schooltijd gegeven worden.

---

[1]) Not. v/h Staatsbewind, 18-1-1803, no. 39.

[2]) Bijlage III.

[3]) Bl. 64, 65 en 75.

[4]) Zie vorig hoofdstuk.

[5]) Dit art. luidde verschillend in het concept van 12-8-1802 en in de publicatie van 29-7-1803. Het is dus tussen deze twee data opgenomen en geschrapt. Ten slotte werd in de wet opgenomen: het verbod van leerstellig onderwijs *onder de gewone schooltijd*, zonder strafbepaling.

[6]) Bl. 56.

Verder stelden zij de vraag, of aan scholen, door bepaalde kerkelijke gezindten gesticht, kon verboden worden, godsdienstig onderwijs op hun inrichtingen te doen geven. De regeerders van de oude stempel hielden dus vast aan de zelfstandigheid der diaconie- en weeshuisscholen ten opzichte van de nieuwe staat.

Niet zonder recht wees de missive op de tegenstrijdigheid tussen het formeel verbod tot het geven van catechetisch onderwijs en de instructie der schoolopzieners, die deze voorschreef: bevordering van de nationale en *godsdienstige* zang.

3. De opzet van het toezicht was te kostbaar en te omslachtig en te zeer gecentraliseerd. Holland wilde, dat het schooltoezicht door de departementen werd benoemd. Zowaar werd in dit stuk de zelfstandigheid der meesters als strijdmiddel tegen de aanhangige verordeningen gebezigd: het bepalen van de leermethode diende aan de meesters te worden overgelaten.

4. In zijn betoog, dat het onderwijs tot de competentie der departementen behoorde, kon het bestuur van Holland zich beroepen op het weinig of nietszeggende art. 45 der staatsregeling:

„Het Staats-Bewind zorgt door eene daar toe geschikte inrichting voor de bevordering van konsten, Wetenschappen, opvoeding, Koophandel, Landbouw en Fabrieken ...."

in verband met het 55e art. van het departementaal reglement van Holland:

„.... het (dep. best.) draagt zorge voor de instandhouding en bloeij van de Hoge en lagere Scholen, mitsgaders van alle nuttige stichtingen, en maatschappijen, binnen het Departement ....."

Terecht wees het er daarom op, dat het algemeen landsbestuur zeggenschap behield in alle kwesties, terwijl de huishoudelijke reglementen maar een schijnconcessie aan de departementen betekenden.

5. Met grote omzichtigheid en in bedekte termen gewaagde het schrijven van de delicate kwestie der ambachtsheerlijke benoemingsrechten:

„.... terwijl bovendien het niet anders dan aanleiding tot verwarring en velerleij twisten zoude geven, wanneer men in de wijze van aanstelling welke in verschillende manieren plaats heeft, en waarop zal gesustineerd worden een wettig recht verkregen te zijn, zoo veel verandering wilde maken; .... " [1]).

Het departementaal bestuur van Holland achtte zich niet competent zelf een systeem van onderwijswetgeving voor te dragen, maar veroorloofde zich toch een bepaald stelsel te suggereren.

[1]) Het ontwerp van wet erkende evenmin als de publicatie van 15 Juli 1801 de traditionele invloed der ambachtsheren.

Het systeem van Holland dan bestond uit de volgende elementen:

1. Een opwekking aan alle departementale besturen, zich de zaak van het onderwijs aan te trekken.
2. Het op een geregelde voet brengen van de examens der schoolmeesters en het niet anders dan geëxamineerde en geslaagde candidaten aanstellen.
3. Verplichting voor bedeelde ouders hun kinderen naar school te zenden.
4. Verplichting voor de onderwijzers, het gehele jaar door school te houden, derhalve verbod van het bekleden van ambten, die hen daarin verhinderen konden.
5. Prijzenuitdeling aan de leerlingen tot bevordering van het schoolbezoek.
6. Instelling van schoolvisitaties door de departementen.

Ziehier, wat voor de hervorming van het schoolwezen volgens het bestuur van het belangrijkste departement des lands voldoende was. Vergelijkt men deze voorstellen met hetgeen van het onderwijs vóór 1795 gezegd is, in de inleiding en het eerste hoofdstuk, dan ziet men, dat deze hervorming van het schoolwezen eigenlijk niets anders was dan een oppoetsen van sedert lang bestaan hebbende gewoonten. (Punten 3, 4, 5 en 6.) Het op één algemene leest schoeien van de onderwijzersexamens was het enige nieuwe. Van een zeer belangrijk onderdeel der verbetering, het toezicht, werd in deze plannen niet gerept, noch van de invoering der verbeterde methode van onderwijs, die in de praktijk reeds haar voortreffelijkheid bewezen had. Het reactionnaire Holland wilde dus de onderwijstoestanden van vóór de omwenteling bestendigen.

Het schrijven eindigde met een grove aanval op het Staatsbewind naar aanleiding van een verschil van mening, dat de schoolopziener Beets met het departementaal bestuur had gehad. Dit dreef de spot met de Raad van Binnenlandse Zaken, die een schoolopziener gemeend had gelijk te moeten stellen met een „commis van 's Lands Magazijnen" en een „Commissaris Directeur der Marine"!

Overijsel was nog minder welwillend in zijn oordeel over het conceptreglement dan Holland.

„Dan wij weeten niet, of wij meer verontwaardigt moeten zijn over het minagtende van de Auctoriteit der Departementaale Bestuuren welk in zulk een voorstel geleegen is, dan of wij meer verwondert moeten staan over het vreemde en belachelijke van zulk een voorstel ...."

Vooral wekten zijn verontwaardiging de

„.... Schoolopzieners welke wij voorzien dat zig volgens deeze inrigtingen weldra

een Episcopale magt [1]) over alle Schoolen (en) Schoolmeesters zouden aanmatigen, en zelfs aan onze Ingezetenen zouden voorschrijven op wat wijze zij de leerwijze hunner kinderen hadden te regelen ...."

Overigens waren de bezwaren van dit bestuur dezelfde als die van Holland. Bij voorbeeld: een gelijke bekwaamheid van alle onderwijzers

„gehoort zeeker onder die projecten, welk een geleerde in zijn boekvertrek schoon kan op het papier brengen, dog die geen Mensch en plaatskundig Regent uitvoerlijk vinden zal ...."

Het toezicht moest afwisselen naar de plaatselijke omstandigheden, waarbij vermoedelijk de eigenaren der ambachten hun aandeel zouden hebben.

De missive protesteerde nog tegen het verbod van leerstellig onderricht,

„.... op die wijze als de Ouders oordeelen voor het belang en eeuwig welzijn van hun kroost nodig en nuttig te zijn."

Het departementaal bestuur meende, dat de ingezetenen, aan wie door het Staatsbewind werd verweten:

„Het is vooroordeel en domheid door dweepzugt en heerschzugt voortgeplant welke Uw beletten het nuttige van die nieuwe inrigtingen intesien ...."

dit college wel eens omgekeerd zouden kunnen voorhouden:

„.... een al te groote vooringenomenheid voor zeekere begrippen .... ten welken einde Gij ons wilt onderwerpen aan Uwe beveelen, om onze kinderen volstrekt na Uwe begrippen, en op geene andere wijze te doen onderwijzen; Is dit ook geen heerschzugt en kan men het zelfs niet ook in zekeren zin eenen te verre gaanden geestdrift en dweepzugt noemen? ...."

De opstellers weigerden daarom uniforme regelingen in te voeren, maar verklaarden integendeel zich te zullen richten naar de plaatselijke behoeften. Zij wilden dus alles bij het oude laten.

Het departementaal bestuur van Zeeland voelde zich als Holland verplicht het oude regime tegen het verwijt het onderwijs verwaarloosd te hebben, in bescherming te nemen. Voor het overige bleek het dezelfde bezwaren te hebben als de beide voorgaande departementen. Op de laatste bladzijde verklaarde Zeeland zich bereid het goede in de voorstellen over te nemen, op een manier, die geleek op een uitdaging van de regering. Het bestuur stelde zich ten doel,

„niet alleen, om het opkomend geslagt te helpen vormen tot redelijke wezens en nuttige leden der Maatschappij, bereekend na de stand en betrekking waarin zij gebooren zijn, en kunnen gesteld worden, maar ook in hunne harten te vestigen,

---

[1]) Was er iets gruwelijkers mogelijk in de ogen van een gereformeerde?

die beginselen van den geopenbaarden Godsdienst, die met het welzijn der Maatschappij zoo naauw verbonden is, en in alle omstandigheeden hunne hoop en vertroosting behoord uit te maaken."

Hetgeen juist uitdrukkkelijk door de wet stond verboden te worden.

Gelderland had zijn antwoord geheel in de besproken geest opgesteld. Daarbij wees het op de tegenstrijdigheid, vermeld op bl. 86 onder 2. Het was voor enkele verbeteringen. Het dragen van de kosten eiste het echter niet voor zich op, maar wilde dit aan de centrale regering overlaten. Zo moest het bestuur der Republiek zorgen voor een betere opleiding der onderwijzers. Het wilde eveneens een fonds stichten voor noodlijdende en verdienstelijke onderwijzers, waarvan de lasten voor het Staatsbewind zouden zijn en het beheer aan het departement moest worden opgedragen. Even te voren was in dezelfde brief verweten, dat het heffen van een schooltaux de schoolopzieners macht zou geven over de gemeentekassen en het vermogen der particuliere ingezetenen.....

Friesland bleek dezelfde opvattingen als de andere departementen te hebben. Leerstellig godsdienstig onderwijs moest buiten de gewone schooluren veroorloofd zijn, de schoolopzieners aan het departementaal bestuur ondergeschikt gemaakt worden.

„opdat dezelve, de opzienders niet alleen tegen de Ingezetenen, maar ook de Ingezetenen tegen de Opzienders zullen kunnen maintineren. Het is doch niet te denken, dat de Ingezetenen altijd ongelijk zullen hebben."

Dat beloofde dus een goede steun voor het schoolbestuur. Enkele der suggesties van dit departement verdienen de aandacht, omdat zij de enige goed omlijnde poging, het onderwijs volgens reactionnaire begrippen te organiseren, vertegenwoordigen.

Het toezicht in de departementen kwam aan een commissie door de departementale besturen te benoemen.

Deze commissie werd eveneens belast met het examineren der onderwijzers.

Elk departement werd in districten verdeeld, welker scholen gevisiteerd moesten worden door een drietal van de meest geschikte ingezetenen, eveneens door de departementale besturen aan te wijzen. Deze districtscommissies gaven kennis van hun bevindingen aan de departementale commissies.

Deze laatste hadden tot taak te corresponderen met hun departementaal bestuur.

Het departementaal bestuur was verplicht elk jaar bij het Staatsbewind een rapport in te zenden.

Utrecht, dat in soortgelijke termen als de overige gewesten tegen de grote macht van de regering op onderwijsgebied protesteerde, meende, dat de oude colleges, eertijds met de zorg voor de scholen belast, het meest geschikt voor het toezicht op het onderwijs waren. Ook

hier was het verbod van dogmatisch onderricht een ernstig beletsel voor medewerking, terwijl bovendien de scholen der kerkgenootschappen (diaconiescholen) en die in pieuse stichtingen (weeshuizen) verdedigd werden.

Brabant zond eerst ná de afkondiging der wet, op 1 September 1803, zijn antwoord in.

Na tegen de onttrekking van het onderwijs aan de departementale macht, die juist in Brabant voor het schoolwezen een bizondere betekenis had, naar men vroeger zag [1]), verzet te hebben aangetekend, kwam het met kracht tegen de bekende doelstelling op [2]). Immers, daarmede begaf de wet zich op het terrein van

„de inwendige zedelijkheid der Kinderen, die alleen voor het Godsdienstig onderwijs is voorbehouden ..... Te vrezen is, dat menschelijke magt, tot het innerlijk gevoel uitgestrekt, niets vermag, en dat dweeperij tegen de wijzigingen der bezondere godsdiensten strekkende, ook dweeperij is."

Had het van de departementen afgehangen, van de onderwijshervorming was zo goed als niets terecht gekomen. Geen noodzakelijke centralisatie van de schoolwetgeving, geen algemene verhoging van het peil der onderwijzers, intellectueel en stoffelijk, geen noemenswaardige verbetering van de methoden van onderwijs.

Algemeen was de afkeer van een zedekundig en christelijk onderwijs, los van het leerstellige. De departementen, met uitzondering van Brabant, eisten de wederinvoering van het catechetisch onderwijs. Holland en Utrecht verlangden bovendien, dat de zelfstandigheid der kerkelijke scholen, die in deze gewesten een zeer belangrijke plaats innamen, zou worden ontzien. Ten slotte verheelden de departementale besturen hun misnoegen over het veronachtzamen der ambachtsheerlijke rechten niet.

De Raad van Binnenlandse zaken, bracht, als gevolg van al deze aanmerkingen, een aantal zeer belangrijke wijzigingen in het wetsonwerij aan. Het oppertoezicht over het onderwijs zou voortaan door het Staatsbewind met de departementale besturen gedeeld worden. Een belangrijke verzwakking van het staatsgezag, of zo men wil, van het „Staatsmonopolie" over het onderwijs. Deze beperking van het regeringsgezag werd vooral gedemonstreerd door de uitgebreide bevoegdheden, die vervolgens aan de departementale besturen werden toegekend. Het huishoudelijk reglement, dat in het concept meer schijn dan wezen was, werd nu in het stelsel van wetgeving een kardinaal

---

[1]) Bl. 58 e.v.

[2]) Brabant leverde hier natuurlijk kritiek op de wet, niet op het ontwerp.

punt. Niet alleen de wijze van beroeping, aanstelling en admissie der onderwijzers, de sancties tegen hen in geval van wangedrag of grove onkunde toe te passen, zou het bevatten, maar het nieuwe ontwerp stond de departementen ook toe: de benoeming der schoolopzieners, in geval van vacature of uitbreiding van hun aantal, uit een voordracht door het departementaal schoolbestuur opgemaakt, de verdeling van het departement in districten en die van de globale som [1]), uit de staatskas beschikbaar gesteld. Behoefde het huishoudelijk reglement in het eerste concept de goedkeuring van het Staatsbewind, nu was een simpele kennisgeving van de vaststelling aan dit college voldoende. De algemene schoolorde en de verplichte boekenreeks werden uit de wet gelicht en aan de goedkeuring der departementen onderworpen. Art. 11 van het Concept, dat de departementale besturen gelastte, behoorlijk acht te slaan op de opmerkingen en voorslagen van de departementale schoolbesturen, werd geschrapt. De naam Nationale Schoolopzieners en Nationale Schoolbesturen verdween voor de in gebruik zijnde van departementale schoolopzieners en schoolbesturen, evenals die van Opperschoolbestuur der Bataafse Republiek. Er werd niet meer gerept van aanvulling der onvoldoende tractementen der schoolmeesters door departementale en plaatselijke toelagen, maar alleen van de laatste.

Het denkbeeld ener schoolbelasting [2]) was opgeheven. Het leerstellig onderwijs was voortaan slechts verboden „in de gewoone Schooltijden". Dan waren er nog enkele minder opvallende veranderingen in het ontwerp aangebracht. De omschrijving van openbare lagere scholen

„Openbare Lagere Scholen zijn alle zoodanige, waarin op Openbaar gezach, onderwijs wordt gegeven ....."

werd verduidelijkt door een bijvoeging:

„Openbare Lagere Scholen zijn alle zoodanige, waarin op Openbaar Gezag, of na wettig bekomene Admissien of Aanstelling, Onderwijs wordt gegeven ...."

Immers, de admissie en aanstelling, die beiden uitgingen van het openbaar gezag, waren eigenlijk reeds in „openbaar gezag" begrepen.

Het aldus omgewerkte ontwerp werd op 6 Mei 1803 door het Staatsbewind ter goedkeuring aan het Wetgevend Lichaam voorgelegd. Van Foreest, Lulofs, Siderius, Sickinge, Lublink de Jonge, Rambonnet, De Crane en Speelman van Heeswijk werden aangewezen tot het vormen van een commissie van advies. Dit dienden zij op 21 Juli 1803 bij

---

[1]) Het bedrag voor het schooltoezicht in elk departement uitgetrokken.
[2]) Bl. 83.

hun opdrachtgevers in [1]). Met uitzondering van Lulofs en Sickinge verklaarden zij zich voor een besluit conform aan de voordracht van het Staatsbewind.

Hun rapport bestreed de bezwaren van de tegenstrevende departementen. Uitvoerig werden de artikelen der staatsregeling en der departementale reglementen behandeld. Er werd op gewezen, dat aan de departementale reglementen niet de voorrang boven de voor het gehele land geldende staatsregeling gegeven mocht worden, vooral, daar art. 71 der grondwet uitdrukkelijk bepaalde, dat de departementale keuren, reglementen en ordonnantiën niet strijdig met de algemene wetten mochten zijn. Nog werden weerlegd de bedenkingen tegen een te grote ontwikkeling der plattelandsonderwijzers en de kostbaarheid der gehele inrichting. De samenstellers van het rapport begrepen zeer goed, waar de schoen wrong: zij verweten aan de onwillige besturen, het verbeterd onderwijs geen goed hart toe te dragen,

„schoon zij het met den monde prijzen".

Weldra nam het wetgevend Lichaam het concept aan en 29 Juli 1803 arresteerde en publiceerde het Staatsbewind het reglement en de verordeningen op de examens. Op 18 Augustus ging hetzelfde college over tot de herbenoeming der schoolopzieners [2]).

Het Album Studiosorum der Leidse academie toont aan, dat velen onder hen [3]) in dezelfde studieperiode als Van den Ende tot theoloog gevormd waren [4]).

De feiten zouden spoedig bewijzen, hoe Staatsbewind en Wetgevend Lichaam zich vergist hadden, toen zij meenden, door het toestaan van de beschreven concessies de onwilligen met hun plannen te kunnen verzoenen. De regerende lichamen hadden blijkbaar geen voldoend begrip van de kracht der reactionnaire stroming in den lande. De tegenstanders waren in het geheel niet bevredigd. Zij hadden alleen door het huishoudelijk reglement de middelen in handen gekregen, de zo juist aangenomen wet te saboteren.

---

[1]) Bij Van Hoorn, bl. 173.

[2]) Voor de eerste maal deed het Staatsbewind de benoemingen, de departementen zouden eerst bij vacatures of uitbreiding van het schooltoezicht hun invloed kunnen doen gelden.

[3]) Het concept-besluit (exh: 30 Mei 1806) door Meylink gereproduceerd op bl. 115 e.v., leert hun namen kennen.

[4]) Over de omgeving van Van den Ende te Leiden, zie bl. 95.

VIERDE HOOFDSTUK.

OP WEG NAAR EEN COMPROMIS.

„Waar dezelve (twisten en geschillen) slechts voor te komen zijn door onbekrompenheid van geest, die zich aan geene kleinigheden en vitterijen bekreunt, door toegevendheid .... door bereidwillige dienstbetooning .... ook met opoffering van eigen begrippen, de eenstemmigheid te bevorderen ...." [1].

Voortgezette oppositie der departementen. — De algemene vergadering van afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen. — Van den Ende. — Enkele concept-huishoudelijke reglementen. — Negering door de departementale besturen. — Passiviteit der schoolopzieners tegenover deze tegenwerking. — Het Staatsbewind laat de wet los. — Huishoudelijke reglementen in Brabant, Overijsel, Friesland en Zeeland. — Oorzaken van de veranderde houding dezer gewesten en van de volharding der overige. — Elementen van een toekomstig compromis.

Met de afkondiging der wet van 29 Juli 1803 was voor de verschillende departementen de zaak niet afgedaan. Onvermoeid gingen zij voort met te protesteren tegen de nieuwe orde van zaken op onderwijsgebied. Holland [2], Brabant [3], Gelderland [4], Overijsel [5], en Utrecht [6], kwamen met bezwaren „tegens de verordeningen nopens het Schoolwezen". In al die bezwaren werd door het Staatsbewind „gedifficulteerd". Maar ook na deze afgeslagen aanvallen waren de moed en de kracht van Holland en Gelderland niet uitgeput.

Alsof er niets gebeurd was, vroegen deze beide gewesten, waarschijnlijk na onderling overleg, „om surcheance der Publicatie over het Schoolwezen" [7]. Opnieuw werd gedifficulteerd in dit verzoek, daar

„..... het Staatsbewind onbevoegd was, eenige surcheance te decerneeren, en voorts, dat de bedenkingen door het Departementaal Bestuur van Gelderland,

---

[1] Aanspraak, 16 Juli 1801. (Bij Van Hoorn, bl. 106.)
[2] Not. v/h Staatsbewind, 26-8-1803, no. 10*a*.
[3] Als voren, 5-9-1803, no. 6.
[4] Als voren, 8-9-1803, no. 16.
[5] Als voren, 12-9-1803, no. 22.
[6] Als voren, 27-9-1803, no. 4.
[7] Als voren, 6-10-1803, no. 18*b*, en 10-10-1803, no. 13*a*.

en andere bestuuren gemoveerd, bij het arresteeren der voordragt van het Staatsbewind, door hetzelve in consideratie waren genomen, zooveel dienstig, en geattendeerd, was besloten, bij het Besluit van den 15 September, no. 5 te persisteeren, en dien volgens in het voorz. verzoek te difficulteeren."

Met meer volharding dan bescheidenheid deden dezelfde departementen [1]) het voorstel tot aanwijzing van een college „tot termineren van het geschil over het Schoolwezen". Wederom verklaarde het Staatsbewind, dat het geen termen vond, om aan het verzoek te voldoen.

Op 22 September en volgende dagen van hetzelfde jaar vergaderden de afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen onder voorzitterschap van het lid van de Raad van Binnenlandse Zaken J. H. van der Palm [2]). Zij hielden zich bezig met de interpretatie van verschillende artikelen en met de maatregelen, voor het ten uitvoer leggen van de pas uitgevaardigde publicatie vereist. Het resultaat van hun beraadslagingen zouden zij aan het Staatsbewind voorleggen, aan hetwelk de beslissing over de voorstellen competeerde.

Zo deed de vergadering een voorstel omtrent: de verdeling van de archieven der vroegere schoolbesturen [3]); de vervaardiging van een stel opklimmende leerboeken [4]); de spoedige vaststelling van een instructie voor de schoolopzieners [5]); de respectieve schoolbesturen, die gekwalificeerd moesten worden tot het provisioneel regelen van het toezicht en tot het afnemen der examens op de oude voet [6]).

Met betrekking tot art. 17 [7]) merkte de voorzitter op, dat

„hetzelve hoofdzakelijk ten doel heeft, om aan de Schoolbestuuren en Schoolopzieners genoegzame ruimte te laten in het toepassen van de bijzondere verordeningen, in dit Reglement, en de verordeningen op de aftenemen examens vervat, en diensvolgens ten strekking heeft, om hen (= de schoolopzieners) tevens gelegenheid te geven, om van derzelver stipte opvolging alsdan af te gaan, wanneer deze uit hoofde van plaatselijke of andere omstandigheden zou moeten uitlopen ten nadele van de groote zaak, wier bevordering bij dit geheele Reglement en de gemaakte verordeningen op de Examens bedoeld wordt."

Van groot gewicht waren de aanwijzingen voor de departementale schoolbesturen, hoe zij de concepten voor de huishoudelijke regle-

[1]) Als voren, 17-2-1804, no. 12.

[2]) Verbaal ..... A.R. B.Z. Port. 488. Exh: 12-10-1803. No. 1.

[3]) Opgevolgd bij Staatsbesluit van 20-10-1803, No. 37.

[4]) Als voren.

[5]) Er zou „reguard" op geslagen worden.

[6]) Opgevolgd. Niet opgevolgd werd een voorstel, de oude volledige getuigschriften gelijk te stellen met de nieuwe.

[7]) Verbaal ..... (zie noot 2.) No. 21.

menten hadden samen te stellen [1]). De ingrediënten werden ontleend aan het verbaal der vergadering van 15 Juli en volgende dagen 1802 [2]), en aan de Publicatie van 29 Juli 1803.

Deze jaarlijkse vergadering van afgevaardigden had Adriaan van den Ende als amanuensis bijgestaan [3]).

Hiermede had Van den Ende zijn intrede in de Nederlandse onderwijspolitiek gedaan. Zijn bescheiden en onopvallend debuut als amanuensis deed in niets de grote rol vermoeden, die hij voorbestemd was te spelen.

Deze zoon uit een gegoed burgerzin te Delft in 1768 geboren, bezocht tot zijn zeventiende jaar het gymnasium in zijn geboortestad [4]). Aan deze school maakte hij kennis met Josué Teissèdre l'Ange, die levenslang zijn vriend zou blijven. Enige tijd later ontmoette hij te Haastrecht bij zijn neef, Ds. Ledeboer, A. L. M. Phil. Dr., J. Clarisse. Ook de met deze gesloten vriendschap zou slechts door de dood verbroken worden.

Daarna volgde zijn opleiding tot predikant te Leiden. Reeds werden de karaktertrekken, die in al zijn handelingen later zo duidelijk naar voren zouden treden, zichtbaar. Voorzichtig en ingetogen was hij, ondanks zijn jeugdige leeftijd, in alles, in zijn levenswijze, in zijn vermaken en in de uiting van zijn meningen.

De politieke spanning in zijn tijd was bizonder sterk, zo kort na de restauratie van Willem V en de vervolging van de Patriotten. Maar desondanks was er in de studentenwereld nog genoeg gemoedelijkheid, om de omgang tussen prinsgezinde en patriottische studenten mogelijk te maken. Van den Ende was door zijn aard als het ware de verbindingsschakel tussen deze beide groepen in zijn vriendenkring.

Het is van belang te weten, op welk theologisch standpunt de latere onderwijshervormer stond. Zijn vrienden, de samenstellers van het Berigt, rangschikten

---

[1]) Bl. 91.

[2]) Bl. 81.

[3]) De gegevens voor deze persoonsbeschrijving werden ontleend aan het Berigt, door Teissèdre l'Ange en Clarisse als inleiding tot de Geschiedkundige Schets geschreven en aan Van den Ende's rapporten en dienstbrieven, inzonderheid aan die, welke aanwezig zijn in het archief der Rijksinspectie v/h L.O. te Middelburg

[4]) 1-10-1800. In algemene betrekking aan het Agentschap van Nationale Opvoeding verbonden.
13- 9-1803. Aangewezen als amanuensis bij de jaarlijkse vergadering van afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen.
29-10-1805. Commissaris tot de zaken van het Lagere Schoolwezen en Onderwijs binnen het Bataafs Gemenebest.
23- 2-1808. Inspecteur van het Lager Schoolwezen en Onderwijs.
18- 1-1809. Inspecteur-Generaal van het Latijns en Lager Schoolwezen.
30- 4-1812. Inspecteur-Generaal van de Keizerlijke Universiteit.
December 1813. Commissaris voor de zaken van het Publiek Onderwijs.
22 April 1814. Commissaris voor de zaken van het Middelbaar en Lager Onderwijs bij het departement van Binnenlandse Zaken.
29- 8-1817. Hoofdinspecteur van het Middelbaar en Lager Onderwijs.
31-12-1832. Opheffing zijner betrekking. (Bij Van Hoorn, bl. 311 en 312.)

hem onder de meer liberaal gezinden [1]). Stellig leefde hij te Leiden niet in een onvermengd rechtzinnige sfeer. Een zijner leermeesters was, H. A. Schultens [2]). Een andere, Broes, gaf de catechismuspredikaties van Curtenius uit met een voorrede, die evenmin zuiver Calvinistisch was [3]). Toen Broes aangevallen werd om zijn inleidende woorden, gaf Van den Ende in een brief aan zijn vriend Clarisse „bewijs van een vrijen geest en Christelijken zin" [4]).

De geleerde genootschappen, zo zeer kenmerkend voor het tijdperk der Verlichting, vonden in Van den Ende een actief voorstander. Onmiddellijk na zijn aankomst in zijn eerste standplaats Roosendaal, (Gelderland) voegde hij zich bij de kring van verwante geesten, die te Arnhem een genootschap voor practische natuurkennis, „Prodesse conamur" oprichtten. Zijn gehele leven behield hij een grote belangstelling voor deze wetenschap.

Toen op het einde van 1794 de voor de Fransen wijkende Oostenrijkers, Hessen en Engelsen zich een doortocht door ons land begonnen te banen, vluchtte de jonge predikant met den heer van Roosendaal, baron Torck, naar diens landgoed Petkum in Oost-Friesland. Het verblijf aldaar gaf een onverwachte wending aan zijn leven. Te Petkum maakte hij kennis met het onderwijs van Von Rochow.

Van toen af aan was het onderwijs hoofdvoorwerp van zijn aandacht. Na zijn terugkeer in Roosendaal wilde hij de school aldaar verbeteren, maar met den ouderwetsen, onkundigen schoolmeester was niets aan te vangen.

Kort na de vestiging in zijn nieuwe standplaats, Voorschoten, evenals zijn vorige, te danken aan denzelfden collator, Torck, werd hij ziek. Dank zij zijn voorzichtige levenswijze herstelde hij. Na zijn genezing werd hij door den Agent van Nationale Opvoeding, J. H. v. d. Palm, aan zijn Agentschap verbonden. (1 October 1800.) Tegelijkertijd vestigde hij zich te Haarlem, waar hij tot aan het einde van zijn loopbaan (1832) gevestigd zou blijven.

Hoe kwam hij aan de relatie met Van der Palm? Deze had de Leidse academie reeds verlaten, toen Van den Ende zijn studentenperiode aanving. J. Teissèdre l'Ange, de latere schoolopziener, was sedert de jongensjaren zijn intieme vriend. In 1795 stond l'Ange als Waals predikant te Middelburg, waar hij gezamenlijk met Van der Palm deel aan de omwenteling nam. Wellicht was hij de schakel tussen den Bataafschen minister en den toekomstigen ontwerper der wet van 1806.

In zijn bemoeiïngen met het onderwijs was hij de uitvoerder van reeds lang te voren uitgesproken denkbeelden. Niets nieuws voegde hij toe aan de hervormingsplannen, zoals zij neergelegd waren in het achtste deel der Verhandelingen van het Zeeuws Genootschap te Vlissingen. Mét de achttiende-eeuwse scholenstichters en de schrijvers der genoemde verhandelingen beschouwde hij bovendien de opleiding der armenkinderen tot lichamelijke arbeid als een hoofddoel der opvoeding, teneinde hen op de duur boven hun stand te verheffen [5]).

De onderwijzersexamens, het schooltoezicht, zoals dit volgens de wet van 1806 was samengesteld en de verplichte boekenlijst waren reeds vóór hem geconcipiëerd [6]).

---

[1]) Berigt, bl. 9.

[2]) Bl. 45.

[3]) Curtenius legde in zijn leerredenen de nadruk op de noodzakelijkheid der goede werken, wat rechtgeaarde orthodoxen moeilijk goed konden keuren.

[4]) Berigt, bl. 9. Ypey en Dermout: Gesch. der Ned. Herv. Kerk, III, bl. 677.

[5]) Inleiding, bl. 9; Van den Ende, bl. 257/258; memorie, (bij Van H. bl. 32.)

[6]) Vgl. bl. 39 en 40.

Ook het Schoolfonds, waarvoor hij met zulk een vasthoudendheid bijkans tot aan het einde van zijn loopbaan streed, was, behalve aan de antwoorden op de prijsvraag van het Zeeuws Genootschap, vermoedelijk ontleend aan hetgeen reeds sinds onheuglijke tijden in Overijsel en Drente bestond [1]).

De betekenis van Van den Ende ligt dus niet in zijn originaliteit, maar in de taaie wilskracht, waarmede hij de denkbeelden ener verlichte communis opinio gedeeltelijk wist te verwezenlijken, tegen alle koppig verzet in.

Zijn energie miste echter elk spoor van agressiviteit. Daardoor wordt hij in de ogen van latere geslachten wel sympathieker, maar deze hoedanigheid plaatste hem in een ongunstige positie ten opzichte zijner tegenstanders. Van den Ende was in dit opzicht een typisch vertegenwoordiger der Verlichting. Deze verlichte geesten waren bewonderenswaardig om hun practisch vernuft en hun geestdrift, maar zij konden niet op tegen de krachtige aanvallen der traditionele vooroordelen. Zij, met hun vast in het verstandelijk inzicht gewortelde opvattingen, overschatten de kracht van het intellect en zijn aandeel in de maatschappelijke worsteling. De invloed van de vooroordelen en de met deze verbonden culturele en politieke reactie sloegen zij veel te laag aan. Gelukkig voor de staatkundige Verlichting, had zij de tijd mee. Daardoor kon zij haar denkbeelden, hoewel sterk gehavend, voor een deel in praktijk brengen. Had zij evenwel tegen de stroom moeten oproeien, vermoedelijk zou zij een weinig roemvol einde gevonden hebben.

Door zijn langdurige werkzaamheid heeft Van den Ende meer dan Van der Palm de tegenstrevende krachten leren kennen. Gematigd en plooibaar als hij was, trachtte hij steeds het beste er van te maken. Zijn correspondentie leert, wat hem de kracht gaf, om ondanks de vele tegenwerking, niet alleen vol te houden, maar zelfs met overgave te arbeiden.

De erkenning van de goddelijke leiding en het geloof, dat alles zich uiteindelijk ten beste zou schikken [2]), vormden de grondslag van al zijn handelen. Daarbij voegde zich de liefde voor zijn werk.

„U evenmin als mij was het alleen te doen om volbrenging van pligt, — aldus schreef de scheidende hoofdinspecteur aan zijn vriend, den schoolopziener Callenfels te Oostburg — „belangstelling in de zaak, die wij op ons namen, was ons beider hefboom" [3]).

Deze nobele belangstelling voor het dagelijks werk verbond hem met de beste der schoolopzieners.

„Dit verenigde onze harten", — heet het in hetzelfde schrijven — „en er ontstond uit wederzijdsche achting en vertrouwen ..... Van welken invloed was dit niet daarenboven op de voor mij genoegelijke en gemakkelijke waarneming van mijnen post."

Eenzelfde band was er tussen hem en de onderwijzers, die de nieuwe leerwijze in het land uitdroegen. Hij kende ze tot in de verste uithoeken [4]).

Met grote nauwgezetheid waakte hij over het wel en wee van onderwijs en onderwijzers. Wanneer dit in het geding kwam, nam hij de krachtigste afweermaatregelen. Dan drukte hij zich uit met een scherpte, die men bij dezen gematigden en gesloten man niet zou verwacht hebben. Dat ondervond de school-

---

[1]) Bl. 140, 162.
[2]) Bijlage XI.
[3]) Bijlage XI.
[4]) Bijlage IX.

opziener Goede in Rotterdam, die de door hem geredigeerde Schiedamse courant op de scholen in zijn district trachtte in te voeren. Het lezen van kranten als oefening werd een verouderde methode geacht. Deze schoolopziener-krantenverkoper werd door Van den Ende in een rapport aan den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken aldus gekenschetst [1]):

„.... Het is hem, gelijk uit al zijn doen blijkt, alleen te doen om ten koste van schoolmeesters en schooljeugd zijne buit te maken, verliezende derzelver wezenlijke belangen geheel en al uit het oog" .. Ik zou niet kunnen aanraden om hier meer bij te voegen. De man is het niet waardig en heeft het nu te meer verdiend bij de nieuwe eventuele aanstelling te worden voorbijgegaan ...."

Inderdaad werd hij ook enige maanden later gepasseerd [2]).

Zijn soepelheid maakte het hem mogelijk, wel eens van de kortste weg af te wijken, zonder het doel evenwel uit het oog te verliezen.

„.... Dikwerf is het ondoenlijk [3]) hoogstbezwaarlijk althans den weg te gaan, dien men verkiezen zou. In vele gevallen moet men volgen, en de ondervinding heeft mij meermalen geleerd, dat ten laatste hiermede nog het meest gewonnen wordt. Door zich te sterk te kanten tegen een opkome de stroom, verliest men veelal alles; door bij te kavelen, wordt men het vaak ongemerkt meester ....."

Al mocht hij dan nog zo meegaande zijn, de ondervonden tegenwerking bleef niet zonder gevolg voor zijn gemoedsgesteldheid. Met bittere weemoed kondigde hij zijn medewerker Callenfels het nederleggen van zijn functie aan [4]).

„.... het valt mij moeijelijk over den stand van zaken, waarin ik mij bevinde —; te schrijven ..... Zoo gaarne had ik," — aldus zijn melancholieke klacht — „mijn verder leven en krachten, die God mij dusverre zoo gunstig verleent, blijven toewijden aan de belangrijke zaak, ... welke mij .... dierbaar geworden was." Maar met gelatenheid trachtte hij zijn leed te dragen in de overweging:

„.... dat ons niets bejegent dan onder Hoogere leiding, die ik in alles zoo geerne eerbiedige ...."

Zo groot was op dat ogenblik nog zijn geslotenheid, dat hij zelfs aan den ouden vertrouwden vriend niet openlijk schreef over de eigenlijke oorzaak van zijn pensionering, hoewel die hem natuurlijk bekend was, maar ze hoogstens vaag aanduidde.

Nooit heeft hij het harnas, dat zijn diepste gevoelens en gedachten omsloot, afgelegd. Fris van geest tot in hoge ouderdom, onttrok hij zich niet aan de schoolstrijd, die omstreeks 1840 in een nieuw stadium trad. Naar zijn aard leverde hij zijn bijdrage door het schrijven van een geschiedenis der Nederlandse schoolwetgeving. Dit boek nu was, behalve een geschiedkundig overzicht met een opsomming van feiten en een belangrijke verzameling documenten, door zijn talrijke citaten een heftig strijdschrift [5]). Het was de uiting van een verontwaardigd man, die zich opmaakte ter verdediging van zijn levenswerk tegen een dreigende vernietiging.

De schoolhervorming had nooit in het minst bedoeld de kerken te bestrijden,

---

[1]) A.R. Exh: 12-2-1806.

[2]) Bl. 164.

[3]) Aan Callenfels, 20-1-1823.

[4]) Bijlage XI.

[5]) Ook het Berigt vestigt de aandacht op het polemisch karakter van de Schets (bl. 4 en 30.) Men leze, voor het strijdkarakter der citaten die op bl. 3 en 155 onder.

deze waren er zelfs hogelijk mee ingenomen geweest. Verder toonde hij aan, dat de scholen, zoals de groep van Groen van Prinsterer die wilde, door art. 3 van het reglement niet toegestaan waren. De vergelijkende examens, waaraan de genoemde stroming zich wilde onttrekken, en geen andere reden hadden dan de bekwaamsten voor de vacante posten te benoemen, waren door de wet verplicht gesteld.

Met een ongehoorde scherpte verweet deze predikant zonder clericalisme de kerken naar overheersing van de staat te streven.

Ten slotte wees hij de overheid op haar plicht voor een behoorlijk bestaan der schoolmeesters te zorgen.

De beschreven trekken van Van den Ende's psychologie verklaren goeddeels zijn handelingen op belangrijke momenten van de onderwijsgeschiedenis, wier beschrijving en verklaring het doel van dit werk is.

Kort na de vergadering van September 1803 kwamen in alle departementen de schoolopzieners bijeen en stelden een concept-reglement op, hetwelk zij onmiddellijk, of enige tijd daarna, (in Holland op 10-1-1804, in Groningen op 23-2-1804, in Utrecht op 15-3-1804) in overeenstemming met de wet, aan hun departementale besturen overhandigden [1]).

Bizondere betekenis had het concept, door de twee schoolbesturen van Holland [2]) gezamenlijk bij het bestuur van hun departement ingediend. Daarin kwamen artikelen voor, die later van geschiedkundige betekenis bleken te zijn. Art. 6 onderscheidde n.l. de onderwijzers aldus: zij, die door stedelijke of plaatselijke besturen waren aangesteld; zij, die alleen ten behoeve van het onderwijs aan de armen waren benoemd of bezoldigd; (dit waren, ook blijkens de aanmerkingen der Noordhollandse schoolopzieners op de wet van 1803, de meesters der kerkelijke scholen) en ten slotte degenen, die na bekomen admissie onderwijs gaven. Stellig zal de Amsterdamse organisatie op deze bepaling van invloed geweest zijn [3]). In het volgend artikel werd de beschikking over deze posten overgelaten aan de plaatselijke besturen en den schoolopziener. Wel was men dus een eind weegs tegemoet gekomen aan Hollands bedenkingen tegen het gelijk stellen van scholen door weldadig initiatief gesticht met de publieke inrichtingen

---

[1]) Men vindt de concepten in het dossier, door den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken opgevraagd ingevolge diens missive van 1-8-1805. (Van den Ende, bl. 24.) In dit dossier (A.R.B.Z. Port. 527) bevinden zich de bescheiden der dep. schoolbesturen, (met uitzondering van die van het Overijselse, welke in Port. 528 zijn verzameld) naar het departement geordend, in bundels bijeen.

[2]) Noordelijk en Zuidelijk gedeelte. De limiet werd door de Oude Rijn gevormd, Leiden werd tot het Noordelijk gedeelte gerekend.

[3]) Bl. 60.

van onderwijs, maar op het denkbeeld, ze een volledige zelfstandigheid toe te kennen, was men nog niet gekomen.

De betekenis van het art. in de wet, dat een beperking van het aantal scholen voorschreef, wordt volledig weergegeven door het geconcipiëerde art. 12:

„Elk Gemeente-Bestuur zal, ten einde ene onbehoorlijke vermeerdering van het getal der Scholen ten nadele der respective Schoolonderwijzeren voor te komen, met overleg van den Schoolopziener en de Schoolcommissie kunnen bepalen, hoe veel bezoldigde of onbezoldigde Schoolonderwijzers in hunne Stad of Dorp zullen worden toegelaten."

Volgens hetzelfde concept zouden de schoolvrouwen voortaan admissie moeten verkregen hebben, om kinderen beneden zes jaar de de eerste beginselen van het spellen en lezen te leren.

Evenals de overige departementale schoolbesturen trachtten die van Holland de schooltaux [1]) door middel van het huishoudelijk reglement in te voeren.

Het departementaal schoolbestuur van Utrecht, dat zulk een scherp requisitoir [2]) hield tegen de achterlijke bestrijders van de school — bewees door zijn concept, hoezeer de onderwijshervormers bij het oude aansloten.

Wellicht hebben de schoolopzieners oude, achttiende-eeuwse reglementen voor ogen gehad, te oordelen naar een der artikelen van hun concept: (art. 46.)

Dit schreef voor, dat de kinderen gewend moesten worden

„aan beleefdheid, in houding en spreken, vooral jegens Lieden die uit hoofde van hunne Jaaren of Rang min of meer eerwaardig zijn ....." [3]).

(art. 48.) De meester was verplicht

„de ouders op te wekken, niet alleen om hunne kinderen getrouw ter school, maar ook .... naarstiglijk ter kerk te zenden; en zal hij, wanneer hij aldaar mede tegenwoordig is, op het gedrag zijner scholieren inzonderheid letten ...."

Dit laatste bedoelde dus de oude gewoonte, de meester met het toezicht op zijn leerlingen te belasten tijdens de kerkdienst, te herstellen.

Dan was er nog een bepaling, die aandrong op inhouding der bedeling, indien ouders hun kroost niet geregeld ter school zonden. (art. 49.) [4])

Blijkbaar hadden de schoolbesturen van sommige departementen weer onderling overleg gepleegd bij het redigeren van hun reglementen. Zo vertoonden die van Holland en Utrecht gedeelten, welke bijkans woordelijk overeenstemden. (Art. 1—15 in beide concepten). Het laatste departementaal schoolbestuur nam in zijn reglement een aantal voorschriften op, door andere onder een afzonderlijke „Schoolorde" gebracht [5]).

[1]) Bl. 33 en 83.
[2]) Bijlage V.
[3]) Inleiding, bl. 3 en 7.
[4]) Inleiding, bl. 3.
[5]) Vergelijk: de Schoolorde van 22-8-1801.

Bij de poging tot invoering der huishoudelijke reglementen bleek, dat de departementale besturen zich door de wijzigingen in het voorontwerp van wet aangebracht, niet hadden laten verbidden. Zij deden geen stap op de weg der wetsuitvoering. Ongelukkig waren de schoolopzieners niet de mannen, om hun zaak met succes te verdedigen tegen de vastbesloten regentennaturen, die zich niet van hun stuk lieten brengen.

In het algemeen waren de schoolopzieners intellectuele predikanten, vol geestdrift voor de hervorming, die zij moesten doorvoeren. Maar met al hun scherpzinnigheid konden zij zich zeer moeilijk verplaatsen in de gedachtengang, van degenen, die door de loop der gebeurtenissen sinds 1795 wel hun tegenvoeters moesten zijn. Bovendien ging de verlichting van hun geest gepaard met een gebrek aan kracht en vrijmoedigheid in de dagelijkse strijd. Een overmatige onderdanigheid tegenover de departementale besturen, ook wanneer zij beledigd werden [1]), moet de ouderwetse regenten een geringe dunk van hen gegeven hebben.

Waren zij zich eenmaal bewust geworden van hetgeen hun te voren onmogelijk scheen: dat er personen konden bestaan, die hun menslievende opvattingen niet deelden, integendeel, ze met kracht bestreden, dan capituleerden zij in hun verrassing volkomen.

Hun mentaliteit stelde hen alleen maar tot een machteloze verontwaardiging in staat: men zie hun verslagen, toegevoegd aan het verbaal van de algemene vergadering te Den Haag van 13 tot en met 18 Juli 1804 [2]).

Holland weigerde elk contact met de schoolbesturen in zijn gewest.

Het departementaal bestuur van Zeeland vond het niet eens nodig, antwoord te geven op een verzoek tot het houden van besprekingen, door het schoolbestuur in dat gewest gedaan. Het ging er eerst het volgend jaar, tegen de tijd van bijeenkomst van de afgevaardigden der der schoolbesturen in Den Haag, toe over, een begin van uitvoering aan de wet te geven.

Brabant liet de meeste missives onbeantwoord.

Utrecht was hoffelijker. De voorstellen van het schoolbestuur werden in handen gesteld van de gecommitteerden tot de hogere en lagere scholen, voor het inwinnen van consideratie en advies,

„.... doch gecommitteerden hebben daarop nog niet geantwoord"

stelden de Utrechtse schoolopzieners tien maanden later vast.

---

[1]) Zie bl. 102 voor de behandeling der Overijselse schoolopzieners.

[2]) A.R. B.Z. Prot. 494. Exh: 29-8-1804.

Gelderland zond op geen enkel schrijven antwoord. Integendeel had het departementaal bestuur aan de ondergeschikte magistraten in de steden en op het platteland bij herhaalde resolutie verboden, de verordeningen van 29-7-1803 uit te voeren en in het bizonder art. 20. (Dit regelde de aanstelling van plaatselijke schoolcommissies).

Het verzet van Overijsel had een beledigend en kwaadaardig karakter. Het departementaal schoolbestuur oordeelde het, ter gelegenheid van zijn vergadering in September 1803

„gevoeglijk, en met den eerbied, aan het Departementaal Bestuur verschuldigd, overeenkomstig te zijn, om aan hetzelve in persoon van hun bijeenkomst kennis te geven, en hunne bereidvaardigheid te betonen, om onder het Oppertoezicht van het Staats Bewind en Departementaal Bestuur alles aan te wenden, wat ter verbetering van het Schoolwezen binnen dit Departement konde strekken, als mede de veelvermogende ondersteuning van het Departementaal Bestuur te verzoeken, doch op de aanvrage: wanneer aan het Departementaal Bestuur zoude convenieeren, om hun te ontvangen, kregen zij naar verloop van een paar uuren (!) door deszelfs bode bericht: dat indien Schoolbestuurers iets te zeggen hadden, zij dit schriftelijk zouden doen. —"

Zagen de schoolopzieners na deze lompe behandeling van verder contact met het departementaal bestuur af? O neen! Want

„Dadelijk gaven zij aan het Departementaal Bestuur bij ene missive eerbiedig te kennen het voornemen, hetgeen zij hadden gehad en verzochten daarbij om een locaal en de benoodigdheden voor hunne vergaderingen."

Het spreekt van zelf, dat op dit weinig verheffende schrijven geen antwoord kwam. De dolle overmoed van dit departementaal bestuur ging zo ver, dat

„nu eens onderwijzers ontheven worden van de verpligting om aan de wetten te voldoen of naar den Schoolopziener te luisteren; dan eens aan enen schoolonderwijzer, welke in ongehoorzaamheid tegen de wet en in verachting van den raad en de vermaningen des Schoolopzieners boven anderen uitmuntte, toelagen van tractement te accorderen, terwijl men dit aan verdienstelijke meesters weigert; dan weder de verbeterde orde vernietigt in, en de nieuwe boeken verbant uit die scholen, waar dezelve van de zijde der ingezetenen enige tegenstand ontmoette."

Friesland draalde met het invoeren van een huishoudelijk reglement.

Groningen weigerde eveneens de wet uit te voeren, waarvan de oorzaak, aldus heette het geheimzinnig, het schoolbestuur zijdelings ter ore was gekomen [1]).

Het trekt de aandacht, dat ondanks dit alles, in haast alle gewesten,

---

[1]) Bl. 117.

met uitzondering van Holland [1]), Gelderland en Overijsel, de schoolopzieners in staat gesteld werden, door het verschaffen van lokaal, vuur en licht en schrijfbehoeften, hun vergaderingen te houden [2]).

In de vacatures van schoolopzieners werd voorzien, zelfs in Holland, dat zulk een konsekwente obstructie tegen de onderwijswet voerde [3]). De noodzakelijkheid van een schooltoezicht werd dus ook niet door de tegenstanders der wet van 1803 ontkend. Maar verder gingen zij niet.

Een jaar na de afkondiging van het „Reglement voor het Openbaar Lager Schoolwezen binnen de Bataafsche Republiek" moest de algemene vergadering van afgevaardigden der departementale schoolbesturen vaststellen [4]), dat:

Holland, Gelderland en Overijsel „geene de minste stap" ter invoering van de gemelde publicatie hadden gedaan;

Brabant en Utrecht „eenige maatregelen" hadden getroffen, terwijl hier „hoop en uitzicht was, dat eerlang aan den inhoud der wet volkomen zou voldaan worden";

Zeeland, Friesland en Groningen hadden aangevangen, zich de „Zaak van het Schoolwezen ..... aantetrekken".

Evenwel, een huishoudelijk reglement, onmisbaar voor de uitvoering der wet, was nog door geen departement uitgevaardigd.

Onder die omstandigheden kwamen de schoolopzieners op 13 Juli 1804 en volgende dagen in algemene vergadering bijeen.

Wel zeer moesten zij gegriefd zijn door de ongehoorde behandeling hun van wege verschillende departementale besturen aangedaan. Zouden de opgekropte gemoederen zich door het nemen van forse maatregelen lucht geven?

Van der Palm, voorzitter van de Raad van Binnenlandse Zaken, leidde deze bijeenkomst.

---

[1]) In Haarlem stond de plaatselijke commissie haar lokaal in bruikleen af aan het dep. schoolbestuur van Hollands Noordelijk gedeelte, dat voor het Zuidelijk gedeelte schafte te Rotterdam alles zelf aan.

[2]) De departementen waren daartoe verplicht krachtens art. 15 der wet.

[3]) Extract uit het Register der Besluiten van het Departementaal Bestuur van Holland genomen op Zaterdag den 9 Maart 1805 gezonden aan het „provisioneel" Schoolbestuur voor 't Noordelijk gedeelte van het Departement Holland.

„.... zonder gerekend te worden de Publicatie van het Staats-Bewind van den 29 July 1803 .... ter executie te leggen, ... en zonder eenig reguard te slaan op de Nominatien, door het fungeerend Departementaal Schoolbestuur voor het Noordelijk gedeelte van Holland, ... te benoemen en aantestellen

J. Dozij .....
A. Maurer ....."

[4]) Zie bl. 101 noot 2.

Zijn toespraak tot de verbolgen schoolmannen was een meesterstuk van overredingskunst. Met de elegante strelingen zijner welsprekendheid bezwoer deze magiër van het woord de hartstochtelijke bewogenheid zijner toehoorders en bracht hen tot een berustende hoop op verbetering.

Stellig, (en hier schaarde de spreker zich in één rij met zijn medewerkers, om hen straks te zekerder te kunnen voeren naar het punt, dat hij wilde bereiken), de handelwijze der departementale besturen was ongeoorloofd. Door de vertraging of volslagen werkeloosheid van die kant werd hun in het voldoen aan hun verplichtingen en in het opvolgen van hun loffelijke ijver en geestdrift de handen gebonden.

Nog groter lof dacht hij zijn gehoor toe: met deze edele gevoelens bezield, zagen zij zich (de redenaar drukte hun de martelaarskroon op de slapen) ten prooi aan beschimping, verguizing en zelfs mishandeling. Niets ware natuurlijker, dan dat zij zich zonder verwijl met hun rechtmatige klachten en bezwaren wendden tot het Staatsbewind met het eerbiedig verzoek, nog gedurende de lopende zitting, de krachtigste maatregelen te nemen, ten einde de wet tegen „alle tergiversatie en onbehoorlijke tegenwerking te maintineren".

Zo ver ging de leider met hen mede. Maar nu, zeker zijnde van hun verbondenheid met hem, kon hij veilig een andere, tegenovergestelde richting inslaan.

De onwil tot uitvoering der wet had in de aanvang bij alle departementen bestaan, ook bij die, welke nu tot medewerking bereid waren. (Let wel, deze laatste waren b e r e i d tot handelen, maar g e d a a n hadden zij nog weinig of niets!) [1]). Zouden nu wellicht ook niet de tegenwerkende departementen langzamerhand de goede kant uit kunnen worden gedrongen? Vooral, omdat zij hoe langer hoe meer gevaar liepen, alleen in hun tegenkanting te blijven staan. En zou het wel raadzaam zijn, door te luide klachten of te scherpe bewoordingen de gevoeligheid dier genoemde besturen opnieuw te prikkelen?

Eindelijk was de voorzitter, waar hij wezen wilde.

Zou er wel een expresse missive, behelzende de bezwaren tegen de departementale besturen, aan het Staatsbewind geschreven worden? En zou voorts de kennisgeving van de handelwijze der departementale besturen niet geschieden in gepaste en eerbiedige uitdrukkingen, gene blijken dragende van grote gevoeligheid, maar veeleer van vredelievendheid en vleiende hoop op beter? Diende verder niet aan het

[1]) Groningen en Utrecht hadden zelfs in 1805 nog geen reglement in werking doen treden! Alleen Friesland had een lijst van leerboeken goedgekeurd. (Verslag van Visser, 1805; bl. 99, noot 1.)

Staatsbewind te worden overgelaten, wat in deze gedaan moest worden, met gepaste aandrang echter, om daartoe de middelen, welke aan hetzelve het meest geschikt zouden voorkomen, ten spoedigste te beramen en uit te voeren?

Werkelijk werd dit voorstel door de vergadering in zijn geheel aangenomen.

Men bewondert de welsprekendheid van Van der Palm, maar verbaast zich over de houding ten opzichte van de kwade wil der departementen. Terwijl de ware gezindheid en de onbuigbare koppigheid van deze niemand in twijfel konden laten, gaven de schoolopzieners zich over aan de ijdele illusie, dat door gematigdheid en eerbiedsbetoon hun tegenzin zou kunnen worden overwonnen. Nog steeds waren zij zich niet scherp bewust van de grieven der obstruerende regenten.

Het Staatsbewind had uit de verslagen en mededelingen begrepen, dat de departementen zich met de vigerende wet nooit zouden verzoenen. Bij hun bezwaren kwam misschien als nevenoorzaak, dat Van der Palm door zijn actief optreden tijdens de omwenteling te Middelburg, onmogelijk persona grata bij de weer tot macht gekomen aristocratie zijn kon. Het Staatsbewind, zwak en onzeker in zijn handelingen, steunde hem bovendien niet voldoende [1]).

Op de voorstellen, in de missive van de algemene vergadering aan het Staatsbewind vervat, werden in tegenstelling met het voorgaande jaar, geen beslissingen genomen. Dat betekende dus, dat van een verdere uitvoering der wet werd afgezien. Door dit terugtrekken kon dus een wijziging binnen afzienbare tijd verwacht worden.

De Staatssecretaris voor de Binnenlandse Zaken der Bataafse Republiek gaf in de bijeenkomst der afgevaardigde schoolopzieners op 3 October 1805 en volgende dagen een andere motivering:

„..... omdat de daarop gevolgde verandering van den Staat der Regering in ons Gemeenebest het niet noodzakelijk en zelfs min verkiesselijk maakte, om op het nemen van een besluit op de gemelde Missive [2]) en de daarin vervatte voorstellen aantedringen." [2]).

Inderdaad was in de maand September 1804 reeds bekend, dat een verandering van de Nederlandse staatsvorm op handen was [3]). Maar of de aanstelling van den raadpensionaris zulk een ingrijpende betekenis voor de schoolorganisatie behoefde te hebben, is op zijn minst genomen twijfelachtig, als men denkt aan het aantal regimes,

[1]) Zie Beets, bl. 60 en vooral bl. 71.

[2]) A. R. B. Z. 11-10-1805. No. 6. Verbaal .....

[3]) Colenbrander: De Bataafsche Republiek, bl. 285.

die de wet van 1806, in veel opzichten gelijk aan de daaraan voorafgaande, heeft zien komen en gaan.

Maar er is nog een gewichtiger argument: de voorstellen, door de algemene vergadering aan het Staatsbewind in 1804 gedaan, waren van geen principiële betekenis.

De bijeenkomst gaf een nadere interpretatie van de uitdrukking: als onderwijzer fungerende, voorkomende in het 2e art. [1]).

Een voorstel werd gedaan tot het bestraffen van onderwijzers, die, niettegenstaande het hun verboden was, doorgingen met school houden [2]).

Er werd een omschrijving gegeven van de betekenis van „plaatzen". (Art. 11 en 19.) [3]).

Besloten werd tot het opwekken van de ijver der schoolopzieners, door een circulaire aan hen te richten [4]).

Er was zelfs een voorstel van de Raad van Binnenlandse Zaken, dus van de regering, waarbij het oordeel der vergadering gevraagd werd omtrent het verlenen van eerbewijzen aan verdienstelijke onderwijzers. Aan een eigen voorstel gaf de regering dus evenmin gevolg!

Merkwaardig genoeg voerden enkele departementen na deze beslissing een huishoudelijk regelement in. 13 September 1804 ging Brabant als eerste daartoe over, Overijsel volgde 7 December van hetzelfde jaar, Friesland 6 Maart 1805 en Zeeland 12 dagen later [5]).

Toch kon het duidelijke voornemen van de regering, de wet los te laten, aan de departementen niet onbekend zijn. Zijn er misschien van de zijde van het landsbestuur bepaalde toezeggingen gedaan, dat bij wetsverandering met hun bezwaren rekening zou worden gehouden? En was nu voor Brabant, Overijsel, Friesland en Zeeland de voornaamste reden tot tegenwerking vervallen? En zo dit het geval was, welke redenen waren er dan nog voor de overige gewesten, in hun verzet te volharden?

Een vergelijking van de bij de departementen ingezonden concepten en de uiteindelijk vastgestelde reglementen verschaft enig licht. Zo is het buiten twijfel, dat Brabant, Overijsel, en Friesland van de gelegenheid gebruik maakten, om bizondere wensen te verwezenlijken.

De benoeming der leerkrachten was het voornaamste bestanddeel van de inhoud der huishoudelijke reglementen.

---

[1]) Punt 13 der handelingen.
[2]) Punt 17.
[3]) Punt 23.
[4]) Punt 36.
[5]) Bijdragen, Januari, Februari en April 1805.

Deze was onder de Republiek der Verenigde Nederlanden zeer verschillend. De wijze, waarop zij geschiedde, hing af van de landstreek, waar de school zich bevond. Evenwel speelden in het gehele land de ambachtsheren een belangrijke rol bij de „beroeping" der schoolmeesters. De staatsregeling van 1798 had (art. 24 der burgerlijke en staatkundige grondregels) de ambachtsheerlijke rechten voor altijd afgeschaft, die van 1801 had de mogelijkheid tot schadevergoeding geschapen. Het is evenwel de vraag, of de invloed der heren ten plattelande wel ooit geheel verdwenen is geweest [1]). In elk geval werd zij bij het aanzwellen van de reactie sinds 1801 langzamerhand geheel hersteld. De Index op de Notulen van het Staatsbewind der Bataafse Republiek telt een groot aantal kolommen, waarin de vermelding van verzoeken door ambachtsheren, in hun oude rechten te worden hersteld, of wel daarvoor een schadevergoeding te ontvangen, te vinden is. Talrijk zijn de gevallen, waarin de heren poogden, hun rechten reeds bij voorbaat, nog voor de totstandkoming van een desbetreffende wet, te doen gelden [2]).

In de loop der jaren na 1800 werd de strijd tussen de regering en het departementaal bestuur van Brabant om het recht tot benoemen van schoolmeesters voortgezet. De gemeentebesturen waren na de eerste jaren, volgende op de omwenteling uitgeschakeld. Herhaaldelijk protesteerde het centraal gezag tegen de benoemingen door het departementaal bestuur gedaan. Zo kwamen er klachten uit Den Haag over de benoemingen in 1802 te: Etten, Sint-Oedenrode, Gastel, Nieuwgastel, Deurne, Bergen-Op-Zoom, Nunen, Willemstad, Beers, Goirle, Strijp, Oudenbosch, Kessel, Eindhoven, Bosch, Waalwijk, Son, Blaarthen, Westerhoven, Oudgastel, Liempde en Cromvoirt [3]).

Op de zonderlingste wijze sprong Brabant met de schoolmeestersposten om. Toen het Staatsbewind, door den schoolopziener Van Moorsel gewaarschuwd, dat te Sint-Oedenrode aan een voormalig koetsier de school aldaar was toegewezen, het departementaal bestuur om inlichtingen vroeg, antwoordde dit op de heftigste toon. Had van Moorsel geschreven, dat de voormaligen leider van paarden in de Nederduitse taal niet ervaren scheen te zijn, blijkens de fouten, die hij in zijn voorschriften maakte, en evenmin verstand van gebroken getallen had, het departementaal bestuur zou dit eens anders vertellen.

---

[1]) Bl. 117. Bijlage V.

[2]) Zie noot 1 op deze bladzijde.

[3]) R.B. Index Resolutiën v/h dep. best. van Br. 24-12-1802, no. 6.

De nieuwbakken paedagoog, Dirk Ente, was door een commissie uit de vergadering van het bestuur,

„zonder eenige jura deswegen te betaalen, geexamineerd in het leezen, Schrijven en Cijfferen, en behoudens den eerbied voor de kundigheden der Schoolopzieneren van de Dommel, bekwaam genoeg bevonden ...."

om niet te zeggen,

„dat onder die Schoolopzieneren mogelijk wel de één of andere kan gevonden worden, die voor hem in de bovengemelde wetenschappen zoude moeten onderdoen."

Regelmatig kwamen sedert 1796, maar vooral na 1801 verzoeken binnen van afgezette schoolmeesters om herstel in hun post, of wel om pensioen of schadeloosstelling voor het verlies van hun betrekking, zowel bij de regering in Den Haag, als bij het departementaal bestuur van Brabant. Verschillende dezer requesten bij het Staatsbewind hadden een gunstig resultaat. Aan het bestuur van Brabant werd dan verzocht, de nodige maatregelen te nemen. Maar van een inwilliging door het zwakke Staatsbewind tot de ten uitvoerlegging door Brabant was een lange weg. Ontelbaar waren de chicanes, die het aan herstel van gepleegd onrecht in de weg legde, terwijl het toch ook zelf van het bestaan van onrechtvaardigheid bewust was [1]).

Een voorbeeld. Adam Broeders, in 1795 afgezet als schoolmeester te Hilvarenbeek, requesteerde reeds in 1797 bij de Nationale Vergadering om herstel in zijn post [2]). Het verzoekschrift werd om advies aan het departementaal bestuur van Brabant gezonden. In 1802 requesteerde hij nog, maar nu aan het Staatsbewind. Dit verklaarde hem tot wettig aangesteld schoolmeester te H., maar ook, P. J. C. Hendriks, door het gewestelijk bestuur benoemd ..... Twee schoolmeesters konden best, naar de mening van het Staatsbewind, op zulk een aanzienlijk dorp een broodwinning vinden [3]). Met deze beslissing was nog niet veel voor den ouden meester gewonnen: zijn rivaal weigerde het schoolhuis te ontruimen. Weer een verzoekschrift aan het Staatsbewind. Maar ondertussen had het gemeentebestuur geprotesteerd tegen de rehabilitatie van Broeders. Het Staatsbewind liet zich echter niet uit het veld slaan en persisteerde bij zijn eenmaal genomen beslissing [4]), en aan Hendriks moest een behoorlijk schoollokaal bezorgd worden. Het verslag van den schoolopziener in 1806 bewijst

---

[1]) Bijlage IV.
[2]) Bl. 59.
[3]) Not. v/h Staatsbewind, 28-1-1802, no. 75.
[4]) Not. v/h Staatsbewind, 6-4-1802, no. 8.

echter, dat Hendriks in dat jaar nog steeds de enige meester in Hilvarenbeek was ..... [1]).

In een vacature te Beugen [2]), waarvan het Staatsbewind voor zich het recht van vervulling opeiste, wist het departementaal bestuur eveneens zijn candidaat te plaatsen. Het had daarbij de vrijmoedigheid voor dezen onderwijzer een tractement uit het geestelijk comptoir te Grave te verzoeken aan het Staatsbewind, opdat aldus

„een verschil over de form van aanstelling, die niet meer kon worden herdaan, werde getermineerd" [3]).

Brabant scheen voor de invoering der wet van 1803 de erkenning van zijn recht tot benoeming van schoolmeesters op zijn gebied als voorwaarde te stellen [4]).

Het Staatsbewind schijnt daartoe overgegaan te zijn: in de zomer van 1804 stelde Brabant eindelijk de publicatie van 29 Juli 1803 in werking. Eerst werden naast de twee fungerende schoolopzieners vijf nieuwe aangesteld [5]), waarvan vier Katholieken, zodat er van toen af aan vijf schoolopzieners op zeven de godsdienst van het grootste deel der Brabanters beleden. Van den Ende zou later, in 1806 dit getal van zeven schoolopzieners voor Brabant alleen overdreven vinden [6]). Maar zóveel was het departementaal bestuur aan de schepping van dit Katholieke schooltoezicht gelegen, dat het zelfs de globale som [7]) uit eigen middelen met *f* 280.— verhoogde [8]).

Daarna, in September, kwam de afkondiging van het huishoudelijk reglement.

Dit ging nog iets verder dan het concept van het schoolbestuur, dat reeds zo gunstig was voor de machtspositie van het departement.

Wilde het concept de beroeping, aanstelling en admissie van onderwijzers leggen in handen van de gemeentebesturen in plaatsen met 3 of meer openbare scholen, het reglement stelde vast, dat zulks ook

---

[1]) Bl. 59, noot 4.

[2]) Bijlage IV.

[3]) Not. v/h Staatsbewind, 11-2-1805, no. 9.

[4]) Zie Bijlage IV, slot. Voor het succesvolle verzet van Brabant tegen de poging van het Staatsbewind, Katholieke baljuws onmogelijk te maken in Brabant, zie Gedenkstukken IV, bl. 171.

[5]) Meylink, bl. VII.

[6]) Meylink, bl. 114.

[7]) Bl. 91, noot 1.

[8]) Meylink, bl. VII. Het Staatsbewind had n.l. slechts *f* 2200 voor **6** schoolopzieners beschikbaar gesteld (A. R. B. Z. port. 527, dossier van Brabants schoolbestuur, stuk 15*a*.)

door het departement zou geschieden in alle plaatsen, waar vóór 1795 dit recht in handen van andere autoriteiten was geweest dan die van de steden en plaatsen alleen [1]), d.w.z. in alle gemeenten, enkele uitzonderingen daargelaten. Bovendien behoefden de steden en plaatsen, waar de aanstellingen door de gemeentebesturen geschiedden, en waar deze vóór 1795 aan enige approbatie van hogerhand onderworpen waren geweest, de goedkeuring van het departementaal bestuur.

De straf van ontslag of verbod tot het geven van onderwijs door particuliere schoolhouders werd aan het departementaal bestuur getrokken, terwijl het concept ook strafbevoegdheden toekende aan de steden of plaatsen met drie of meer openbare scholen. Schorsing kon echter in spoedgevallen ook plaats hebben van wege de gemeentebesturen of schoolopzieners, waarbij dan echter binnen drie dagen het departementaal bestuur op de hoogte moest gebracht worden.

Op een verschilpunt tussen concept en schoolorde moet nog gewezen worden. (Een scherpe scheiding tussen reglement en schoolorde is, naar vroeger reeds bleek, niet te trekken [2]). Het schoolbestuur had voorgesteld, de Woensdag- en Zaterdagmiddag, desverlangd, te besteden aan het bizonder godsdienstig onderricht, terwijl er van de overige dagen een voor- of namiddag zou worden afgezonderd, om de kinderen de schoolwetten te verklaren, en hen in de eerste beginselen van zedekunde en van de natuurlijke en christelijke godsdienst te onderwijzen. (art. 4.)

Deze bepaling werd in de schoolorde, door het departementaal bestuur definitief vastgesteld, geheel weggelaten. Uit de aard der zaak was men in dit Katholieke gewest van het tweede deel der voorgestelde bepaling in het geheel niet gediend [3]). Achtte men het eerste gedeelte misschien overbodig, omdat het Roomse godsdienstig onderricht reeds in de praktijk bestond, en wilde men er liever maar niet te veel de aandacht op vestigen?

Overijsel, eerst zeer onwillig tot de uitvoering der wet over te gaan,[4]) kondigde ten slotte een huishoudelijk reglement af. (7-12-1804). Het week, voor zo ver de aanstelling van schoolmeesters aangaat, sterk van het concept der schoolopzieners af. Deze hadden het benoemingsrecht in de steden willen leggen in handen van de magistraat, op het platteland in die van schout, schultus of rigter. Het reglement

---

[1]) Deze laatste bijvoeging misschien, omdat de gemeenten onder het ancien régime wellicht het recht van voordracht hadden bezeten.

[2]) Bl. 100.

[3]) Bl. 90 waar de missive van Br. a/h Staatsbewind behandeld wordt.

[4]) Bl. 102.

bepaalde evenwel, dat de schoolmeesters zouden worden aangesteld door degenen, die daartoe van ouds gerechtigd waren geweest. Overijsel herstelde door deze bepaling een der heerlijke rechten, in strijd met de wet. Pas op 9 Juni 1806 zou immers het benoemingsrecht der ambachtsheren weer ingevoerd worden.

De schoolopzieners, die, vreemd genoeg, niet wezen op het met de wet strijdige karakter dezer bepaling, merkten in hun beschouwing alleen op, dat de aanstelling der onderwijzers nu in handen was gekomen van volmaakt daartoe ongeschikte personen en colleges [1]).

In Friesland leefden kerk en school vóór 1795 onder een zeer bizonder regime.

In de steden werden de schoolmeesters, die der armenscholen dan, aangesteld door de magistraat [2]).

Op het platteland hadden de grondbezitters, de z.g. eigenerfden, bezitters van een volle hoeve, het recht van beheer der kerkegoederen, benevens dat van de predikants- en schoolmeestersberoeping. Aan die bevoorrechting werd een einde gemaakt door de provisionele representanten van het Volk van Friesland op 11 Mei 1795. Het departementaal bestuur keerde gedeeltelijk tot de oude toestand terug, meende deze althans ten dele te herstellen, door in Juni 1804 te bepalen, dat de kerkvoogden moesten worden gekozen door de Floreenplichtige ingezetenen van de Hervormde godsdienst [3]). De Synode te Heerenveen gaf de Floreenplichtigen in Juli 1804 bovendien nog het recht van beroeping der predikanten.

Toen het schoolbestuur van Friesland zijn concept-reglement in het najaar van 1803 bij het departementaal bestuur inzond, waren blijkbaar de genoemde veranderingen reeds aanstaande.

De voorgestelde regeling was geheel op die verwachting gebaseerd. In de steden werd de beroeping opgedragen aan de gemeentebesturen, op het platteland aan commissies, voor de helft uit afgevaardigden der gemeentebesturen, voor de andere helft uit gemachtigden der Floreenplichtigen gevormd.

De regeling van het departementaal bestuur viel belangrijk omslachtiger uit dan het concept, voor zo ver de benoemingen op het platteland aangaat.

[1]) Ook deze konden het heerlijke collatierecht uitoefenen.

[2]) Tegenwoordige Staat van Friesland, bl. 252 e.v.

[3]) Men beging n.l. de vergissing, de Floreenplichtige ingezetenen te identificeren met de eigenerfden. De eerste groep was echter veel talrijker dan de laatste. (Prof. Dr. Van Apeldoorn, artikel: Floreenplichtigen, in de Algemeene Encyclopaedie van Winkler Prins, 5e druk.)

Daar, waar het tractement werd betaald uit de kerkebeurs, waren alléén de g e r e f o r m e e r d e Floreenplichtigen bevoegd, aan de stemming van de gevolmachtigden uit de ingezetenen deel te nemen.

Waar de schoolmeester geen tractement genoot, waren stemgerechtigd de Mans, hoofden van huisgezinnen, in het dorp woonachtig.

Indien de post bekostigd werd door armen- en kerkebeurs gezamenlijk, bestond de helft van de commissie uit vertegenwoordigers van gemelde Floreenplichtigen én de daarboven geciteerde hoofden van gezinnen, en wel van beide groepen evenveel vertegenwoordigers.

Terwijl het concept geen enkel onderscheid maakte tussen de belijders van de verschillende confessies, gaf het departementaal reglement in het eerst genoemde geval uitdrukkelijk alléén aan de gereformeerde Floreenplichtigen medezeggenschap. Een bewijs, hoe nauw het verband was tussen dit reglement en dat betreffende de kerkelijke zaken, enige maanden voordien uitgevaardigd.

Het is geen wonder, dat de schoolopzieners, van een meer moderne geest bezield, in hun opmerkingen ten aanzien van het aldus geredigeerde reglement vaststelden, dat de veranderingen, door het departementaal bestuur in het concept aangebracht, geen verbeteringen waren.

Bij het meer algemeen gehouden compromis, in de wet van 1806 en het daarbij behorend huishoudelijk reglement, verdween het laatste restant van de bevoorrechting van leden der oude staatskerk.

Vóór 1795 geschiedden in Zeeland de beroeping van predikanten, de benoeming van ouderlingen en diakenen, het aanstellen van voorlezers en schoolmeesters door een z.g. Collegium Qualificatum, gevormd door de kerkeraad en den ambachtsheer [1]). Deze laatste had in dit Collegium Qualificatum twee stemmen. Opgemerkt dient te worden, dat alle Zeeuwse dorpsgemeenten voor 1600 gesticht, een heer hadden.

Uit de acta van verschillende kerkeraden blijkt nu, dat inderdaad de invloed van de heren ná 1795 voorlopig uitgeschakeld was. In de jaren 1803—1805 stelden de gemeenteraden, soms mét de kerkeraden, de onderwijzers aan. Zij gaven van de aanstelling kennis aan het departementaal bestuur en verzochten approbatie, d.w.z. bekrachtiging van die benoemingen [2]).

---

[1]) De ambachtsheerlijke rechten .... in de Hervormde Gemeenten van Zuid-Beveland, artikel van Ds. H. Blanson Henkemans in: „Onder Eigen Vaandel". Januari 1936.

[2]) Ontleend aan gegevens, afkomstig van den Rijksarchivaris te Middelburg.

Maar tussen 1801 en 1803 trad een reactie in. Zo werden de eergestoelten in de kerken hersteld, het collatierecht hernieuwd en de ambachtsheren kregen voor en na hun twee stemmen in het Collegium Qualificatum terug. Op 9 Januari 1803 werd aldus te Nisse besloten:

„.... om bij de verkiezing van een nieuwen Kerkeraad zijn Edele weeder alles te geven, wat zijn Edele naar het jaar 1796 ontnoomen was."

In 1805 kreeg de ambachtsheer in die gemeente weer het recht, uit een drietal, door de gemeente gekozen, een kerkmeester te benoemen.

Het concept en vervolgens het reglement van Maart 1805 droegen de benoeming van onderwijzers nog op aan de gemeentebesturen en de kerkeraden gezamenlijk met uitschakeling van den heer. Zo werd in Mei 1805 te Wolfertsdijk een zekere Matthijs Weststrate benoemd door de burgerlijke en kerkelijke gemeente, zonder dat van de ambachtsheerlijke invloed iets bleek.

Het was evenwel te voorzien, dat zij weldra weer zou worden hersteld. Deze verwachting zal stellig op de beslissing van het departementaal bestuur, dat het herstel der heerlijke rechten in zijn meest reactionnaire konsekwenties voorstond [1]), en meer in 't bizonder die op de beroeping van predikanten en schoolmeesters, invloed uitgeoefend hebben.

Het concept wilde de schoolmeesters belasten met het catechetisch onderwijs, als predikant of kerkeraad zulks van hem verlangden, maar het reglement nam die bepaling niet over, evenmin de voorgestelde schoolbelasting [2]).

Merkwaardig en leerrijk voor hetgeen in een volgend hoofdstuk behandeld zal worden, was de houding van het departementaal bestuur tegenover het departementaal schoolbestuur. In art. 1 gebruikte het Zeeuws huishoudelijk reglement de aanduiding: School-commissie voor: Departementaal Schoolbestuur. Daarentegen werd in art. 3 de officiële benaming gebezigd. Het schoolbestuur kwam bij den Staatssecretaris voor de Binnenlandse Zaken op tegen de onjuiste redactie van art. 1.

Dat het hier geen vergissing was, wordt bewezen door het feit, dat ook bij een geheel andere gelegenheid deze enigszins laatdunkende term dienst deed.

Op 22 November, aldus leest men op bl. 191 van de Notulen van het departementaal bestuur van Zeeland, werd een bericht van de kerkeraad van Hoedekenskerke in handen gesteld van de „Commissie tot het Schoolwezen binnen dit Departement". De titel Departementaal Schoolbestuur, welke de eigen zo dicht nabij kwam, wilde het Zeeuwse bewind blijkbaar niet uit de pen vloeien.

Bij het uitvaardigen der reglementen waren de vier departementen over een aantal bezwaren moeten heen stappen. In de eerste plaats

[1]) Missive, vermeld in Not. v/h Staatsbewind van 17-10-1803, No. 5.
[2]) Bl. 100.

was daar het centraliserend karakter, dat de schoolverbetering droeg. Voorts de moeilijkheid om tot een regeling voor het leerstellig onderwijs te komen, en de afkeer van het algemeen christelijk-zedekundig onderricht. Eindelijk stond de verbeterde leerwijze hun tegen.

Brabant nam op het eerste voorstel van het schoolbestuur een verbeterde leerboekenlijst in te voeren, geen beschikking. Een tweede verzoek der schoolopzieners werd gevolgd door het besluit, de oude geleidelijk te vervangen [1]).

Overijsel besloot pas in het begin van October 1805, na lang aarzelen en doorzichtige uitvluchten, de voorgestelde leerboeken te approberen,

„in vertrouwen en met recommandatie, dat de invoering daar van met discretie (zou) geschieden" [2]).

Zeeland keurde tegelijk met de uitvaardiging van het huishoudelijk reglement een boekenlijst goed,

„met recommandatie nogtans aan het Departementaal School-Bestuur, dat vooral ten Platten Lande door een duidelijk en eenvoudig onderwijs in de eerste Beginzelen der Wetenschappen worde verbleven bij het gebruik van zoodanige boeken, die het meest berekend zijn voor dien stand der Jeugd, wier volgende bestemming in de Maatschappij geen verdere of andere kundigheden vereischt, dan die geene, welke voldoende zijn, om hun, zooals bij het Articul der Publicatie van het Staats-Bewind gezegd word, te vormen tot redelijke wezens, en in hunnen harten inteprenten die beginzelen van Deugd en Godsvrugt, waar na hunnen wandel in eene meergevorderde Leeftijd behoord te zijn ingericht."

De betekenis van deze lange sierlijke volzin zal wel geweest zijn, dat het departementaal bestuur niet zonder beduchtheid de stroom van geleerdheid beschouwde, die over de plattelandsjeugd stond te worden uitgegoten.

Maar ondanks dit alles legde Brabant in zijn reglement de (geusurpeerde) benoemingsrechten vast, Friesland herstelde, (of meende te herstellen) voor een belangrijk gedeelte de aloude privileges der eigenerfden, Overijsel voerde opnieuw de heerlijke rechten in en Zeeland keerde weer terug tot de toestand, waarbij de voormalige staatskerk met de burgerlijke overheid samenwerkte, terwijl de ambachtsheren in de combinatie stonden te worden opgenomen. Brabant, het zuiver Katholieke gewest, had in zijn reglement het middel, om langzamerhand het gehele korps openbare onderwijzers te zuiveren van niet-Katholieke elementen en hun binnendringen voor de toekomst te beletten [3]).

[1]) Meylink, bl. VII.

[2]) A. R. B. Z. Port. 529. Exh: 14-10-1805, no. 8.

[3]) Volgens: S. van de Graaff, Statistiek van Brabant, waren op 30 October 1806 in de Meierij alle openbare onderwijzers, op een door Tilburg aangestelde na, door het departementaal bestuur benoemd.

Al zou dan voor het godsdienstig onderwijs eerst in 1806 een bevredigende oplossing gevonden worden, de manier waarop in de genoemde departementen het onderwijzend personeel gerecruteerd werd, was er een waarborg voor, dat het in de praktijk niet verwaarloosd zou worden. De reglementen, die op het stuk der schoolmeestersbenoemingen in drie gewesten tot de vóór-revolutionnaire verhoudingen terugkeerden en daardoor belangrijk van de concepten der schoolbesturen afweken [1]), wettigen het verdedigen van de stelling, dat het hoofdbezwaar der departementen tegen de wet gelegen was in het verminderen van de invloed van de oude machten bij het doen bezetten der onderwijzersposten.

Er rest nu nog na te gaan, welke bezwaren de andere departementen nog mochten gehad hebben tegen de invoering der onderwijswet. Oppervlakkig gezien, zou men denken, dat, nu enkele gewesten over hun aanvankelijke bedenkingen waren heengestapt, ook de overigen zich bij deze zouden aansluiten.

In de grote steden van Holland en Utrecht waren de gereformeerde diaconieën in het bezit van een aanzienlijk getal scholen, bestemd voor de kinderen hunner bedeelden. In Amsterdam waren het er vijf, terwijl er tien scholen aan de stad behoorden, in Rotterdam was het onderwijs der armenkinderen geheel in handen der kerk, Utrecht telde twee diaconiescholen, welk getal in 1805 zelfs tot drie zou stijgen, tegen vier stadsscholen, Den Haag en Leiden bezaten eveneens een diaconieschool [2]). Van de aanvang af had Holland er bezwaar tegen gemaakt, dat zij op één lijn zouden worden gesteld met de publieke onderwijsinrichtingen. De samenstellers der wet hadden gemeend met dit bezwaar geen rekening te moeten houden, bevreesd als zij waren, dat de diaconiescholen, eenmaal aan hun toezicht onttrokken, een slecht en achterlijk onderwijs zouden geven. Maar aldus onderschatten zij het gewicht, dat de eertijds heersende kerk aan dit overblijfsel van haar oude positie hechtte, evenals de macht, die haar ondanks de nederlaag gebleven was.

Door een aanvankelijk soepele toepassing der wet [3]) stonden de diaconiescholen misschien nog niet direct bloot aan een algehele inlijving bij de overheidsscholen, maar in de toekomst was dit toch volstrekt niet uitgesloten. Reeds had in 1802 het toezicht op de scholen der diaconieën en die in de weeshuizen een punt van bespreking op

[1]) Bl. 82.

[2]) In de laatste stad ging zij uit van de Waalse diaconie. Zie bl. 3 noot 2.

[3]) Art. 17.

de algemene vergadering van afgevaardigden der departementale besturen uitgemaakt [1]). Met een fijn instinct voelden allen, wie de invloed der oude Nederlandse staatskerk op politiek terrein ter harte ging, — en daaronder behoorden in de eerste plaats de weer op het kussen gekomen regenten van vóór 1795 [2]), — de mogelijkheid van een toekomstige inperking der kerkelijke machtssfeer. Ondanks alle goede bedoelingen der schoolopzieners, verzetten zij zich daarom tegen de wet, een houding, die door deze laatsten, voor het merendeel predikanten, evenwel zonder clericalisme, niet voorzien noch begrepen werd.

Hoewel ook in Zeeland en Overijsel kerkelijke scholen bestonden, n.l. die aan de gereformeerde godshuizen verbonden, schijnen deze van de veranderde verhoudingen op onderwijsgebied toch weinig gemerkt te hebben. Vermoedelijk zijn zij er in geslaagd, hun aloude onafhankelijkheid ten opzichte van de overheidsbemoeiïngen te behouden door het gesloten karakter, dat de godshuizen uit de aard der zaak bezaten. Zij trokken zich van de ingrijpende veranderingen der laatste jaren weinig of niets aan. Nog in 1816 waren er scholen in godshuizen, waar het onderwijs nog nauwelijks een spoor van verbetering toonde! [3])

Was in de aanvang het departementaal bestuur van Groningen bereid tot de invoering van een huishoudelijk reglement [4]), had het zelfs verzocht om een spoedige inzending van het concept, toch werd, nadat aan dit verzoek gehoor was gegeven, niet tot de verwezenlijking er van overgegaan.

Het is slechts mogelijk naar de oorzaak van deze vreemde houding te gissen.

Over het algemeen vindt men in de verslagen der schoolopzieners uit 1805 geen weerklank van de strijd der ambachtsheren voor het herwinnen hunner in 1795 verloren rechten [5]). Toch was deze zeer heftig in het begin der negentiende eeuw [6]), en het onderwijs was er ten nauwste bij betrokken. Misschien hebben de schoolopzieners, omdat zij toch niet tegen de invloed der heren op konden, en zij van nature geneigd waren tot een compromis, over de zaak maar gezwegen.

Het toeval wilde, dat er in Groningen twee schoolopzieners waren, die zich niet bij een onwettige heerlijke invloed neerlegden.

In het district van Van Eerde werd in het begin van 1805 te

---

[1]) Bl. 82.

[2]) Colenbrander, De Bataafsche Republiek, bl. 236 en 252.

[3]) Van den Ende, bl. 246.

[4]) 2e bijlage bij de stukken van het schoolbestuur van Groningen. Zie bl. 117, noot 1.

[5]) Zie echter bijlage V.

[6]) Bl. 107.

Zandeweer een koster-voorzanger-schoolmeester door den ambachtsheer G. Alberda van Menckema als unicus collator aangesteld.

„Het spreekt van zelf," aldus Van Eerde, „dat ik van deze beroeping niets afwist."

De aldus onwettig beroepen schoolmeester, Berend Van der Wijk, bleef in functie .....

Guyot vatte een dergelijk geval minder gemoedelijk op. Toen te Garnwert en Oostum door den heer van Aduard eigenmachtig een meester beroepen werd, verzette hij zich daartegen. De zaak werd bij het departementaal bestuur van Groningen aanhangig gemaakt.

„In commissie (bij het dep. best.) geroepen, trachtte men mij over te halen om eene schikking met den Heer van Aduard te maken: doch daar ik denzelven niet als geregtigd tot de begeving der Schoolmeestersposten erken, kon dit geen plaats hebben. Meer weet ik niet, dat aan die zaak gedaan is, ofschoon de commissie zelve bekendt, dat gemelde heer tegen 't 16e artikel der publicatie van 't Staats Bewind in dato 29 July 1803 formeel had gezondigd."

En toch was deze schoolopziener lang niet ongeschikt, als men hem maar kende in de benoemingen, zoals uit de beroeping in Grootegast en Sebaldeburen bleek. Toen enige notabelen van die dorpen zijn medewerking vroegen voor het aanstellen van een schoolmeester, die tegelijkertijd ook een kerkelijke bediening zou moeten vervullen, werd die met genoegen verstrekt.

Was de onwil van deze schoolopzieners, om zich bij de aanmatigingen van aanzienlijke heren neer te leggen, wie het departementaal bestuur zo ter wille was, de oorzaak der tegenkanting? [1]).

In Gelderland was het schooltoezicht vermoedelijk fictief. Wel werd door de schoolopzieners in 1805 een zeer kort algemeen verslag opgesteld, maar individueel hadden zij niets mede te delen [2]).

„Daar de Scholen gedurende den zomer op de meeste plaatsen ten minsten op de dorpen ledig zijn, had niemand onzer ditmaal eenig verslag te doen."

Een weinig hoger staat te lezen:

„.... (Daar) .... de Schoolwet van 29 July 1803 op veel te weinig plaatsen in werking is, dan dat de ondervinding ons zou hebben kunnen leeren, aan welke gebreken, ongenoegzaamheden of onvolledigheden die algemeene Schoolwet .... laboreert ...."

In elk geval bestond geen schooltoezicht in het gedeelte van Gelderland, hetwelk aan Holland grensde, naar blijkt uit het verslag

[1]) Over de tegenstand der heren en der predikanten in het dep. Groningen, zie: Th. van Swinderen, Ontwerp van eene Geschiedenis der Schoolverbetering in de Provincie Groningen, bl. 13, 14.

[2]) Bl. 99, noot 1.

van den schoolopziener Boot te Gorinchem. Door dit gebrek aan gegevens is het onmogelijk een preciese verklaring te geven van Gelderlands houding.

In deze tijd van administratieve verwarring gingen de departementen hun eigen weg, maar de gemeenten in hun gebied volgden weer de hunne.

In Holland, dat zo scherp tegenover de schoolwet van 1803 stond, had Amsterdam zijn regelmatig functionnerend plaatselijk toezicht sinds 1798, Rotterdam volgde stipt de publicatie van 29 Juli 1803 op [1]), Haarlem, Edam en talrijke andere plaatsen hadden hun plaatselijke schoolcommissie.

Daarentegen was het invoeren van een huishoudelijk reglement in het geheel geen waarborg, dat de wet nageleefd werd. In Overijsel [2]) kregen de schoolopzieners lang niet altijd bericht van de bestaande vacatures, evenmin als in Friesland.

Langzamerhand tekende zich de blijvende omtrek van het Nederlandse onderwijsstelsel af. In de openlijke en stille strijd, die om zijn vorm en inhoud werd gevoerd, bezetten de wedijverende machten voor en na de punten, die zij definitief zouden bezitten. Nog was het uiteindelijk resultaat niet met zekerheid vast te stellen. Nog was niet duidelijk, hoe al de tegengestelde krachten van reactionnaire en meer moderne opvattingen omtrent de uitgestrektheid van de staatsmacht en het volksonderwijs, die van verlichting en protestantse orthodoxie en katholicisme gecoördineerd konden worden.

Maar toch had in alle geesten de overtuiging post gevat, dat de toekomst des lands een betere schoolinrichting voor het opkomend geslacht gebiedend eiste, waarvoor een effectief toezicht en met meer zorg opgeleide onderwijzers onmisbare voorwaarden waren.

Ook begon bij de gezagsdragers de opvatting door te dringen, dat het nieuwe systeem zich bij de oude instellingen behoorde aan te sluiten.

Deze meningen zouden de basis vormen van de nieuwe onderwijswet, welke langer dan een halve eeuw aan de Nederlandse behoeften zou blijken te voldoen.

---

[1]) Resolutien van de Raad van Rotterdam, d.d. 14 November 1803.

[2]) Zie bl. 99, noot 1.

VIJFDE HOOFDSTUK.

DE VOORBEREIDING VAN HET COMPROMIS.

„..... dat het er .... veeleer alleen om te doen is om het oude optebeuren, voor zoo verre het vervallen is, of hetzelve slechts te wijzigen, voor zoo verre nieuwere waarnemingen en ervaringen geleerd hebben, dat de scholen te verbeteren zijn en verbetering dragen kunnen; ....." [1]).

De versterking van het centrale gezag niet aangewend tot invoering der onderwijswet. — Vrouwenscholen. — Voorgestelde aanpassing aan de bezwaren der derpartementen. — Weinig zeggende antwoorden der departementale besturen. — Geen der schoolbesturen stelt een nieuwe wet voor. — Weinig overtuigende motieven van Van den Ende voor de opstelling ener nieuwe wet. — Inhoud van het concept. — Twee tegengestelde stromingen in het ontwerp. — Respectering van oude instellingen.

De nieuwe staatsregeling, op 26 April 1805 door het Staatsbewind der Bataafse Republiek geproclameerd, maakte een einde aan de grote macht der departementale besturen. De Bataafse Republiek deed een verdere stap op de weg naar de eenheidsstaat.

Nu was dus het ogenblik gekomen, om aan de hardnekkige weerstand van de departementen tegen de onderwijswet een einde te maken. Zien wij, hoe in deze, voor de invoering der onderwijsverbetering veel betere, omstandigheden, de regering te werk ging.

Art. 34 zijner instructie droeg aan den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken onder meer op:

„..... het toezigt over de rigtige uitvoering der algemeene Wetten, ten aanzien van het openbaar onderwijs in de Hooge en Lage scholen gemaakt of nog te maken" [2]).

Nadat op 19 Juli 1805 een Algemeen Reglement voor de Departementale Besturen was tot stand gekomen, werd bij extract-verbaal van 23 Juli 1805 den amanuensis

„aangeschreven om te dienen van consideratien en advijs nopens de maatregelen, welke alsnu zouden behooren te worden genomen ter geregelde invoering

---

[1]) Handboek voor de Onderwijzers, (door A. v. d. Ende) bl. 210.

[2]) Van den Ende, bl. 23.

der Publicatie van het Staats-Bewind van 29 July (1803), houdende Reglement voor het Openbaar Lager Schoolwezen, in zoodanige Departementen, alwaar dezelve nog niet of nog niet volledig zijn in werking gebragt, onverminderd de, door hem (Amanuensis) tevens op te geven, in gedachte Wet te maken veranderingen naar aanleiding der, deswegens sints het emaneren derzelve verkregene ondervinding, gewijzigd naar de tegenwoordige gesteldheid van zaken."

Op 1 Augustus werd aan de departementale besturen een missive verzonden, waarin hun verzocht werd op te geven aan den Staatssecretaris,

„.... in hoe verre de Wet omtrent het Schoolwezen, in dato 29 Julij 1803, in hun Departement reeds effect sortere, of wel te willen mededeelen die consideratien, welke zij daartegen hebben mogten, en in 't algemeen hunne denkbeelden omtrent de beste invoering dier Wet" [1]).

Zonneklaar blijkt uit deze correspondentie, dat men n i e t van de versterkte macht van het centrale gezag wilde gebruik maken, om het verzet tegen de bestaande wet te onderdrukken. Vanaf het begin was men er op bedacht een vorm te vinden, waarmede de departementale besturen genoegen zouden nemen [2]). Zó welwillend stond de regering tegenover de departementen, dat zij niet gaarne haar zin zou doorgedreven hebben met behulp van haar machtsapparaat, maar liever zelf, uit eigen beweging, al maakte haar positie dat niet nodig, hun halverwege tegemoet kwam, om hun de schijn van een vernedering te besparen.

Het rapport van den amanuensis leert [3]), wat dezen het naast aan het hart lag. In de hem door den Secretaris van Staat gegeven opdracht zag Van den Ende niet alleen het ernstige voornemen, om de schoolwet van 1803 algemeen en geregeld in te voeren,

„maar tevens ..... *op eenen zoveel mogelijk, eenparigen* voet in werking gebragt en ingerigt te zien ..... deels uit hoofde van het gerijfelijke er van voor de schoolmeesters, die uit het eene Departement in het andere overgaan .....

.... De wijze, waarop de Departementale Schoolreglementen zijn zamengebragt, was daarvoor een onoverkomelijke hinderpaal, terwijl de laatst geëindigde orde van zaken medebragt te groote belemmering, om die bijzondere verordeningen zoo veel mogelijk tot één te brengen. Vandaar, dat dezelve op vele punten, die voor eenparigheid vatbaar zijn, uiteenloopen; dat in zommigen orde gesteld wordt op zaken, tot het Schoolwezen betrekkelijk, die in anderen zelfs niet genoemd worden, enz." [4]).

---

[1]) Tegelijkertijd werd naar de stand van uitvoering der geneeskundige wet navraag gedaan. Men vindt dan ook de antwoorden der departementen hier en daar gecombineerd met uiteenzettingen over de geneeskundige staatsregeling.

[2]) Bl. 103 e.v.

[3]) Exh: 26-8-1805, No. 6. Consideratien en Advijs van A. van den Ende .....

[4]) Vergelijk het reglement voor Brabant met dat voor Overijsel, Friesland en Zeeland.

Om dit doel te bereiken, schreef Van den Ende aan den Minister, zou men in de eerste plaats moeten weten, welke de wezenlijke bedenkingen en bezwaren zijn, die het invoeren der wet in de betreffende departementen hebben tegengehouden, en in de tweede plaats, in welke staat van werking in elk departement de schoolverordeningen zich bevinden, welke wijzigingen dienen te worden aangebracht, met het oog op de veranderde staatsregeling.

Was eenmaal een ontwerp van wet opgemaakt, dan konden, alvorens het definitief tot wet te verheffen, eerst nog eens, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, de bedenkingen der departementen vernomen worden, en daarmede rekening gehouden worden. Op die manier was het vrijwel uitgesloten, dat er zich een oppositie als na de totstandkoming der vorige wet zou ontwikkelen.

Alzo: mét de begeerte, de departementen genoegdoening te verschaffen, ging een streven naar sterkere centralisatie gepaard. Deze beide tendensen hield men dus voor verenigbaar. Het scheen dus ook, dat men de klachten der departementen over het niet genoeg invloed bezitten op de uitvoering der wet niet als de grootste hinderpaal beschouwde.

De van de zijde der departementale besturen en der departementale schoolbesturen binnengekomen bescheiden zouden zowel met elkaar, als met de instructie van den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken en met het Algemeen Reglement voor de departementale besturen vergeleken worden. Na lectuur van deze stukken zou de amanuensis zo spoedig mogelijk, maar in elk geval vóór 1 October 1805, van consideratie en advies dienen, op welke wijze de schoolwet van 29 Juli 1803, benevens de verordeningen op de examens, de instructie voor de schoolbesturen en de huishoudelijke reglementen, zowel onderling als inzonderheid met de instructie van den Secretaris van Staat en het Algemeen Reglement voor de departementale besturen in overeenstemming moest worden gebracht.

Ten slotte stelde Van den Ende den Minister voor, de opening van de algemene vergadering der departementale schoolbesturen te bepalen op Donderdag 3 October 1805.

Op 30 Augustus 1805 werden de departementale schoolbesturen aangeschreven, om schriftelijk op te geven, wat in hun ressort al of niet was gedaan ter uitvoering van de Publicatie van 29 Juli 1803 en voorts in hun komende Septembervergadering te overwegen, welke gebreken, ongenoegzaamheden of moeilijkheden in de wet de ondervinding had doen kennen. Vóór 16 September 1805 werden hun antwoorden bij den Staatssecretaris ingewacht.

Overeenkomstig Van den Ende's voorstel werd vastgesteld, dat alle binnen te komen stukken door zijn handen zouden gaan, en de vergadering van schoolopzieners op 3 October zou beginnen.

De antwoorden der departementale schoolbesturen ontving de amanuensis tussen 13 en 24 September 1805, die van de departementale besturen van Zeeland, Holland en Friesland bereikten hem resp. op 19 Augustus, 4 en 23 September.

Van den Ende moest er wel op bedacht zijn, in zijn voorstellen een regeling voor de vrouwenscholen op te nemen. Deze kwestie was n.l. aanhangig gemaakt door den Friesen schoolopziener Visser. Het was twijfelachtig, of zij onder de wet van 1803 vielen. Volgens het Friese schooltoezicht wel. Ook het stedelijk bestuur van Haarlem deelde deze mening en had ze onder zijn opzicht genomen [1]).

Wat verstond men toen onder „Vrouwenscholen?" Afgaande op de omschrijving, die de auteur van de Geschiedkundige Schets er op bl. 69, aantekening 14 in dat werk van geeft, zou men kunnen denken, dat het hier gaat om meisjesscholen, onderwijsinrichtingen dus voor meisjes. De uitvoerige beschrijving, die Visser er evenwel van geeft, in zijn verslag van September [2]) 1805, heft alle twijfel op. Van den Ende zelf, sprekende op bl. 159 van zijn werk over kleinkinder- of matressenschooltjes, verwijst naar bl. 69, waar gehandeld wordt over: **5.** de vrouwen- of meisjesscholen.

De vrouwenscholen waren dus een soort bewaarschooltjes, waar kleine kinderen, die de leeftijd voor de gewone lagere school nog niet bereikt hadden, heen gingen.

De antwoorden der departementen [3]) zullen den Staatssecretaris en den amanuensis niet veel wijzer gemaakt hebben. Omstreeks 1 Augustus waren, ingevolge de nieuwe staatsregeling, de oude departementale besturen afgetreden, en andere daarvoor in de plaats gekomen. Toen het verzoek der regering om inlichtingen binnen kwam, waren de nieuwe autoriteiten nauwelijks in functie getreden. Zij hadden dus niet direct een antwoord op de gestelde vragen gereed.

De besturen van Overijsel, Gelderland, Brabant, Friesland en Drente excuseerden zich dan ook voorlopig [4]).

Zeeland en Friesland vermeldden de vaststelling van een huishoudelijk reglement.

---

[1]) Van den Ende, bl. 159.

[2]) Zie bl. 99, noot 1.

[3]) A. R. B. Z. Port. 526.
Van *Overijsel*: Exh: 8-8-1805, No. 4a.
Van *Gelderland*: Exh: 9-8-1805, No. 3.
Van *Brabant, Friesland, Drente*, Exh: 12-8-1805, Nos. 2a, 2b, 2a.
Van *Zeeland*, Exh: 19-8-1805, No. 5.
Van *Holland*, Exh: 4-9-1805, No. 8.

[4]) A. R. B. Z. Port. 528. Antwoord van *Friesland* (2e maal) op 23-9-1805.

Alleen Holland gaf een meer uitvoerige uiteenzetting van zijn bezwaren, zonder in te gaan op de grieven van het vorig departementaal bestuur. Het gaf echter van eenzelfde mentaliteit blijk. Het was tegen de bestaande organisatie van het schooltoezicht. De plaatselijke machthebbers hadden er te weinig deel aan. Dit had tengevolge,

„dat welligt, bij aldien zodanig mede toezigt niet aan de Plaatselijke Bestuuren, zonder onderscheid word toegekend, op veele Plaatzen eene stellige tegenwerking van hunnen kant zal te vreezen zijn."

Terloops merkten de Hollandse bestuurders nog op, dat zij, natuurlijk

„geenzints uit zugt, tot uitbreiding van gezag, maar alleenlijk om het belang der zaak, overtuigd zijn, dat het beeter ware, de directe benoeming en aanstelling der schoolopzieners voor 't vervolg aan de Departementale Bestuuren overtelaten."

De afkeuring van de voordracht der schoolopzieners in geval van vacature [1]), moest, om te beginnen, niet beperkt behoeven te blijven tot éénmaal, maar zo vaak kunnen geschieden, „als het belang der zaak zal geoordeeld worden te vereisschen."

Over de eisen, aan de ontwikkeling der onderwijzers door de wet gesteld, maakte dit vooruitstrevend departementaal bestuur zich bepaald vrolijk. Deze eisen waren

„zoodanig overdreeven, dat het naauwlijks mooglijk zijn zal, *enkele* Perzoonen, onder de zig daar toe aanbiedenden aantetreffen, veel min *alle* de openbaare schoolen van zodanige verligte weezens te voorzien."

Zij voor zich konden zich ten minste nauwelijks verbeelden, dat dergelijke lieden zich tot het schoolmeestersambt op kleine en geringe dorpen zouden laten gebruiken. Liever geloofden zij, dat zij naar een veel hogere bestemming zouden streven en die ongetwijfeld bereiken ook.

Het hier boven vermelde was alles, wat aan inlichtingen van de zijde der departementale besturen binnen kwam. Magerder kon het al niet.

Later zonden ook andere gewesten hun bedenkingen in, maar de betreffende stukken bereikten het ministerie pas tijdens of na de algemene schoolopzienersvergadering. Hoewel zij op de redactie van Van den Ende's wetsvoorstel en de beraadslagingen op de algemene vergadering geen invloed meer hebben kunnen uitoefenen, volgt er, ter wille van de volledigheid, toch een overzicht van.

Groningen [2]) kon door een overmaat van nauwgezetheid niet overgaan tot de invoering der bestaande wet. Immers

---

[1]) De voordracht, door de departementale schoolbesturen opgemaakt. (Art. 13 der wet van 1803.)

[2]) Port. 529. Exh: 3-10-1805. No. 18a.

„Het huishoudelijk reglement .... door het Departementaal Schoolbestuur voorgedragen, heeft behalven andere zwarigheden een aanmerkelijke difficulteit gevonden door de bepaling .... nopens de verbetering van de tractementen der schoolmeesters te Lande, welke op veele plaatzen in dit Departement zo gering zijn, dat het op verre na niet mogelijk is, daar uit gepaard met het schoolgeld door de leerlingen te betalen, enig bestaan te vinden ...."

Waarom dit voor het lot der schoolmeesters zo bezorgde departementaal bestuur de regering suggereerde, een zeker bedrag voor de verhoging der schoolmeesterstractementen uit 's Lands kas beschikbaar te stellen, al was het maar ƒ 10.000.—.

De secretaris van het bestuur der landschap Drente [1]) hield zich minder met het verleden dan met de toekomst bezig. Hij drong er ten sterkste op aan, dat het schoolbestuur in zijn gewest van dat van Overijsel gescheiden zou worden [2]). Wanneer hij daarop aandrong, wilde hij

„niet spreken van rivaliteit tussen de beide Besturen, welke nimmer zal toe laten dat de Regering van het ééne Gewest met succes in het andere orders geeft."

Liever wees hij op de onmogelijkheid voor het bestuur in Overijsel, in de ver verwijderde uithoeken de bizondere omstandigheden te kennen en daarmee rekening te houden.

Mocht dit niet de nodige indruk maken, bij de overheid des lands, dan durfde de ondergetekende

„den Heer Secretaris verzekeren, dat in geval, relativ het Schoolwezen, tot de Separatie niet besloten wordt, dat gewigtig stuk in de Landschap nimmer reussite hebben zal, terwijl in het tegen overgestelde cas, de weldadige uitwerkzelen daar van in geen Gewest, zoo veel als hier, zullen worden bespeurd ...."

Overijsel [3]) was zelfs in het begin van October nog niet in staat een overzicht van de stand van het schoolwezen in zijn gewest te geven. Daarom had het het departementaal schoolbestuur maar met die taak belast en volstond het met enkele opmerkingen zijnerzijds daaraan toe te voegen.

Ook dit departement meende, dat zonder een aanzienlijke verbetering van de positie der schoolmeesters een verheffing van het onderwijs niet mogelijk zou wezen. Het gaf daarbij een overzicht van de zeer lage tractementen in zijn gebied. Dit gewest had bij de indiening van zijn begrooting bij den Raadspensionaris verzocht om een

---

[1]) A. R. B. Z. Port. 529. Exh: 3-10-1805. No. 3.

[2]) Tot die tijd, had in overeenstemming met de staatkundige instelling, één dep. schoolbestuur voor deze twee gebieden gefunctionneerd. Bij de staatsregeling van 1805 had Drente een afzonderlijk bestuur gekregen.

[3]) A. R. B. Z. Port. 529. Exh: 14-10-1805. No. 8.

subsidie van *f* 5000.— om daarmede de schoolmeesterstractementen te verhogen. Deze plotseling opgekomen bezorgdheid voor de onderwijzers mag ook wel een schoon voorwendsel geweest zijn, om de vroegere tegenwerking te doen vergeten [1]).

Verder dienden in verschillende plaatsen de verordeningen op verschillende wijze, al naar de omstandigheden vorderden, uitgevoerd te worden. Vooral moest men niet van alle de onderwijzers dezelfde bekwaamheden willen verlangen.

Wat nu de beste leerwijze voor de jeugd betrof, er waren nu eenmaal mensen, die zwoeren bij de nieuwe methoden, anderen waren meer gehecht aan de oude leerwijze, die

„zij zig verbeelden te hebben mede gewerkt om hun nuttige Leden van de maatschappij te doen worden ...."

De plicht van de bestuurders vorderde

„.... zorge te dragen, dat de uiterstens van beide zulke strijdige opinien werde vermijd, en alle onderwijs met in agtneming van plaatselijke omstandigheden regelende, vooral toe te zien, en daar voor te waken, dat in alle scholen de beginzelen van Godsvrugt en deugd in de harten der kinderen werden ingeprent."

Als Zeeland had Overijsel de schoolopzieners aanbevolen, toch vooral met voorzichtigheid de nieuwe leerboekjes op de scholen in te voeren [2]).

Het zal wel duidelijk zijn, aan welke leerwijze dit departementaal bestuur de voorkeur gaf.

Utrecht [3]) volstond met te verwijzen naar de grieven door het vroegere departementaal bestuur in verschillende missives geuit. Het noemde als hoofdbezwaar de duidelijke wijze, waarop het departementaal gezag door de wet van 29 Juli 1803 geschonden was.

Van Brabant, noch van Gelderland is enige missive bekend. Maar de opmerkingen van dit gewest werden in een particuliere brief van J. F. W. van Spaen, lid van het gedeputeerd bestuur, aan den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken ter kennis gebracht. Hij voegde als bijlage aan zijn brief de missive van Gelderland toe [4]), met de opmerking, dat de Publicatie van 29 Juli 1803 in geen enkel opzicht aan de verlangens van zijn gewest was tegemoet gekomen.

De aanhef van zijn brief [5]) is merkwaardig, omdat deze bewijst, met hoe grote omzichtigheid de regering te werk ging bij de voorbereiding van de wetswijziging en bovendien aantoont, dat men nog

[1]) Bl. 102.
[2]) Bl. 114.
[3]) A. R. B. Z. Port. 530. Exh: 24-10-1805, No. 3.
[4]) Bl. 84, noot 4.
[5]) A. R. Exh: 24-1-1806, No. 14.

geen scherpe indruk had van de aard en de omvang der oppositie tegen de onderwijswetten.

„U.W.E.Gestr. mij onlangs de eer aangedaan hebbende te vragen, waar in eigenlijk bestonden de bezwaren, welke men in het Departement van Gelderland oordeelde te resideeren in de verordeningen over het lagere Schoolweezen, bij publicatie van het Staatsbewind d.d. 29 Julij 1803 gearresteert en welke tot nu toe de introductie van dezelve in voorz. Departement hebben verhindert en tegen gehouden;"

Het gegeven overzicht leert, hoe ondanks de verandering der departementale besturen de grieven dezelfde gebleven waren.

Belangrijker en uitvoeriger waren de dossiers, die door de departementale schoolbesturen samengesteld waren. Zij gaven tot in bizonderheden een overzicht van hetgeen zij verricht hadden. Het bleek, dat zij al hun voorgeschreven plichten vervuld hadden: conceptreglementen waren op de door het Staatsbewind voorgeschreven tijd bij de departementale besturen ingediend; evenzo voorstellen tot verdeling der departementen in districten en van de globale som [1]); boekenlijsten waren samengesteld en al of niet aan de departementale besturen gepresenteerd [2]); op enkele uitzonderingen na hadden de schoolopzieners de scholen in hun districten bezocht.

Alleen het dossier van het Gelderse schoolbestuur bevatte weinig stukken. Door de algehele tegenwerking van de zijde van het departementaal bestuur had het weinig of niets kunnen doen. Verslagen van de werkzaamheden der schoolopzieners ontbraken.

Het schoolbestuur van Brabant gaf wel een uitvoerig overzicht van zijn werkzaamheden en van aan het departementaal bestuur gedane voorstellen, waaronder die tot positieverbetering der onderwijzers de aandacht verdienden, maar van wenselijke veranderingen in de vigerende wet sprak het niet.

De beide schoolbesturen van Holland wilden bij een wetswijziging alleen de latijnse en hogere scholen aan de werking der wet onttrekken. Zij stelden voor: het woord „openbare" in „openbare lagere scholen" te schrappen. Naar hun oordeel moesten de onderwijzers in vijf klassen onderscheiden worden:

1. Die door stedelijke of plaatselijke besturen aangesteld voor de gehele gemeente.
2. Die aangesteld en bezoldigd door particulieren.
3. Die aangesteld ten dienste van behoeftigen, om het even, van

[1]) Bl. 91, noot. 1.

[2]) In Holland en Utrecht b.v. niet, omdat daar toch geen huishoudelijk reglement was ingediend en de boekenlijst dus ook niet gehandhaafd kon worden.

welk godsdienstig genootschap en of zij buiten enig afzonderlijk gesticht onderwijs gaven.

4. Die enkel op bekomen admissie onderwijs gaven

5. Die werkzaam waren aan vrouwenscholen [1]).

De latere wet zou duidelijke sporen van dit voorstel dragen.

Niet minder verdient, om dezelfde reden, de voorslag met betrekking tot de examens de aandacht.

De diploma's zouden van vierderlei klasse zijn:

eerste klasse: de candidaten moesten van goede aanleg en tamelijk bedreven in het lezen, het schrijven en de rekenkunde zijn, daarbij de regel van drieën inbegrepen; de bezitters van dit diploma zouden admissibel zijn in gemeenten tot 500 zielen;

tweede klasse: de candidaten dienden goed ervaren te zijn in het lezen, het schrijven en de rekenkunde, waartoe de kennis van gebroken getallen behoorde; enige ervarenheid in zaken van het dagelijks leven werd vereist;

derde klasse: de examinandi moesten „prompt bedreven" zijn in het gewoon en kunstmatig lezen, een goede en nette hand schrijven en grondig bekend zijn met de rekenkunde en de voornaamste regels der nederduitse taal; daarenboven moesten zij geschikt- en bekwaamheid bezitten tot de post van onderwijzer.

vierde klasse: de bezitters van dit diploma werden gerekend een volledig getuigschrift te bezitten in de zin der examenverordeningen der wet van 29 Juli 1803 [2]). De toegekende akten dienden geldig te zijn over het gehele grondgebied der Republiek [3]).

Het Groningse schooltoezicht wenste eveneens een verdeling der onderwijzersakten in rangen, maar slechts in twee.

De eerste of hoogste rang kon dan gelijk gesteld worden met het bestaande volledige getuigschrift.

Het schoolbestuur van Utrecht vond een wetswijziging volstrekt niet noodzakelijk,

„daar de ondervinding geleerd heeft, dat voornoemde wet, over het geheel genomen, allezins toepassende is, zoo maar dezelve gehandhaafd word."

Terloops merkte het op, dat

„.... zo vele artikelen voor huishoudelijk verklaard, ... in alle gevallen van meer kracht zouden zijn, zoo zij door het Bataafsch Gouvernement zelf bevolen waren..."

---

[1]) Bl. 122.

[2]) Bl. 82.

[3]) Het huishoudelijk reglement van Overijsel gaf de voorkeur aan bezitters van een getuigschrift, in dat departement afgegeven. (Art. 17.)

Voor de bizondere onderwijzers stelde het een soortgelijke verdeling voor als Holland, terwijl het nadrukkelijk de z.g. Franse scholen, waar naast lager, ook uitgebreider onderwijs werd gegeven, onder de lagere scholen wilde begrepen zien.

In een hoogst belangrijke bijlage [1]), gaf het schoolbestuur van het departement Utrecht een uiteenzetting van de ware oorzaken der tegenwerking. Dit voor de onderwijsgeschiedenis zo gewichtig document noemde: het oude federalisme, de bezitters der oude heerlijke rechten, de vrees voor een deïstisch onderwijs en de beduchtheid voor een te geleerde volksklasse.

De Zeeuwse schoolopzieners hadden slechts enkele opmerkingen van ondergeschikt belang over de wet te maken.

Het Friese schoolbestuur meende, dat de omschrijving van „openbare scholen" in art. 1 niet toereikend was, om alle

„uitvlugten der dwarsdrijverige of verkeerde bevatting voor te komen; daar men zich met het mannelijk woord onderwijzers behelpende, de vrouwescholen, aan het Schoolbestuur, in enkele plaatsen, heeft zoeken te onttrekken, hetgeen wij .... hoogst verderfelijk zouden oordeelen."

Ziehier de oorsprong van het betrekken der vrouwescholen in de wet, waarover in de aanvang van dit hoofdstuk sprake was.

Het departementaal schoolbestuur van Overijsel meende, in overeenstemming met Utrecht, dat in het begrip „openbare scholen" geen restricties gebracht moesten worden. Het voorstel de post van schoolopziener niet meer te doen vervullen door de departementale besturen, maar door de regering, was een tweede bewijs van zijn centraliserende gezindheid.

Enkele verlangens werden door alle of haast alle schoolbesturen geuit.

Onder de wens naar een groter macht van het landsbestuur kan men rangschikken het verlangen tot het beperken van de invloed der plaatselijke schoolcommissies. Zij moesten tot de steden beperkt blijven, meende men in Overijsel, omdat zij ten platten lande vaak het werk van den schoolopziener bemoeilijkten. Zij waren gebleken een middel voor eerzuchtige dorpsgroten te zijn, om een zeker gezag uit te oefenen.

Lang niet altijd wist men voor de samenstelling der schoolcommissies de beschikking te krijgen over geschikte mensen. Schoolopziener Dozy klaagde over het gehalte van de commissie te Edam:

„Een der Leden is zelden nuchteren, een ander schrikt voor Nieuwigheden; een derde schijnt er weinig begrip van te hebben; en de vierde, die er de lust en de ijver toe bezit, kan alleen niet werken."

1. Een sterkere centralisatie van het gezag in onderwijszaken.
2. Een betere zorg voor de materiële belangen van de onderwijzers.

[1]) Bijlage V.

3. Het kerkelijk-dogmatisch element een groter wettelijke invloed te geven, om aldus vermoedelijk de wet in overeenstemming met de werkelijkheid te brengen.

4. Versterking van de dwang tot schoolbezoek voor de kinderen der bedeelden.

5. De vaststelling van een verplichte leerboekenlijst. (Met uitzondering van Overijsel.)

Deze tendenzen hadden echter van de aanvang af bij het schooltoezicht bestaan.

In het kort samengevat, waren er door de departementale schoolbesturen wel een aantal kleine veranderingen voorgesteld, maar zij waren slechts óf een kleine correctie op bestaande wetsbepalingen, óf, als de verdeling der onderwijzers en bijgevolg der scholen, en de verdeling der diploma's in klassen [1]), een bevestiging van wat reeds in de praktijk bestond [2]). Van een nieuwe wet had niemand gerept, Utrecht, dat een onderscheiding der scholen als Holland voorstond, had er zich zelfs uitdrukkelijk tegen verklaard.

Evenwel, bij het bestuderen van de dossiers was Van den Ende, die tot half September 1805 gemeend had met een wijziging der van kracht zijnde wet te kunnen volstaan [3]), tot de overtuiging gekomen, dat een geheel nieuwe wet beter was dan een gewijzigde wet-1803 [4]). De oorzaken van die veranderde opvatting waren: de vele en velerlei bedenkingen door de departementale schoolbesturen ten aanzien der verschillende delen van de tweede schoolwetgeving voorgedragen, de bezwaren, door departementale besturen, (dat waren dus Zeeland, Holland en Friesland) er tegen ingebracht, de noodzakelijkheid, de vrouwenscholen uitdrukkelijk te noemen, en vervolgens de geheel veranderde samenstelling der landsregering. Het was, volgens den amanuensis, niet mogelijk, al de nieuw in te voegen elementen in de oude wet te brengen en toch een behoorlijk geheel te houden.

In het licht van het voorgaande hebben deze motieven weinig overtuigende kracht. Het ligt eerder voor de hand aan te nemen, dat men sinds lang het voornemen had tot een radicale herziening en van de invoering ener nieuwe regeringsvorm gebruik maakte om hiertoe over te gaan [5]). De Staatsraad der Bataafse Republiek zou later eveneens geheel andere motieven aannemen [6]).

[1]) Algemeen was het gebruik, onvolledige getuigschriften uit te reiken.

[2]) Bl. 82, noot 3.

[3]) V. d. Ende, bl. 26.

[4]) Bl. 26 en 27, alsvoren.

[5]) Bl. 105.

[6]) Bl. 155.

De amanuensis ontwierp nu een nieuw reglement voor het lager schoolwezen en onderwijs binnen de Bataafse Republiek [1]), als mede nieuwe verordeningen op het afnemen en afleggen der onderwijzersexamens. Tot grondslag strekte de wetgeving van 1803. Hij ging verder te rade met zijn aantekeningen, bij de derde en vierde algemene vergadering van afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen gemaakt; voorts sloeg hij zorgvuldig acht op de ontvangen bedenkingen en bezwaren der departementale schoolbesturen en besturen; eindelijk nam hij in overweging, dat een nieuwe wet weer verder kon gaan dan de voorgaande.

Van den Ende was een werkzaam man. Terwijl de laatste stukken hem pas op 24 September bereikt hadden, was het concept der nieuwe wet met begeleidende missive reeds op Zondag 29 September 1805 voltooid [2]).

In een uitvoerige, begeleidende missive gaf hij aan den Staatssecretaris rekenschap van het door hem verrichte. Op omstandige wijze zette hij uiteen, waarom hij zich niet tot de taak, hem door den minister opgegeven, n.l. wijziging en uitbreiding der bestaande wet, bepaald had. Het was niet mogelijk geweest, aldus Van den Ende, de vrouwenscholen in de wet in te lassen en tegemoet te komen aan de bezwaren der departementen, in het bizonder van Holland, en der departementale schoolbesturen, zonder de eenheid der wet aan te tasten. Daar hij bovendien van oordeel was, dat de wet vatbaar was voor vele radicale veranderingen, had hij gemeend, een geheel nieuw concept-reglement te moeten aanbieden. Ten aanzien der huishoudelijke reglementen had hij, door gebrek aan tijd, nog geen voorstellen durven doen. Hij was daarom verplicht, den Secretaris van Staat te verzoeken, hem de stukken der departementale besturen en schoolbesturen alsnog onder zijn berusting te laten. Na de algemene vergadering zou hij zich met de genoemde reglementen bezig houden.

Het concept vormde één geheel van 37 artikelen, onder de oude naam van „concept-reglement voor het Lager Schoolwezen en Onderwijs binnen de Bataafsche Republiek", de naam, die ook aan de vorige wet was gegeven.

De term „openbare" scholen kwam in het eerste artikel niet meer voor. Er werd een definitie gegeven van „lagere" scholen, welke categorie scherper werd omschreven dan die der openbare scholen

[1]) Van den Ende, bl. 27, 28.

[2]) A. R. B. Z. Missive: Exh: 1-10-1805, No. 12. Hierbij was gevoegd: bijlage A, het concept-reglement. Bij Meylink, bl. XIV—XXXV.

in de Publicatie van 1803. Met nadruk werden de scholen voor de opgroeiende jeugd, naar onze opvatting de middelbare inrichtingen voor onderwijs, in overeenstemming met de wens uitgesproken tijdens de algemene vergadering in September 1803 en nogmaals door sommige departementale schoolbesturen geuit, onder de lagere scholen gebracht [1]). Alleen de gewone latijnse en militaire scholen bleven buiten deze groep.

Daar onder lagere scholen alle inrichtingen begrepen werden, waar de jeugd van allerlei leeftijd en beiderlei kunne in de eerste beginselen van kennis en beschaving onderwezen werd, vielen nu ook de vrouwenscholen onder de wet. Immers, het was gewoonte, dat reeds op deze kleinkinderschooltjes werd begonnen met het spellen en het leren van de catechismus [2]).

Het tweede artikel bracht een verandering, welke in die tijd van minder gewicht geacht werd, maar in de toekomst hoogst belangrijk zou blijken te zijn: de onderscheiding in „openbare" en „bizondere" scholen. Naar Van den Ende later verklaarde, in zijn Geschiedkundige Schets van Neêrlands Schoolwetgeving [3]), betekende „openbare", in „openbare scholen", niets anders dan een tegenstelling tot „huiselijk" (onderwijs) hetgeen trouwens in overeenstemming was met het gebruik [4]), maar het valt toch moeilijk, in dit verband, er de nuance van „overheids-", „van de overheid uitgaande", aan te ontzeggen [5]). Doordat sinds onheuglijke tijden scholen bekostigd werden uit geestelijke goederen, die in de loop der eeuwen aan de burgerlijke overheid waren vervallen, was het mogelijk, dat uit de inkomsten dier goederen betaalde scholen beschouwd konden worden als uitgaande van de publieke overheid, en de onderwijzers als openbare onderwijzers [6]).

Artikel 3 bracht de onderscheiding in bizondere scholen van de eerste en de tweede klasse. Die van de eerste werden onderhouden door een van de openbare kas onafhankelijk kerkelijk genootschap,

---

[1]) Deze scholen hadden een tweeslachtig karakter, doordat zij ook kinderen van de gewone lagere-schooltijd aannamen. In 1846 nog was Van den Ende voorstander van deze regeling. (Bl. 74 der Gesch. Schets.)

[2]) Art. 4 sprak van onderwijzers van beiderlei geslacht, op die wijze het ook onmogelijk makende, als in Friesland geschiedde, door een beroep op het mannelijk woord onderwijzers, de vrouwenscholen aan de wet te onttrekken. De term vrouwenscholen werd verder in het gehele concept niet meer gebruikt dan in het voorbijgaan in de art. 14 en 33.

[3]) Bl. 158 en 170.

[4]) Bl. 3, dit werk.

[5]) Bl. 50.

[6]) L' Inspecteur Général .... à Monsieur le Baron .... Intendant de l'Intérieur en Hollande. (Bij Meylink, bl. 708 e.v.).

of Godshuis, een maatschappij, (kennelijk werd hier bedoeld de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen) of wel door één of meer bizondere personen, die zich tot het onderhoud dezer scholen onderling verbonden hadden. Deze laatste categorie werd in de wet opgenomen met het oog op drie, door Van den Ende in zijn Schets met name genoemde gevallen [1]).

De genoemde classificatie had niet de bedoeling, nieuwe soorten van scholen te scheppen, zij rangschikte alleen de bestaande [2]).

Met de toekenning van een afzonderlijke positie aan de scholen, behorende tot de diaconieën, of deel uitmakende van de Godshuizen, had Van den Ende toegegeven aan de aandrang, indertijd door de departementen Holland en Utrecht uitgeoefend en nogmaals herhaald door de schoolbesturen van dezelfde gewesten [3]). De grote zelfstandigheid, door de kerkelijke scholen nagestreefd, was bovendien in werkelijkheid reeds veroverd in de loop der jaren na 1795 [4]).

Door verder rekening te houden met de drie particuliere scholen, toonde Van den Ende, hoe nauwgezet hij het persoonlijk initiatief eerbiedigde en dat elke gedachte aan het opleggen van een dwingend staatsmonopolie hem vreemd was.

Het splitsen der scholen in klassen en het scheppen van verschillende posities maakte een einde aan de éénheid der wet van 1803.

Vanaf dit ogenblik bestond dus in beginsel een dualistisch onderwijssysteem, dat van blijvende aard zou zijn.

Om te verhinderen, dat ook maar één soort van onderwijzers buiten de wet zou komen te vallen, somde art. 4 alle de hoedanigheden op, waaronder de onderwijzers van beiderlei kunne toen voorkwamen: die van schoolhouder, schoolhouderes, ondermeester, ondermademoizel taalmeester, opzegger en huisonderwijzer. Alleen de gouverneurs en gouvernantes werden van de wet uitgezonderd.

Het volgende artikel 5 was een duidelijk bewijs van de sterkere centralisatie, die de regering wilde invoeren. Was in het oude art. 11 het oppertoezicht over het onderwijs toevertrouwd aan het Staatsbewind én de departementale besturen, nú werd dit alleen door den Raadpensionaris of den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken namens den eerst genoemde uitgeoefend. Aan het departemen-

---

[1]) Van den Ende, bl. 46 en 324. Weldra verdwenen deze scholen, of gingen over tot de groep van de bizondere scholen der tweede klasse.

[2]) Van den Ende, bl. 322.

[3]) Bl. 85, 90 en 126, 127.

[4]) 2e hoofdstuk, passim.

taal of landschapsbestuur, — deze laatste toevoeging, omdat Drente na de afscheiding van Overijsel een zelfstandig landschap was geworden, — werd slechts in de tweede plaats gezag over het onderwijs toegekend. Volgens de oude wet moest in plaatsen met meer dan drie openbare lagere scholen, openbare dan in de zin der oude wet, de districtsschoolopziener het toezicht in combinatie met de plaatselijke commissie uitoefenen, het nieuwe artikel droeg het bizonder toezicht op aan den schoolopziener onder medewerking van, of gecombineerd met andere personen, commissiën of colleges, naar de aard der scholen.

In art. 6 werd de departementale besturen opgedragen, voor een voldoende en geschikte gelegenheid te zorgen, om de jeugd behoorlijk onderwijs te doen erlangen, maar met de nieuwe toevoeging: in overeenstemming met de algemene gronden en bepalingen in dit reglement vervat, of nog te maken. Daardoor moest voorkomen worden, dat de departementen een onderwijspolitiek op eigen initiatief gingen ondernemen. Hetzelfde artikel beval de gemeentebesturen oprichting van arbeids- of industriescholen aan, een denkbeeld uit de vorige eeuw [1]), dat Van den Ende dierbaar was [2]).

Hoewel de departementen opgedragen werd, voor voldoende onderwijsgelegenheid te zorgen, moesten zij toch toezien, dat het aantal scholen, vooral ten platten lande, niet te zeer vermeerderde [3]).

In de verslagen der schoolopzieners in September 1805 opgemaakt, leest men telkens, hoe onderwijzers zich tot hun schoolopziener wendden, om de opheffing te verkrijgen van z.g. bijscholen, in strijd met de wettelijke voorschriften door meestal totaal onkundigen opgericht. Zij trokken leerlingen door aan de meest achterlijke vooroordelen der ouders toe te geven en bedreigden alzo het bestaan van den wettig aangestelden schoolmeester. Het weren van dergelijke bijscholen was eigenlijk het enige, wat voor de onderwijzers gedaan werd.

Departementen en gemeentebesturen werden aangespoord, voor een „ordentelijk" bestaan van de onderwijzers te zorgen. Weggelaten werd de zinsnede, waarin de wens uitgedrukt werd, hun lot zo min mogelijk afhankelijk te maken van eigenzinnigheid en vooroordeel. Deze toevoeging [4]) had te veel ergernis bij de departementale besturen gewekt.

Artikel 7 stelde de commissies van onderwijs in, ter vervanging van de departementale schoolbesturen. Van den Ende gaf in zijn rapport aan den Staatssecretaris geen reden op voor deze naamsverandering. Hij volstond met te schrijven: [5])

[1]) Bl. 9. Deel VII der Verh. v/h Zeeuws Gen., bl. 8, noot.
[2]) Bl. 96.
[3]) Bl. 83, noot 3.
[4]) Art. 8 der wet van 1803.
[5]) Meylink, bl. XV.

„.... de Departementale Schoolbesturen, door mij in Commissiën van Onderwijs hervormd."

Van een hervorming had de instelling dezer commissies al heel weinig weg. Hij had ze vrijwel dezelfde rol toegedacht als de oude departementale schoolbesturen. Het lijkt aannemelijk te veronderstellen, dat hij de tegenzin der departementale besturen ten opzichte van zulk een hoge titel, die de hunne zo nabijkwam, voor een college van maar schoolopzieners, heeft willen weg nemen. De voorname positie van het schooltoezicht was hun steeds een doorn in het oog geweest [1]).

Het bepalen van de globale som [2]); — het totaal van de bezoldigingen der schoolopzieners in één departement, — verbleef aan den Raadpensionaris, die de plaats innam van het voormalig Staatsbewind, evenzo de verdeling onder de individuele schoolopzieners, welke vroeger door het schoolbestuur voorgesteld en door het departementaal bestuur goedgekeurd moest worden. Hetzelfde gold voor de verdeling der departementen in districten. (Art. 8 en 9.)

Artikel 10 bepaalde, dat de eerste aanstelling van de leden der commissies van onderwijs zou geschieden door den Raadpensionaris, op voordracht van den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken. Vacatures zouden, naar het voorschrift van art. 11, voortaan vervuld worden in drie étapes: opstelling ener voordracht door de betreffende commissie van onderwijs, goedkeuring van deze voordracht door den Secretaris van Staat en uiteindelijke benoeming door het departementaal of landschapsbestuur. Dit moest dan kennis van zijn keuze aan den Staatssecretaris geven. Verdwenen was dus de bevoegdheid van de departementen, de voordracht van het schooltoezicht terug te sturen, terwijl hun keuze door de verplichting tot inzending bij de regering aan nadere contrôle onderworpen was.

Artikel 12 schreef, evenals het oude art. 18 een jaarlijkse algemene vergadering van afgevaardigden der commissies van onderwijs voor.

Het plaatselijk schooltoezicht werd slechts voorgesteld voor de steden en grotere plaatsen, waar buiten de openbare scholen twee of meer dan twee scholen der tweede klasse bestonden. De schoolopzieners moesten van die plaatselijke commissies van toezicht niet veel hebben, omdat zij er beperking van hun macht in zagen. Daarom zou voortaan het instellen van plaatselijk toezicht in kleine dorpen, die deel uitmaakten van een grote gemeente, verhinderd worden door de bepaling, dat de genoemde aantallen scholen golden voor de plaats

[1]) Zie de missives, bl. 85—90.

[2]) Bl. 91.

alléén, waar zich de op te richten commissie zou bevinden. Was de plaats niet groot genoeg voor een plaatselijke schoolcommissie, dan kreeg de schoolopziener het recht, om met voorkennis, overleg en goedkeuring van het gemeentebestuur en onder bekrachtiging van den Staatssecretaris een persoon aan te wijzen, die een aan hem ondergeschikt toezicht over de school of scholen zou mogen uitoefenen [1]).

De leden van het plaatselijk schooltoezicht ontvingen de aloude naam van scholarchen. Voorgedragen door den schoolopziener, werden zij benoemd door het gemeentebestuur, welks keuze de bekrachtiging van den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken behoefde. Zelfstandig optreden was de scholarchen verboden. Niet dan gecombineerd met den schoolopziener zouden zij het opzicht over de scholen kunnen uitoefenen.

Bestond er reeds een toezicht over de openbare scholen onder de naam van college van regenten, inspectores e.d., dan bleef dit bestaan en oefende het mét het plaatselijk schoolbestuur het toezicht uit op de o p e n b a r e scholen door middel van een gemengde commissie, waarin beide lichamen evenveel vertegenwoordigers hadden. (Art. 15.)

Zoveel bepalingen, zoveel angstvallige voorzorgen, dat geen lokaal toezicht het door de staat ingestelde over het hoofd zou groeien. Maar toch was de neiging te bespeuren aan de plaatselijke machten en instellingen een schijn van betekenis te laten. Men denke aan de naam scholarchen en de gemengde commissies, in de vorige alinea beschreven.

De bizondere scholen der eerste klasse werden nadrukkelijk van het gewone toezicht uitgesloten. Zij kregen een volkomen zelfstandige positie. Alleen, wanneer over deze scholen geen gevestigd opzicht bestond, werd de schoolopziener belast met het toezicht. Hij kreeg eveneens het recht van toegang tot de bizondere scholen der eerste klasse, om gelegenheid te hebben tot het geven van raad en het maken van bedenkingen.

Het 17e artikel der oude wet, dat de schoolopzieners het recht gaf, de wet slechts toe te passen, in zo verre de omstandigheden het toelieten [2]), werd niet gehandhaafd. Een nieuw art. 18 droeg daarentegen aan alle toezicht uitoefenende personen en lichamen op, te zorgen, dat onder geen enkel voorwendsel de verordeningen krachteloos werden gemaakt.

Bepaalde art. 2 der Publicatie van 29 Juli 1803, dat geen onderwijzers hun beroep mochten uitoefenen zonder op wettige wijze te zijn

[1]) Dit was de verwezenlijking van een wens door het Groningse schooltoezicht geuit.

[2]) Bl. 82, noot 3.

beroepen of aangesteld, of door een bevoegd college als onderwijzer geadmitteerd, het concept drukte zich in art. 19 duidelijker uit, door vast te stellen, dat geen school, onder welke naam ook, mocht bestaan of worden opgericht zonder uitdrukkelijke vergunning van het respectief departementaal of gemeentebestuur, na vooraf gevraagde inlichtingen en bedenkingen van den schoolopziener of het plaatselijk schoolbestuur. Vroeger werd reeds uiteengezet, dat deze bepaling geen ander doel had dan een zekere veiligheid van bestaan aan de fungerende schoolmeesters, vooral te platten lande, te verschaffen [1]).

De toelating tot het onderwijzersambt werd aan strengere bepalingen onderworpen. Art. 20 stelde de voorwaarden vast. Als vroeger moest de candidaat een bewijs van goed burgerlijk en zedelijk gedrag kunnen overleggen. Verder moest hij een bewijs van algemene toelating verworven hebben. [2]). Dan nog diende hij een speciale beroeping, aanstelling of admissie als onderwijzer of onderwijzeres in deze of gene plaats of aan deze of gene school verkregen te hebben. De aangestelde of toegelatene was verplicht zich in persoon of schriftelijk bij den schoolopziener van zijn district aan te melden. Het belangrijke van dit artikel vormden echter de straffen, waarmede degenen bedreigd werden, die zich verstoutten, een lagere school tegen de bepalingen der wet in op te richten. Met deze alinea werd door den amanuensis gevolg gegeven aan een algemene wens der departementale schoolbesturen [3]).

Het nu volgend art. 21 maakte echter een uitzondering voor de in functie zijnde schoolmeesters en schoolhouderessen. Zij mochten behoudens gevallen van wangedrag en schromelijke onkunde, doorgaan met het uitoefenen van hun beroep. De wet werd eerst van toepassing op hen, als zij van standplaats wilden veranderen.

De gevallen van grove onkunde waren, zoals men licht begrijpen zal, niet zeldzaam.

„.... De deliberatien (van het Friese schoolbestuur) begonnen zijnde, wierd afzonderlijk ten examen geroepen Eeltje Teunis Schoolmeester te Fernwoude, zich zelven in den jare 1796 in dien post gedrongen hebbende, welke bevonden wierd ten eenenmaal onkundig te zijn in het lezen schrijven en spellen, waarop de Secretaris gelast wierd hier van de noodige kennis aan Drost en Gerechte van Wonseradeel te geven ....'' [4]).

---

[1]) Bl. 133.

[2]) Bl. 39. Dit bewijs van algemene toelating is te vergelijken met de latere onderwijzersakte.

[3]) De strafbepaling was letterlijk dezelfde, als die voorgesteld op de algemene vergadering van 1804. (Punt 12.)

[4]) Verslag v/h schoolbestuur van Friesland. A. R. B. Z. Port. 527.

Het voorschrift van algemene toelating (akte van bekwaamheid) werd in art. 23 herhaald en nader uitgewerkt.

Het artikel, dat zich bezig hield met de speciale aanstelling en admissie, maakte een principiëel onderscheid tussen de openbare onderwijzers en die der tweede klasse aan de ene en de onderwijzers van scholen der eerste klasse aan de andere kant. De eerste groep werd beroepen of toegelaten door de nationale, departementale of gemeentelijke besturen, de laatste daarentegen ontvingen hun aanstelling uit handen van het college, dat de school beheerde. Voor de diaconiescholen en die in de weeshuizen waren dit de regenten, aangewezen door de diverse kerkelijke gemeenten. Echter zou deze speciale beroeping niet mogen geschieden buiten behoorlijke voorkennis en medeweten van den schoolopziener. Zo zouden de akten der sollicitanten moeten worden getoond, opdat hij gelegenheid zou hebben, zijn inlichtingen, raad en bedenkingen mede te delen, en in geval van wetsovertreding of verwaarlozing van het belang der school, binnen de tijd van vier weken, zijn klachten in te dienen bij het plaatselijk, departementaal of nationaal bestuur. Aan een beroepene moest een akte worden uitgereikt, waarin duidelijk de omvang van zijn werkzaamheden was omschreven. Op die manier kon dan gecontroleerd worden, of hij nog in andere vakken les gaf, dan waarvoor hij bevoegd was. In de akte der huisonderwijzers werd de begrenzing van de streek aangegeven, waarin zij hun beroep mochten uitoefenen. (Art. 25.)

Deze beperking der beroepbaarheid tot een bepaalde streek gold trouwens voor de onderwijzers in het algemeen, voor zover zij niet in het bezit waren van de eerste rang. (Art. 26.) Na de totstandkoming der wet zouden de scholen in rangen verdeeld worden, in overeenstemming met de rangorde der onderwijzersdiploma's.

Een algemene schoolorde zou worden ingevoerd en bovendien een bizondere, opgesteld in overeenstemming met de bizondere behoeften der individuele scholen. Voor de openbare en tweede klasse-scholen zou dit geschieden door het schooltoezicht, waarna goedkeuring moest volgen door het gemeente- of departementaal bestuur. De opstelling van de schoolordes voor de eerste klasse-scholen werd overgelaten aan de beherende colleges. De schoolopziener of het plaatselijk schoolbestuur verleenden slechts hun medewerking. Alle vastgestelde bizondere schoolorden werden over de commissies van onderwijs den Secretaris van Staat toegezonden.

De doelstelling van het lager onderwijs, die sinds de redactie van de Memorie een vaste vorm had bezeten [1]), onderging een wijziging.

[1]) Bl. 74, zie ook bl. 65.

Art. 4 der wet van 1803: „Het Onderwys op de Openbare Lagere Scholen zal zoodanig moeten worden ingericht, dat de verstandelijke vermogens der Kinderen door hetzelve, ontwikkeld, en zy tot redelyke Wezens worden gevormd, dat wyders in hunne harten worden ingeprent de kennis en het gevoel van dat alles, wat zy aan het Opperwezen, aan de Maatschappy, aan hunne Ouders, aan zich zelven, en aan hunne Medemenschen verschuldigd zyn, ..."

Van den Ende verving ze door de volgende, reeds in zijn Handboek voor de Onderwijzers op volkomen dezelfde wijze geformuleerd: [1])

„Het Onderwijs zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat het, onder het inprenten van nuttige en gepaste kundigheden, strekke ter behoorlijke ontwikkeling der verstandelijke vermogens, en voornamelijk ter weerhouding en beteugeling van alle zedelijk verkeerde en daarentegen ter uitlokking, aankweking en versterking van alle zedelijk goede neigingen en gezindheden in het hart der kinderen, ten einde dezen worden opgeleid tot eene redelijke, gewillige en blijmoedige betrachting van alle pligten, die Deugd en Godsdienst, in allerlei betrekkingen van den mensch vorderen."

Van leerstellig onderwijs repte dit artikel, in tegenstelling met het vervangene, niet [2]).

Waarom verving Van den Ende de oude redactie door de zijne? Vond hij ze beter dan die, welke afkomstig was van het Nutsrapport van 1798? Maar dan moet de opmerking gemaakt worden, dat bij nauwkeurige lezing het verschil toch niet essentiëel was. Het is waar, de opsomming der afzonderlijke betrekkingen was verdwenen en hij had vooral de nadruk gelegd op het zedelijke doel van het onderwijs. Evenwel, had hij de in de vorige wet genoemde betrekkingen niet uitgedrukt, hij had ze toch samengevat aan het einde van het artikel. En het zedelijke werd toch ook in de oude definitie niet vergeten. Als eerste doel van het onderwijs noemde hij, evenals zijn voorganger: de ontwikkeling der verstandelijke vermogens en de vorming der kinderen tot redelijke wezens lag besloten in:

„ten einde dezen (kinderen) worden opgeleid tot eene redelijke ..... betrachting van alle pligten ....."

Misschien heeft Van den Ende niet zozeer tegen de algemene strekking der oude doelstelling bezwaar gehad als wel tegen het te geringe aandeel, dat aan de zedelijke vorming was toegekend.

De departementale schoolbesturen hadden geen van alle kritiek op art. 4 der oude wet geleverd. Het had dus stellig hun volle instemming. Anders stond het met de departementale besturen. Alleen Brabant, dat pas een aantal weken na de afkondiging der wet zijn mening aan het Staatsbewind kenbaar maakte, verklaarde zich tegen de doelstelling, waarin het een inmenging in het bizonder kerkgenoot-

[1]) Handboek, bl. 19 en 25.

[2]) Bl. 173, noot 1.

schappelijke zag [1]). Maar men kan veilig aannemen, dat ook de andere departementen zich met de geest er van niet konden vereenigen.

Indien de amanuensis bedoelde, aan de bezwaren der departementale schoolbesturen tegemoet te komen, dan moet opgemerkt worden, dat zijn formulering daartoe slecht kon dienen. Al was dan het redeelement sterk verzwakt, het was er nog, terwijl het geheel eerder een slap aftreksel van de oude doelstelling, dan een principiëel nieuwe was.

Eindelijk werd in art. 29 de algemene boekenlijst, waarnaar reeds zo lang was uitgezien, voorgeschreven. Zij zou echter niet meer de goedkeuring behoeven van de departementale besturen, maar van den Secretaris van Staat.

De bizondere scholen kregen het recht, aan den schoolopziener of aan het plaatselijk schoolbestuur nog zodanige andere leerboeken voor te slaan, als voor het onderwijs in „hoogere en bijzondere wetenschappen", in haar inrichtingen onderwezen, nodig mocht zijn. Deze afwijkingen van de algemene lijst moesten door den schoolopziener aan de commissie van onderwijs en door deze aan den Staatssecretaris worden opgegeven.

In dit artikel werd dus aan de bizondere scholen zonder nadere specificatie enige meerdere vrijheid met betrekking tot het gebruik van leerboeken toegestaan. Het is echter duidelijk, dat met bizondere scholen die der tweede klasse bedoeld werden en van deze: de inrichtingen voor wat in onze tijd middelbaar onderwijs zou genoemd worden. Aan de kerkelijke scholen der diaconieën en die in de weeshuizen werden geen hogere en bizondere wetenschappen onderwezen. Hun onderwijs was van dezelfde aard als dat der openbare armenscholen [2]).

In de belangrijke aangelegenheid van de schorsing en intrekking der akte van algemene toelating (d.i. de akte van bekwaamheid) werd eveneens een onderscheid tussen onderwijzers der eerste klasse en de overigen gemaakt. (Art. 31.) De schorsing en intrekking voor de laatste groep werd gedaan, na aanklacht en op voordracht van de commissie van onderwijs, of het plaatselijk schoolbestuur, door het gemeentelijk, departementaal of nationaal bestuur. Betrof het onderwijzers aan bizondere scholen der eerste klasse, dan werd vóór de beslissing ruggespraak met het beherend college hunner school gehouden. Dit had echter steeds het recht, zijn personeel te schorsen of te ontslaan, indien het dit in het belang van zijn school oordeelde.

Om er voor te waken, dat door de bevoorrechte positie aan de scholen der eerste klasse toegekend, niet het onderwijs van een onbeperkt aantal kinderen aan het toezicht der overheid onttrokken

[1]) Bl. 90.

[2]) Op dit punt zou de wet weer een andere lezing vertonen.

werd, verbood art. 32 op de bizondere scholen der eerste klasse andere leerlingen op te nemen, dan die zelf, of wel wier ouders behoorden tot de kerkgenootschappen, de maatschappij (Tot Nut Van 't Algemeen), of de armen-, kerkelijke en andere gestichten, van welke de school uitging, of wel onder de oprichters of inschrijvers voorkwamen.

Eindelijk kwamen in art. 33 de scholen, in de aanhef van het concept niet met name genoemd, in art. 13 betiteld als vrouwenscholen en hier gemetamorfoseerd in kinder- of matressenschooltjes, ter sprake. Het artikel stelde de maximum-leeftijd der leerlingen op zes jaar, om te voorkomen, dat de kinderen te lang bij de met een zeer primitieve kennis toegeruste schoolvrouwen bleven, waardoor tevens de schoolmeester te lang het schoolgeld dezer leerlingen zou derven.

De twee volgende artikelen trachten een vastere basis te leggen voor het bestaan der schoolmeesters. Overal, waar zij hun inkomsten geheel of gedeeltelijk uit schoolgelden hadden, werden de ouders verplicht tot het betalen van het vastgestelde schoolgeld, ook al zonden zij hun kinderen niet ter school. Het schoolgeld werd berekend voor alle kinderen tussen zes en twaalf jaar.

Deze verplichte betaling van schoolgeld voor alle kinderen van de schoolleeftijd bestond sedert oude tijden in Overijsel en Drente [1]).

Over het lage maatschappelijke en intellectuele peil der schoolmeesters aan de vooravond van de schoolhervorming werd reeds vroeger gesproken.

Hun onwetendheid — met opzet bevorderd [2]) — was te groot, dat dat de geestelijke stroming van het einde der achttiende eeuw vat op hen zou gekregen hebben. De onderwijshervorming stond dan ook in de aanvang voor een onderwijzerskorps, dat geestelijk het product ener voorbijgegane periode was. Met sterk wantrouwen bezag een groot deel der meesters de pogingen der nieuwlichters, waarbij zij zelf als experimenteermiddel moesten dienen [3]). In hun diepe armoede genoten zij, bij de nodige onderworpenheid, een betrekkelijke vrijheid. Controle bestond in werkelijkheid niet.

En nu kwam daar een nieuw schooltoezicht om hun een hervorming op te dringen, waarvan zij het nut niet begrepen. De innerlijke omwenteling, die deze eiste, zou op zich zelf reeds voldoende geweest zijn, om hen met schrik te vervullen. Maar daarbij kwam nog: het vooruitzicht, geregeld en beter school te moeten houden, wat het vervullen van bijbetrekkingen zeker zou bemoeilijken of zelfs onmogelijk maken. De nieuwe schoolopzieners waren in de regel predikanten, van ouds hun meerderen. Geen wonder, dat zij in de schoolverbetering slechts nieuwe ketenen zagen, waar tegenover geen voordelen stonden [4]).

[1]) A. R. B. Z. Port. 528. Exh: 24-9-1805. No. 7. (Verslag van het dep. schoolbestuur van Overijsel.)

[2]) De Staatsraad aan den Raadpensionaris. Bij Meylink, bl. 21.

[3]) Bl. 77.

[4]) Voor het leren kennen van de gemoedsgesteldheid der onderwijzers is leerzaam: Iets wezenlijks over het Schoolwezen in de Bataafsche Republiek, (anonym.) Geschreven door een zelfbewust schoolman van de oude stempel.

Te Enkhuizen werd in 1805 een nieuw schoolreglement ingevoerd. De schoolopziener Ds. Dozy legde met den voorzitter der vergadering, Dr. Bakker aan de vergaderde schoolmeesters het nieuwe reglement uit.

„.... de kundige werkzame Dr. Bakker deed aan hun, als voorzitter der vergadering, eene lieve innemende en gepaste aanspraak ..... Dan hoe wenschte ik, dat men dit vriendelijk verzoek (het reglement op te volgen) met hartelijkheid had beantwoord .... een der onderwijzers, welke zich zeer voorbarig genegen betoonde de nieuwe Leerwijze te willen invoeren, had zeer vele in dezen aanmerkingen en voorwaarden, de Anderen straalden de lusteloosheid en ongeneigdheid hier toe niet alleen ter oogen uit, maar zij veroorloofden zich vele bedenkingen en tegenkantingen der anderen, in het midden te brengen, die duidelijk de kwade gesteldheid van hun hoofd en hart verraden. Ik voerde daarop, eenen wat hoogeren toon, recommandeerde hun onderwerping en maakte hun oplettend op den verklaarden wil van het Gouvernement, en sterkende hun de gevolgen der ongehoorzaamheid eenigzins levendig af ...."

De reactionnaire staatkundige ontwikkeling in 1801 deed in velen de hoop geboren worden, dat het einde van de schoolnieuwigheden gekomen was [1]).

Alleen een aanzienlijke bestaansverbetering zou de onderwijzers tot werkzame voorstanders van het nieuwe gemaakt hebben. Dit werd ten volle door het schooltoezicht ingezien.

Het stond er, naar officiële gegevens, omstreeks 1806 slecht met de onderwijzersinkomens voor. Er bestonden grote plaatselijke verschillen, maar over de gehele Republiek leidden de schoolmeesters een kommervol bestaan.

De oorsprong van hun tractementen klom op tot het verre verleden [2]). Zij werden genomen uit de inkomsten der geestelijke goederen, voor zo verre de schoolmeesters tevens kerkelijke functionnarissen, na de hervorming koster en voorzanger, waren. Dit laatste nu was het geval voor verreweg de meesten onder hen. In de loop der tijden waren deze kerkelijke kassen voor en na gestort in die van de provincie. Ten slotte zouden zij met de rijkskas verenigd worden. Maar de betaling der tractementen was op de oude voet voortgegaan [3]). Zo kon het gebeuren, dat de toelage aan de schoolmeesters eeuwen lang onveranderd bleef. Deze bezoldigingen hadden, behalve hun eerwaardige ouderdom, steeds één karaktertrek gemeen: zij waren onvoldoende, om een bestaan op te leveren, zelfs gecombineerd met de opbrengst der schoolgelden.

In Groningen, waar geen gemeentelijke kassen bestonden [4]), was van een gemeentelijke toelage geen sprake. De inkomsten van den schoolmeester waren dan ook zeer gering en leverden geen bestaan op [5]).

In Friesland was de toestand niet beter. De schoolopziener Visser constateerde [6]), dat de schoolmeester leefde in „ongekende armoede" en „hoogsten kommer". In de regel varieerde zijn inkomen van *f* 100 tot *f* 200 's jaars, waarbij dan alle zijn voordelen waren inbegrepen. Daarvan moest hij dan leven met een huisgezin,

[1]) A. R. B. Z. Port. 527. Verslagen van Goede en Boot, (bij Zuid-Holland, bijlagen 2 en 4.)

[2]) Bl. 131, noot 6.

[3]) De wijze van betaling in Brabant werd vroeger beschreven. Bl. 59 en Bijlage IV.

[4]) Le Préfet de l'Ems-Occidental au Grand-Maître de l'université Impériale. Bij Meylink, bl. 679.

[5]) A. R. B. Z. Port. 529. Exh: 3-10-1805. No. 18. A. Het dep.-best. a/d Secr. v. St.

[6]) Bijdragen Maart 1806, bl. 54 e.v. De schoolopziener Visser aan den Secr. v. Staat.

vijf, zes of meer onmondige kinderen tellende. Een onderwijzer vertelde hem, dat hij zijn school enkele dagen had moeten sluiten, om op enige uren afstand zijn voorraad winteraardappelen te gaan inslaan. Zij waren daar n.l. een stuiver per korf goedkoper dan op de plaats van zijn inwoning. Een ander verzekerde hem, dat hij gaarne bij het gemeentebestuur zou requesteren om enige verbetering van zijn bestaan te verzoeken, maar daarvan teruggehouden werd, omdat hij zonder een deel van zijn kleren te verkopen, de kosten van het verzoekschrift niet zou kunnen betalen.

Het zwaarst drukte evenwel het lot op de meest verdienstelijken. Was ook al het departement Friesland een van de weinige geweest, die de wet van 1803 hadden uitgevoerd, de bekrompen vrees voor een te geletterde volksklasse had tot gevolg, dat in het bizonder de meer verlichte onderwijzers, die van harte de verbeterde leerwijze in hun scholen toepasten, met wantrouwen gadegeslagen en naar vermogen tegengewerkt werden.

In Overijsel [1]), werd aan 176 schoolmeesters uit de publieke kas een toelage verstrekt, n.l. aan 54 van hen *f* 25 en aan bijna al de overigen *f* 50. Het schoolgeld was zeer gering, waardoor de schoolmeesters met *f* 25 toelage in de zomer zich uitsluitend met hun handwerk of boerderij bezig hielden en alleen in de winter les gaven.

In Gelderland [2]) was het bestaan van een onderwijzer zeer sober, waardoor hij buiten staat was zijn beroep als hoofdzaak te beschouwen.

Het beeld, dat de informaties der schoolopzieners van de toestand in Holland gaven, was evenmin opwekkend. Onder invloed van het nieuw verkondigde idee, dat de schoolmeesters zich uitsluitend met hun school moesten bemoeien, was men hier en daar reeds begonnen het ambt van collector der belastingen, d.i. belastingontvanger, van de schoolmeesterspost af te scheiden. Maar in zijn ijver had men vergeten een compensatie voor de verloren inkomsten te scheppen.

In de Statistiek van Brabant door S. v. d. Graaff vindt men een overzicht van de tractementen in Brabant. Behoudens enkele uitzonderingen, die van Franse schoolhouders, kwamen zij niet boven *f* 200 uit, vele bleven er onder. Zij veroordeelden hun bezitter tot een „ongekende armoede" en „hoogsten kommer".

In alle gewesten kregen de onderwijzers vaak nog niet eens de armzalige schoolgelden binnen. Soms bestond de vernederende toestand als in Zeeland, dat zij ze elke schooltijd bij de kinderen moesten ophalen.

Een kleine groep kwam in zijn bestaansvoorwaarden aanzienlijk boven dit lage peil uit. Het waren de meesters der stadsarmen- en der diaconiescholen.

Over het salaris der stadsonderwijzers te Amsterdam werd vroeger gesproken [3]). Hun collega's aan de gereformeerde diaconiescholen ontvingen volgens het reglement van 1780 [4]) aan alle scholen *f* 1300, behalve aan de Oude Zijde, waar het tractement *f* 1100 was. In Juni 1807 was het *f* 900 geworden, blijkens een advertentie in de Bijdragen voor die maand. De Utrechtse gereformeerde diaconie betaalde volgens het aktenboek der diaconiescholen in 1809 *f* 500 aan haar onderwijzers [5]). De meesters der Rotterdamse diaconiescholen genoten, krachtens het reglement van 1774, de volgende inkomsten: de drie oudste *f* 700, één *f* 600

[1]) A. R. B. Z. Port. 529. Exh: 14-10-1805. No. 8.

[2]) Bl. 84, noot 4.

[3]) Bl. 54.

[4]) K. A. Not. v/d diaconie.

[5]) Bl. 32.

en één *f* 500. Daarbij kwam dan in de regel vrij wonen, vuur en licht. De ondermeesters bleven zeer ver onder deze bedragen.

Het voorstel van Van den Ende was één van de vele, die hij in de loop der jaren zou ondernemen ter verbetering van het bestaan der onderwijzers. Om zo weinig mogelijk verzet tegen zijn plannen te verwekken, koos hij een oude vorm voor hun verwezenlijking.

Het volgend art. 35 voerde voor de bedeelden leerplicht in. Aan de gemeentebesturen werd gelast, er voor zorg te dragen, dat de opzieners der armen nauwkeurig toezicht hielden op het schoolgaan van de kinderen der bedeelden. Onwillige ouders moesten, zo nodig, door het inhouden hunner ondersteuning of door een ander dwangmiddel, tot hun plicht gebracht worden.

Ten slotte werd een departementaal huishoudelijk reglement voorgeschreven. (Art. 36.) Ontworpen door de commissie van onderwijs met voorkennis van den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken, moest het door het departementaal en landschapsbestuur goedgekeurd en vervolgens in twee afschriften aan den bovengenoemden Staatssecretaris worden toegezonden. Het huishoudelijk reglement, onder de vorige wet de kern van de macht der departementen in onderwijszaken [1]), werd nu eigenlijk in handen van het centraal gezag gelegd.

Het slotartikel (37) wekte de departementale en gemeentebesturen op, zoveel in hun vermogen was, het schoolwezen te bevorderen en overtreders der wetten te doen straffen. Het eindigde met de opdracht aan den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken te zorgen voor het aankweken van geschikte onderwijzers en het lot der onderwijzers in het algemeen te verbeteren.

Het concept kenmerkte zich door een dilettantische redactie. De vrouwenscholen [2]), wier opneming in de wet een der hoofddoeleinden van het nieuwe ontwerp volgens Van den Ende was geweest [3]), werden maar éénmaal opzettelijk, en wel in art. 33 genoemd. Art. 1, dat de omschrijving van het begrip lagere scholen bevatte, bedoelde volgens Van den Ende [4]) ook de kleinkinderschooltjes er onder te begrijpen, maar volkomen zekerheid gaf het artikel, zonder nadere interpretatie, toch niet. Terloops kwamen zij ter sprake in art. 13 en 14:

Art. 13. In zoodanige kleinere steden, dorpen, vlekken, gehuchten of streken, waar, iederop zich zelve genomen, boven ééne openbare School, geen twee en meer

---

[1]) Bl. 81 en 91.
[2]) Bl. 122 en 140.
[3]) Bl. 130.
[4]) Van den Ende, bl. 159.

bijzondere Scholen der tweede klasse, Vrouwenscholen niet gerekend, gevonden worden, is de Schoolopziener .... bevoegd ...:

En in art. 14 een soortgelijke zinsnede:

In alle grootere steden of plaatzen, waar, ieder op zich zelve genomen, boven eene of meer openbare Scholen, twee en meer bijzondere Scholen der tweede klasse, Vrouwenscholen niet gerekend, gevonden worden, zal, op voordragt van den Schoolopziener .....

Alleen in art. 33 werd op een meer directe wijze over de bewaarscholen gesproken [1]). Merkwaardig is, dat uit geen dezer drie artikelen met zekerheid te concluderen valt, dat de vrouwenscholen tot de lagere scholen behoorden. En in geen der drie artikelen werd de aard er van omschreven. Niet alleen, dat een onkundige lezer uit de art. 13 en 14 moeilijk zou kunnen begrijpen, wat voor soort inrichtingen het waren, art. 33 noemde ze zelfs bij een heel andere naam: zonder enige overgang of inleiding werden zij daar aangeduid als kinder- of matressenschooltjes. Willekeurig werden de toen gangbare termen door elkander gebruikt.

Voor de onderwijzers was er evenmin een vaste aanduiding. Nu eens werden zij schoolhouders of schoolhouderessen, dan weer schoolonderwijzers en ook, eenvoudiger nog, onderwijzers en onderwijzeressen genoemd.

Deze wijze van omspringen met definities moest op bepaalde punten wel tot ernstige moeilijkheden aanleiding geven.

Een dier onnauwkeurigheden was voorbestemd een belangrijke rol te spelen in een volgende fase van de schoolstrijd. Zo had art. 3 van het concept, art. 3 van het latere Reglement-A, de bedoeling, reeds bestaande categorieën van scholen te sanctionneren en niet, n i e u w e te scheppen. Wat Van den Ende daaromtrent in zijn Geschiedkundige Schets zegt, is afdoende [2]). Hoe zou de regering toen ook in staat geweest zijn, te voorzien, dat veertig jaar later andere scholen zouden verlangd worden. De vrijheid, aan de drie bekende onderwijsinrichtingen toegestaan, was juist het doorslaande bewijs, dat men geen enkele dwang beoogde. En toch sloot de redactie een andere interpretatie niet uit. Men zou niet nalaten, daarvan gebruik te maken om de nieuw verlangde scholen onder de laatst genoemde (verdwenen) groep der eerste klasse bizondere scholen te brengen [3]).

Zich baserende op de bedoeling der wet stond het gemeentebestuur van Den Haag in 1843 aan de kerkeraad der Ned. Herv. Gem. toe, een diaconieschool op te richten, maar weigerde het aan Groen van Prinsterer c.s. in 1844 verlof tot stichting ener school, die volgens hun uitlegging van het betreffende artikel tot de (niet meer

[1]) Bl. 140.

[2]) Bl. 46 en 323.

[3]) Bl. 132 boven.

bestaande) laatste groep der eerste klasse behoorde, maar naar de mening van het gemeentebestuur niet in de wet onder te brengen was.

Een geheel nieuwe wet was dus nodig geweest, om daarin de verschillende wijzigingen en toevoegingen tot hun recht te doen komen. Voor de vrouwenscholen moest een regeling getroffen worden; op de bedenkingen en wensen der departementale besturen en departementale schoolbesturen zou acht worden geslagen.

Men heeft gezien, wat de invoeging der vrouwenscholen om het lijf had.

Op het ogenblik, dat de amanuensis met de opstelling van de wet gereed gekomen was, hadden alleen de missives van Holland, Zeeland en Friesland hem bereikt. Zeeland en Friesland hadden geen bepaalde wensen doen kennen. Holland had zich verzet tegen een te grote centralisatie van het onderwijs [1]).

In zijn begeleidende missive aan den Secretaris van Staat [2]) verklaarde Van den Ende, dat hij in het bizonder met Hollands bedenkingen rekening gehouden had. Het voorgaande leert, hoeveel invloed het bezwaar van dit gewest op de vorm van het concept had uitgeoefend. Op drie punten had hij echter toegegeven aan de in 1803 uitgesproken verlangens.

Holland en Utrecht hadden hun zin gekregen in de kwestie der diaconiescholen.

Het aanzien van het schooltoezicht was verminderd door het een meer bescheiden titel te geven. (Commissies van onderwijs in plaats van departementale schoolbesturen.) Zijn bevoegdheden waren evenwel in hoofdzaak dezelfde gebleven.

Voortaan zou er een rangorde der schoolmeesters zijn. Het platteland zou leerkrachten van zeer bescheiden kennis krijgen.

De doelstelling had enkele, voor de ouderwetse regenten onaangename, elementen verloren. De verschillende betrekkingen van den mens, die voor orthodoxe oren minder rechtzinnig geklonken moeten hebben, werden niet meer afzonderlijk genoemd, het „Opperwezen", het Etre Suprême van Rousseau, was verdwenen.

Twee oude denkbeelden, die geheel pasten in het kader der schoolhervorming, waren in het concept gebracht: verplichte betaling der schoolgelden en leerplicht voor de kinderen der bedeelden.

Van den Ende, die zich zo beijverd had, het conservatisme te bevredigen, zou weldra ondervinden, dat hij toch nog niet ver genoeg gegaan was.

Een nieuwe verrassende wending in de voorbereiding van het compromis was op handen.

[1]) Bl. 123.

[2]) Meylink, bl. XIV.

ZESDE HOOFDSTUK.

HET COMPROMIS.

„Onvergetelijk blijven de hooge verdiensten, die de Heeren Schimmelpenninck en van Stralen zich .... verworven hebben door hunne meest krachtdadige bevordering van het Lager Schoolwezen en Onderwijs, voor zoo verre deze, naar de gelegenheid des tijds, binnen hun magt en bereik was: eene zeer wezenlijke opmerking om de Schoolwetgeving van 1806 naar behooren te beoordeelen en te waarderen" [1]).

Splitsing van het concept in wet en reglement. — Onbevredigende verklaring van Van den Ende. — Karakter van wet en reglement. — Van Stralen, verbindingsschakel tussen oude en nieuwe opvattingen. — Vergadering der schoolopzieners. — Werkelijke motieven voor de nieuwe wet. — Nietszeggend verbaal der zittingen. — Promotie van den amanuensis. — Oordeel van de Staatsraad. — Concessies aan de commissie uit het Wetgevend Lichaam. — Concept-reglement van 1 April 1806. — Positie van de schoolmeesters. — Belangrijke veranderingen op het laatste ogenblik. — Uitvoeringsmaatregelen. — Samenvatting en conclusie.

Nadat de concepten [2]) met begeleidende missive aan den Staatssecretaris op Zondag 29 September gereed gekomen waren, volgde spoedig het vertrek naar Den Haag, waar de derde algemene vergadering (onder de wet van 1803) van afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen „stond aan te vangen" [3]). In de avond van Donderdag 3 October zou zij geopend worden. Houdt men rekening met de lange duur van de reis van Haarlem naar Den Haag, dan is het niet waarschijnlijk, dat de besprekingen met Staatssecretaris Van Stralen vóór Dinsdag 1 October zijn begonnen. Misschien niet voor Woensdag 2 October, aangezien de stukken op het departement pas 1 October binnenkwamen en de Minister toch enige tijd nodig had, om zich van hun inhoud op de hoogte te stellen.

Een plotselinge en verrassende wending deed zich nu voor in de behandeling der wet.

[1]) Van den Ende, bl. 39.
[2]) Bl. 130.
[3]) Van den Ende, bl. 28.

„Na met meergemelden Secretaris van Staat de twee opgemaakte Concepten mondeling te hebben behandeld, gaf deze, na zijne goedkeuring, dadelijk te kennen, dat het, uit aanmerking van tijd en stonde, verkiesselijker ware het Concept-Reglement te splitsen door van een te scheiden, wat werkelijk wetgeving zijn moest, en wat als uitlegging en uitvoering kon worden aangemerkt. Het vervolg toonde de juistheid van dien blik. Spoedig was die splitsing onderling beraamd en bepaald. Overeenkomstig daarmede werden nu door den Amanuensis gerediгeerd een Concept-Wet en een Concept-Reglement voor het Lager Schoolwezen en Onderwijs binnen de Bataafsche Republiek" [1]).

Van den Ende maakt zich in deze passage wel heel gemakkelijk van een zo gewichtige zaak af. Men zou toch de vraag kunnen stellen, of hij dan zelf als voornaamste deskundige niet op het idee der splitsing was gekomen. Was verder die splitsing van zo weinig belang, dat een nadere verklaring niet nodig was? Was het ook wel juist, dat de wet bevatte, wat werkelijk wetgeving moest zijn en hield het reglement inderdaad niets anders in dan verklaring en uitvoering der wet? De Staatsraad zou er later anders over denken [2]). Wanneer men wet en reglement, later tot stand gekomen, vergelijkt met elkander, dan blijkt, dat uit de wet zulke belangrijke dingen gelicht waren als de verdeling der scholen in openbare en bizondere, de status dezer laatste, uitgewerkte bepalingen omtrent benoeming en ontslag van leerkrachten, de doelstelling van het onderwijs en de bepaling omtrent de toekomstige boekenlijst. De wet hield zich slechts bezig met het schooltoezicht en de examens, terwijl daarnaast enige vage aanduidingen omtrent aanstelling en ontslag voorkwamen. Principiële zaken werden geregeld in het reglement.

Het vermoeden ligt voor de hand, dat de Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken alleen datgene in de wet liet, waarvan hij zeker was, dat het geen verzet van de zijde der departementen zou uitlokken. Vroeger bleek reeds, dat een meer geordend schooltoezicht en de verbetering van de geschiktheid der onderwijzers door middel van examens bij de departementen op geen overwegende bezwaren stuitte. Deze zaken kon men dus veilig in de wet vastleggen. Maar met de overige onderwerpen stond het anders. En tot elke prijs wilde men een toestand als onder de wet van 1803 vermijden. Bepalingen, waarvan het twijfelachtig was, of zij instemming zouden vinden, konden, indien zij in een reglement als het voorliggende stonden, zonder tussenkomst van het Wetgevend Lichaam door een eenvoudige beschikking van den Raadspensionaris worden gewijzigd.

---

[1]) Van den Ende, bl. 28.

[2]) De Staatsraad aan den Raadpensionaris, 14-11-1805. Bij Meylink, bl. 23.

Van Stralen was bij uitstek bevoegd om te oordelen over de aard van de tegenstand, die de voorgaande onderwijswet ondervonden had.

Gesproten uit een regentengeslacht, had hij vóór 1795 een aantal posten bekleed. Als vurig Oranjegezinde was hij na de restauratie in 1788 op heftige wijze tegen de verslagen patriotten opgetreden. Daardoor had hij zich de haat van velen op de hals gehaald. In 1795 enige tijd op de achtergrond gedrongen, was hij weldra werkzaam in het belang van de oude staatskerk, om zoveel mogelijk van haar positie en bezittingen te redden [1]). In 1799 verklaarde hij zich met den gevluchten erfprins solidair en voegde zich bij hem tijdens de kortstondige bezetting van Den Helder door de Engels-Russische troepen. Na de beëindiging hiervan wist hij zich door veelvermogende protectie aan de gevolgen van zijn gevaarlijke houding te onttrekken. Zijn gedrag en karakter hadden hem zelfs onder zijn medestanders-Oranjegezinden een slechte naam bezorgd [2]). Dit nam niet weg, dat hij na de toetreding der Oranjegezinden tot de regerende colleges sinds 1801 verkozen werd als lid van het gedeputeerd bestuur van Holland, waar hij zich vooral met financiële kwesties bezig hield. Een belangrijke aanbeveling voor hem was, dat hij een aanhanger van de „uniteit" was [3]), dus ondanks zijn gehechtheid aan het oude stadhoudershuis, niet zwoer bij het federalisme.

In zijn functie van lid van het dagelijks bestuur van Holland was hij natuurlijk volkomen op de hoogte van de grieven, die dit belangrijk gewest tegen de onderwijswetgeving had [4]).

Men moet wel bedenken, dat het de oude regenten van vóór 1795 waren, die sinds enkele jaren de hoofdrol in de departementale besturen speelden [5]). Het is dus niet te verwonderen, dat zij zich slecht konden verenigen met een wet, gemaakt door mensen, geestelijk met de omwenteling van 1795 verbonden en wier werk dus noodzakelijk het stempel van deze gebeurtenis moest dragen. Niet, dat zij een verbetering van het onderwijs geheel verwierpen, de laatste generatie van regeerders uit het stadhouderlijk tijdperk had besef getoond van de noodzakelijkheid ener schoolverbetering, om aldus het pauperisme te kunnen beteugelen. Maar het zou dan een hervorming moeten zijn, die geen sporen van revolutie en rationalisme droeg.

Niemand beter dan Van Stralen was derhalve meer geschikt om een verzoenende formule in deze moeilijkheid te vinden. Door zijn verleden had hij het vertrouwen van al het bedachtzame conservatisme, dat licht geneigd was in de onderwijshervorming een product te zien van de revolutie, die hen zozeer in hun bestaan en gedachtenleven geschokt had. Grondig met de psychologie dezer groep mensen bekend, wist hij welke onaangename aspecten aan het ontwerp tot schoolhervorming waren en weggewerkt moesten worden.

Door zijn verwant, den Raadpensionaris Schimmelpenninck, tot het Staatssecretariaat voor de Binnenlandse Zaken der Bataafse Republiek geroepen, was hij in staat, een belangrijke rol te spelen in de pogingen tot definitieve

---

[1]) Mr. Hendrik van Stralen, door Jhr. Mr. D. van Akerlaken, bl. 120—135.

[2]) Men vergelijke hiervoor: Colenbrander, Gedenkstukken IV, bl. 95, Sémonville à Talleyrand, 17-5-1804; met: zelfde deel, bl. 651; Brantsen aan Van der Goes.

[3]) Zelfde deel, bl. 592, Canneman aan Gogel.

[4]) De schoolopziener Van Geuns maakte in zijn verslag daar toespeling op.

[5]) Bl. 80.

organisatie van het lager schoolwezen, dat tot zijn ressort behoorde. Zijn invloed op de uiteindelijke organisatie was, zoals bleek en nog blijken zal, zeer aanzienlijk.

Hoe en in welke redactie werden de verschillende artikelen over wet en reglement verdeeld?

Vooraf moet opgemerkt, dat het woord reglement niet een betekenis had, die zou wijzen op een karakter van maatregel der uitvoerende macht. Herinnerd moge worden aan de titel der onderwijswet van 1803: „Reglement voor het Openbaar Lager Schoolwezen, binnen de Bataafsche Republiek", en aan die van het concept [1]). De opstellers hebben zich van de term reglement bediend, enkel en alleen, om de beide complexen van artikelen te onderscheiden.

Om volkomen zekerheid te hebben, zouden de teksten, zoals zij onmiddellijk na de overeenkomst in het begin van October 1805 tussen den Minister en den amanuensis zijn tot stand gekomen, bekend moeten zijn. Maar het op het concept van den amanuensis chronologisch volgende document is het wetsontwerp, zoals dit door den Secretaris van Staat op 16 October 1805 bij den Raadpensionaris werd ingediend. Van het Reglement-A dateert de oudst bewaard gebleven vorm van 1 April 1806. Wat dus precies de veranderingen zijn geweest, die het oorspronkelijke concept op zijn tocht door de verschillende instanties onderging, is niet met volkomen zekerheid vast te stellen.

Maar veel zal het ontwerp-wet, bij den Raadpensionaris op 16 Oct. ingezonden, niet van de oorspronkelijke vorm, zoals die was na de bespreking tussen Van den Ende en Van Stralen, verschild hebben [2]). Immers, op de schoolopzienersvergadering werd het zonder veel discussie aangenomen [3]).

Anders is het gesteld met het concept-Reglement-A. In de eerste plaats ontmoette het sterke tegenstand in de algemene vergadering van afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen [4]), waardoor de veronderstelling, dat er door deze wijzigingen zijn aangebracht, voor de hand ligt. Later werden door een commissie uit het Wetgevend Lichaam besprekingen met den Staatssecretaris gehouden. Deze laatste deed zekere toezeggingen [5]), hetgeen eveneens de waarschijnlijkheid van veranderingen inhoudt. Pas met het ontwerp-reglement van 1 April 1806 heeft men weer een document ter contrôle.

[1]) Bl. 130.

[2]) De departementen hadden in een toevoeging aan art. 5 der concept-wet het recht verworven, een lid uit hun midden aan te wijzen, dat in directe betrekking tot de commissie van onderwijs stond.

[3]) Van den Ende, bl. 29.

[4]) Bl. 151.

[5]) Bl. 157.

Het wijkt, naar straks zal blijken, vrij belangrijk van de eerst opgestelde bepalingen af. Daar dus het oorspronkelijke concept en het concept-Reglement-A van 1 April 1806 bekend zijn, is het wel mogelijk, te bepalen, welke veranderingen er in de periode tussen 29 September 1805 en 1 April 1806 zijn aangebracht, maar niet op welk moment dit is geschied. De beschrijving der gebeurtenissen in deze zes maanden maakt het evenwel mogelijk, enigermate de evolutie van het Reglement-A te leren kennen.

Op Donderdag 3 October 1805, 's avonds te zes uur, opende de Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken der Bataafse Republiek, daartoe door den Raadpensionaris benoemd, als voorzitter de derde (onder de wet van 1803) algemene vergadering van afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen [1]).

In zijn toespraak tot de schoolopzieners gaf de Minister op bedekte wijze zijn oordeel te kennen over de oorzaken van de mislukking der nog vigerende wet en over de eisen aan een nieuwe te stellen:

„.... wanneer aan den eenen kant met beleid en standvastigheid getreden wierde in het zoo wel aangelegd spoor en aan den anderen kant met omzigtigheid en gematigdheid al dat gene vermijd wierd, het welk dus-verre tot het min kragtdadig ondersteunen en begunstigen der algemeene pogingen, ter zake van het Schoolwezen alreede aangewend, aanleiding mogt gegeven hebben; ...."

Hier werd dus met zoveel woorden verklaard, dat een weg moest gezocht worden, om de tegenwerkende krachten met de zaak der schoolverbetering te verzoenen.

Geheel in overeenstemming hiermede deelde Van Stralen mede, dat het Staatsbewind geen beschikking op de voorstellen der vorige algemene vergadering genomen had,

„omdat de daarop gevolgde verandering van den Staat der Regering in ons Gemeenebest het niet noodzakelijk en zelfs minder verkiesselijk maakte ...." [2]).

Daarop verliet de Secretaris van Staat de vergadering, na de leiding der beraadslagingen aan den schoolopziener C. Wertz te hebben overgedragen.

De tweede zitting had eerst plaats in de avond van Vrijdag, waarschijnlijk om de afgevaardigden in staat te stellen, zich op de hoogte van de inhoud der stukken te stellen. Zij werden alle globaal behandeld, maar alleen de concept-wet met weinig veranderingen goedgekeurd.

---

[1]) A. R. B. Z. Port. 529. Exh: 11-10-1805. No. 6.
[2]) Bl. 105.

De beraadslagingen over het Reglement-A, 's Zaterdagsmorgens aangevangen, moeten grote meningsverschillen aan het licht hebben gebracht. Was de wet in een deel van één enkele avondzitting, die vier uur duurde, afgehandeld, de bespreking van het reglement legde beslag op een groot deel van de gehele zittingsduur. De derde bijeenkomst op Zaterdag 5 October, d.i. 4½ uur, de vierde van Maandag 7 October, 5 uur durende en een groot deel van de Dinsdag, (vermoedelijk de gehele morgenvergadering) ging met de behandeling er van heen. Toen men in de avond van Woensdag 9 October met de eigenlijke werkzaamheden was klaar gekomen, had het Reglement-A meer dan de helft van de tijd gevorderd, ongeveer 15 uur van in totaal 26½ uur.

Vermoedelijk is het verzet van de vergadering tegen het voornemen, zo ongeveer de hele onderwijsorganisatie door een uitvoeringsbesluit te regelen en op die manier op losse schroeven te zetten, zeer heftig geweest. In de achter hen liggende jaren hadden de schoolopzieners te kampen gehad met een voortdurende sabotage van de kant der departementen en der gemeenten. En in plaats, dat de regering van haar bij de staatsregeling van 1805 zo zeer versterkte macht gebruik maakte, om de onwil tot rede te brengen, werd hun integendeel nog verder de grond onder de voeten weggegraven. Weliswaar hadden Hollands en Utrechts schoolbesturen een onafhankelijke positie van de kerkelijke scholen bepleit en de schoolopzieners der overige gewesten wijzigingen van ondergeschikte aard, maar niet één had een nieuwe wet gevraagd, sommige departementale schoolbesturen, n.l. die van Utrecht en Overijsel, hadden zich er zelfs uitdrukkelijk tegen verklaard. Het is bovendien de vraag, of de eerstgenoemde schoolbesturen welk zulk een mate van vrijheid aan de scholen „ad pios usus" zouden hebben willen toestaan als het concept. Velen zullen in de desbetreffende bepalingen het gevaar gezien hebben, dat een belangrijk deel van het onderwijs, en wel een deel, dat toezicht en stimulatie zo zeer van node had, aan hun opzicht onttrokken werd. Een andere vraag is ook, of zij accoord gingen met de nieuwe benaming van „commissiën van onderwijs", de uitdrukking van hun verminderde betekenis in de ogen van regering en publiek.

Maar het officiële verslag repte van geen meningsverschillen. Het bevatte niets meer dan te vinden is op bl. 29 van de Geschiedkundige Schets.

Het verbaal van de derde zitting, waarin de discussies over het reglement aangevangen werden, telt maar zes regels. Dat van de vierde zitting is heel wat uitvoeriger, maar niet wat het zakelijke

betreft. Met welgevallen weidt het in breed golvende zinnen uit over het rapport der heren Van den Ende en Wertz, die namens de algemene vergadering den Raadpensionaris gecomplimenteerd hadden .....

„Doet de Commissie, in de eerste zitting onder No. 4 benoemd tot het complimenteren van Zijne Excellentie den Heere Raadpensionaris, van wege deze vergadering, rapport van het verrigten van dezen haren last staande dezezelfde vergadering berigtende, dat zij door Zijne Exceleentie den Heere Raadpensionaris zeer heuschelijk en met onderscheidende beleefdheid is ontvangen geworden, en van Hoogstdenzelven de gunstigste betuigingen en verzekeringen ontvangen heeft van deszelfs gevoelens en goede gezindheden ten aanzien van het Schoolwezen en de krachtdadigste bevordering van deszelfs belangen.

Welk berigt door de vergadering met blijdschap is aangehoord, en voorts onder dankbetuiging hunner gecommitteerden voor den volvoerden last voor notificatie aangenomen."

De vijfde zitting werd weer in vijf regels afgedaan. Het schijnt wel of met opzet elk detail dezer voor de toekomst van het Nederlandse schoolwezen zo belangrijke handelingen werd achterwege gelaten. Aan toeval of gebrek aan inzicht kan moeilijk gedacht worden.

De bespreking van de concept-verordeningen op de examens, der instructie voor het schooltoezicht en het verzamelen van de ingrediënten voor een nieuwe schoolorde, welke aan die van 1801 zouden ontleend worden, vorderden slechts een deel van de vijfde bijeenkomst en de zitting op Woensdag 9 October.

Daar niets er op wijst, dat daarna belangrijke veranderingen in de examenverordeningen zijn aangebracht, kan aangenomen worden, dat de schoolopzieners zich verenigden met de verdeling der akten in vier rangen, geheel volgens het voorstel van het departementaal schoolbestuur van Holland, met dit verschil, dat de hoogste bevoegdheid die van de eerste rang was [1]).

Art. 8 der examenverordeningen bevatte een nieuw element: alvorens het examen aan te vangen met den candidaat, zou men

zooveel mogelijk trachten te ontdekken deszelfs Zedelijke en Godsdienstige denkwijze en beginselen ...."

Waarschijnlijk was deze toevoeging te danken aan het Friese schoolbestuur, dat in zijn opmerkingen aan den Secretaris van Staat [2]) als zijn overtuiging had uitgedrukt.

„dat het onderzoek naar zijne zedelijke en godsdienstige beginselen en denkbeelden tot eene hoofdbezigheid op de examens behoorde gemaakt te worden; daar toch aan den onderwijzer, wien het daar aan ontbreekt, met alle mogelijke kunde en bekwaamheid, zelfst de kleinste school niet kan toevertrouwd worden."

[1]) Bl. 127. Met deze rangorde zou een gelijksoortige verdeling der scholen gepaard gaan. Bl. 165.

[2]) Bl. 99, noot 1.

Veel uitvoeriger werd opeens het verslag, toen het handelde over de volgende punten: de algemene invoering der spelling van Siegenbeek en de wenselijkheid van een algemene boekenlijst.

Van verschillende kanten werd het verlangen geuit, maatregelen te nemen tot het verzekeren en verbeteren van het bestaan der onderwijzers en het bevorderen van het schoolbezoek der behoeftige jeugd, opdat zij „niet in het wild opgroeije ...." Het schijnt dus, dat de artikelen van Van den Ende's concept, die zich met deze punten bezig hielden [1]) door den Staatssecretaris vóór het begin van de algemene vergadering geschrapt zijn.

Op enkele bizonderheden moet nog de aandacht gevestigd worden. Art. 19 van het concept-Reglement-A, zooals het er tijdens de vergadering uitzag, handelde over de schoolorde. In het vastgestelde reglement van 3 April 1806 was het art. 21 geworden [2]). Art. 26 van dezelfde redactie, dat sprak over de positie der onderwijzers, werd ten slotte art. 30 van het definitieve reglement [3]). Of er zijn artikelen ingevoegd, of er zijn bestaande artikelen gesplitst. Misschien werd het latere artikel 30 van het Reglement-A ná de vergadering ingelast. Men moet zich in deze kwestie met veronderstellingen vergenoegen. Het exemplaar, door de vergadering als resultaat van haar besprekingen den Staatssecretaris toegezonden, werd n.l. ook na een uitgebreid onderzoek niet op het Algemeen Rijksarchief gevonden.

Toen de algemene vergadering van afgevaardigden uit de departementale schoolbesturen haar agenda had afgewerkt,

„heeft de voorzitter — nu weer Van Stralen — onder betuiging van zijnen dank voor den aanhoudenden ijver, door deze vergadering in het volbrengen van hare gewigtige taak aan den dag gelegd, en voor de wijze, waarop zij hare werkzaamheden ingerigt en ten einde gebragt heeft, als mede na herhaalde verklaring, zijne belangstelling in de gewigtige zaak van het schoolwezen en zijnen zucht om dezelve op het krachtdadigste te bevorderen — deze derde algemene vergadering .... gesloten ....."

Op 15 October zond de amanuensis uit Haarlem aan den Secretaris van Staat twee concept-missives, de eerste om de concept-wet bij den Raadpensionaris in te zenden, de andere om, bij eigen goedkeuring van dat concept, te strekken tot geleide van zijn voordracht van die wet aan de vergadering van H.H.M., vertegenwoordigende het Bataafs Gemenebest [4]). De concept-reglementen A, B en C (de laatste

---

[1]) Bl. 140.
[2]) Zesde zitting.
[3]) Zevende zitting.
[4]) Van den Ende, bl. 31.

twee bevattende de verordeningen op de examens en de instructie voor het schooltoezicht) zouden niet aan het Wetgevend Lichaam toegezonden worden. De beschikking hierover stond uitsluitend aan den Raadspensionaris.

Op 21 October zond de Secretaris van Staat de concept-wet bij het staatshoofd in, tegelijk met de voordracht, den amanuensis te benoemen tot commissaris tot de zaken van het lager schoolwezen en onderwijs [1]). Hij sprak met grote lof van Van den Ende's verdiensten. Deze was volgens hem een man van zeer geposeerde denkwijze en bezat een grondige kennis van de staat en de middelen tot verbetering van het onderwijs. Hij verzuimde niet te gewagen van zijn

„overige geleerdheid en verdiensten, die hem voor eenigen tijd een beroep als Hoogleeraar in de Wijsbegeerte aan Groningens Hoogeschool deden verwerven en hem thans den post van Lector in de Natuurkunde bij Teylers Stichting te Haarlem doen bekleeden."

De Minister eindigde zijn aanbeveling niet, zonder een vleiend beroep te doen op de Latijnse kennis van den Raadpensionaris: het beginsel „Honor alit artes" had hem er toe gebracht, den amanuensis voor te dragen voor de bovengenoemde post. Geld zou deze promotie niet aan den staat behoeven te kosten: het tractement van den nieuwen functionnaris bleef duizend gulden.

Men zou zich kunnen verwonderen over het ogenblik, waarop de verdiensten van Van den Ende een beloning ontvingen. Nog was de wet niet door het Wetgevend Lichaam gepasseerd en toch kon de bevordering van haar voornaamsten auteur niet langer wachten. Van Stralen moet, toen hij op zo ingrijpende wijze het concept van den amanuensis veranderde, wel op een hevige tegenstand gerekend hebben. Van den Ende was er de man niet naar, tegen een te sterke stroom op te roeien [2]). Hij was er van overtuigd, dat men op die manier niets kon bereiken, maar wel alles verliezen. Gaf men toe door te wijken voor een overmachtige aandrang, dan bleef men in de eerste plaats de kans, de omvang van de concessies zoveel mogelijk te beperken, behouden en hield men bovendien nog verdere mogelijkheden voor de toekomst in reserve. Zeker zal het voor hem een pijnlijk ogenblik geweest zijn, toen zijn hoogste autoriteit bijna de gehele organisatie van het schoolwezen, zoals het in de voorgaande jaren was tot stand gekomen, door de splitsing in wet en reglement op losse schroeven zette. Maar de onvermijdelijkheid er van inziende, zal hij

---

[1]) Bij Meylink, bl. 6.
[2]) Bl. 95 e.v.

er zich bij neergelegd hebben. Inderdaad zou later blijken, dat de splitsing toch niet de gevreesde nadelige gevolgen zou hebben: het reglement werd integraal, als ware het een deel der wet, toegepast.

De gereserveerdheid van den amanuensis, zijn angstvallige zorg, het spreken over deze zaken te vermijden, moeten den Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken sympathiek gestemd hebben. Zó dat hij op een bizondere wijze den amanuensis heeft willen eren. Voor Van den Ende moet zijn nieuwe functie een bevestiging geweest zijn van de bijna volkomen zelfstandigheid, waarmee hij, binnen het raam van de algemene landspolitiek, de onderwijsbelangen behartigen kon [1]).

De concept-wet werd door den Raadpensionaris gezonden naar de Staatsraad voor het inwinnen van advies [2]). „Deze zond haar in het midden van November aan hem terug met de kennisgeving niet het minste er op te hebben aan te merken, wat de zaken betrof, en niet dan twee of drie aanmerkingen op een paar min belangrijke punten." Aldus de schrijver van de Geschiedkundige Schets. De aanmerkingen van de Staatsraad waren echter toch niet van zo weinig belang, als hij liet voorkomen [3]).

Op delicate wijze gaf het college te verstaan, dat een overmaat van geestdrift voor de nieuwe denkbeelden de oorzaak van de mislukking der wet van 1803 was geworden.

„Immers ook hier even als omtrent andere zaaken aan welke voorouderde vooroordeelen in de weg staan, moeten dezelve liever ongemerkt bestreden, dan openlijk worden aangevallen; hier is het meer dienstig de algemeene opinie door voorbeelden en resultaten te winnen dan door stellige bepalingen te dwingen; hier eindelijk kan geestvervoering zoo ligt tot uitersten vervallen, dat men dubbeld moet zorgen om binnen de juiste palen te blijven, en het Onderwijs zoodanig te regelen, dat het naar den tegenwoordigen staat van verlichting der Maatschappij gewijzigd, en voorts naar de behoeften der onderscheidene Standen wijsselijk worde bepaald, opdat het noodzakelijke niet achterwege gelaten, of het nuttige verwaarloosd worde, om zich het overtollige eigen te maken, en deze laatste regel komt te meer in dit Gemeenebest te pas, naarmate dat het publiek Onderwijs, vooral ten platten Lande meer is verwaarloosd geworden, en de misschien wel eens opzettelijk voortgeplante onkunde der Onderwijzers groter en meer in het oog lopende is."

Met de invoering van een nieuwe wet ging de Staatsraad accoord. Gegeven de tegenwerking, die de vorige ondervond, bestond daarvoor een genoegzame reden. Daarbij had een nieuwe wet het voordeel boven de vorige, „dat zij nieuw is, en dat men zich juist daarom en behoudens de bevreediging met de eens opgevatte denkbeelden te eerder voelt

[1]) Bijlage XI.

[2]) Van den Ende, bl. 31.

[3]) Bij Meylink, bl. 20 e.v.

gedisponeerd om hare invoering te faciliteren." Ziehier volgens de Staatsraad de grond voor de nieuwe wet. Van de argumenten, door den commissaris gegeven, wordt in dit staatsstuk dus niet gerept [1]).

Tegen de artikelen, die de wet bevatte, vond de Staatsraad niets in te brengen, maar hij ontveinsde zich niet, dat het ontwerp verre van volledig was. Vooral het gemis aan bepalingen, die de onderwijzersexamens regelden, benevens de classificatie en inrichting van de bizondere soorten van scholen, „twee punten egter beide evenzeer voor algemeene bepalingen vatbaar en even noodzakelijk om het oogmerk van de Wet te bereiken", had het hoge college getroffen. Ook de Staatsraad was dus van mening, dat de wet niet al het essentiële bevatte [2]).

De gecommitteerden uit de Staatsraad, die den Minister van hun bedenkingen mededeling hadden gedaan, was echter door dezen verklaard, dat opzettelijk sommige zaken uit de wet waren weggelaten en in het reglement overgebracht,

„omdat dezelve van tijd tot tijd modificatie kunnen vorderen, welke wanneer zulke schikkingen bij de Wet zelve voorkomen, eene alteratie noodzakelijk maken, die altijd met moeielijkheden verzeld gaat, en dat het hem Staats-Secretaris mitsdien verkieslijker was voorgekomen, in het 21e Artikel der Wet eene authorisatie op Uwe Excellentie te voegen tot het maken van alle zoodanige Verordeningen, Instructien en Reglementen, als ter geregelde en krachtdadige invoering dezer Wet in het bijzonder en ter bevordering van het lager Schoolwezen en Onderwijs in het algemeen dienstig en nodig zullen worden geoordeeld" [3]).

Nadat de reglementen door Van Stralen aan de Staatsraden waren getoond, verklaarden zij zich accoord met de manier, waarop de Staatssecretaris de materie geregeld had. Zij adviseerden daarom den Raadpensionaris het wetsontwerp aan het Wetgevend Lichaam voor te leggen. Dit geschiedde op 19 November 1805 met een begeleidende missive [4]).

Hun Hoog Mogende benoemden uit hun midden een commissie, die rapport over de wet zou uitbrengen. Deze commissie bestond uit de leden: Van Aylva, Weerts, Van Foreest, De Crane en Cremers. Heel gemakkelijk ging het opstellen van het rapport niet: er schenen nog al bezwaren te bestaan. In het midden van December 1805 met de overweging der wet begonnen [5]), duurde het tot 11 Februari 1806 [6]),

[1]) Bl. 130.
[2]) Bl. 147 e.v.
[3]) Bl. 147.
[4]) Bij Meylink, bl. 25.
[5]) Van den Ende, bl. 32.
[6]) Meylink, bl. 30.

alvorens het rapport gereed was. In het bizonder Van Aylva opperde bedenkingen. Hij had de overtuiging, dat „dit onderwerp in de gegevene omstandigheden van ons Land niet vatbaar was voor zulke algemeene bepalingen" [1]). Van Aylva was in het algemeen tegen de centralisatie van het bestuur, met name zoals dit voor de financiën stond ingevoerd te worden [2]).

Alvorens hun rapport definitief op te stellen, gingen de gecommitteerden ter conferentie bij den Secretaris van Staat [3]) en gaven uiting aan verschillende bezwaren, die in hun midden bestonden. Het bleek, dat zij de scholen „ad pios usus", dus die der (op enkele uitzonderingen na, gereformeerde) diaconieën en die in de weeshuizen, van de wet „geëxcipieerd en uitgezonderd" wensten te zien. Met de vér gaande zelfstandigheid dezer scholen in het concept toegekend, namen de heren dus geen genoegen. De vrijheid van deze scholen mocht volgens hen slechts beperkt worden door de bepalingen omtrent de hoge en inwendige politie, bij het 51e artikel der Staatsregeling en het 14e artikel van het reglement der departementale besturen voorkomende, d.w.z. er mochten geen leringen worden verspreid, in strijd met de gevestigde orde. Tijdens de bijeenkomst op 3 Februari wees de Staatssecretaris er op, dat veel van de voorgestelde objecten meer geschikt waren door volgende verordeningen en huishoudelijke reglementen geregeld te worden. M.a.w. de Minister zou aan de verzoeken voldoen bij de opstelling der nog uit te vaardigen reglementen. Wat de uitzondering en exceptie van de vermelde scholen betrof, de plechtigste verzekering werd gegeven, dat alle mogelijke onschadelijke faciliteiten zouden worden verschaft.

Ten slotte opperde Van Stralen tegen enkele voorgestelde wijzigingen geen bezwaar. Wanneer met al het door de gecommitteerden door het staatshoofd rekening zou worden gehouden, kon naar hun oordeel het wetsontwerp door het Wetgevend Lichaam aangenomen worden. Wel was het H.H.M. niet toegestaan, iets in de voordrachten van den Raadpensionaris te veranderen, en hadden zij de voorliggende ontwerpen alleen maar aan te nemen of te verwerpen [4]), maar de praktijk maakte deze in den Raadpensionaris belichaamde autocratie heel wat gemoedelijker.

Het schijnt, dat in de commissie aanvankelijk het voornemen be-

---

[1]) De brief, waaruit deze zin geciteerd is (v. d. Ende, bl. 32) werd op het Algemeen Rijksarchief niet gevonden.

[2]) Colenbrander, Schimmelpenninck en Koning Lodewijk, bl. 50.

[3]) Op 3 Februari, 1806.

[4]) Art. 26 der Staatsregeling.

stond, te verzoeken, aan de eisen voor de onderwijzers toe te voegen: het bewijs van lidmaatschap van een kerkgenootschap. Althans in een kopie van het rapport kwam oorspronkelijk een desbetreffende zinsnede voor, die later geschrapt werd [1]). Practische betekenis zou zulk een bepaling niet gehad hebben in een tijd, waarin zo goed als allen tot een kerkgenootschap behoorden, maar wel was zij tekenend voor de welwillende gezindheid tegenover de kerken.

In de door de commissie gewilde vorm kwam de wet van den Raadpensionaris terug en werd op 25 Februari 1806 door het Wetgevend Lichaam aangenomen. Het tot wet geworden ontwerp werd niet dadelijk gepubliceerd. Van den Ende had in een missive aan den Secretaris van Staat [2]) een onmiddellijke uitvaardiging afgeraden,

„deels om daar door het geheel in eens te geven, deels om daar door voortekomen, gedeeltelijke modificatie van den Staat van het Schoolwezen, het welk onvermijdelijk zou worden bij het alleen te voorschijn komen de wet ...."

De commissaris zocht dus zoveel mogelijk de gevolgen van de splitsing in wet en reglementen ongedaan te maken door zijn verzoek: de wet „simul et semel met (die van) het navolgend Reglement en de Verordeningen op de Examina" af te kondigen.

Op 1 April 1806 kwam hij gereed met de finale opstelling van de bij de pas aangenomen wet behorende Reglementen-A en B. (Dit laatste bevatte de examenverordeningen) [3]).

Welke veranderingen waren in de in het Reglement-A verzamelde bepalingen van het oorspronkelijke concept d.d. 30 September 1805 gemaakt [4])?

Art. 13 van het concept (9) was in zover veranderd, dat voor het aanstellen van een vertrouwensman door den schoolopziener niet bovendien de bekrachtiging der keuze door den Secretaris van Staat vereist werd, maar dat die van het betrokken gemeentebestuur voldoende was. De ouderwetse benaming van scholarchen was verdwenen. Het dubbele toezicht voor de openbare scholen [5]), dat voorlopig mogelijk zou zijn, was echter voorbestemd te verdwijnen. (11.) Belastte het concept (art. 14) de schoolopzieners met het opmaken van de voordracht voor de scholarchen, het reglement liet het aanstellen van het plaatselijk schooltoezicht geheel over aan het

---

[1]) Bl. 39.

[2]) A. R. B. Z. Exh: 12-2-1806.

[3]) De begeleidende missive is gedateerd 1 April 1806.

[4]) Tussen de haakjes de overeenkomstige artikelen van het reglement in zijn redactie van 1 April.

[5]) Bl. 135.

gemeentebestuur, waarbij dit alleen te overleggen had met het schooltoezicht. (10.)

De aanstaande wederinvoering van de heerlijke rechten oefende reeds zijn invloed uit op de vorm der wet. In het concept van 29 September werden de gemeentelijke, departementale en nationale besturen nog uitdrukkelijk genoemd als degenen, die de benoemingen deden. (Art. 24.) Maar in het reglement (18, 19) kwam de vage term „degenen, die de Aanstelling .... doen". Daardoor was bij het herstel van het ambachtsheerlijke benoemingsrecht geen verandering dezer artikelen meer nodig.

Het opstellen van een bizondere schoolorde (21) werd aan de plaatselijke en departementale besturen overgelaten, die ze vervolgens ter kennis van het schooltoezicht brachten. Oorspronkelijk stelde dit de bizondere schoolorden op, en moest het gemeente- of departementaal bestuur ze alleen maar bekrachtigen.

Het meest belangrijke verschil met het concept vertoonde het reglement misschien in art. 22, waarin het doel van het lager onderwijs omschreven werd [1]).

„Alle Schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden."

Wanneer deze grondige verandering heeft plaats gehad, is, door het gebrek aan voldoende documenten, niet te zeggen. Immers, men kent zo min de tekst, zoals die door Van Stralen en Van den Ende vóór 3 October vastgesteld is, als de redactie ná de algemene vergadering op deze datum begonnen en de toevoegingen of weglatingen tengevolge van de wensen der commissie uit het Wetgevend Lichaam. Zeker is de aandrang tot vervanging der toen bestaande formule niet van het schooltoezicht uitgegaan. In de talrijke beschouwingen, die zij aan de wet van 1803 in hun missives aan den Staatssecretaris wijdden [2]), kwam zelfs niet de geringste kritiek op het oude artikel 4 voor. Er is dus aanleiding, Van Stralen als den auteur te beschouwen. Deze was, naar men reeds zag, volstrekt geen passief toeschouwer van de daden van een ambtenaar, hij nam zélf beslissingen, indien hem dit nodig leek.

Van het vormen van redelijke wezens was geen sprake meer, evenmin van een redelijke plichtsbetrachting. Daardoor werd hetgeen vooral voor orthodoxe en Katholieke oren onaangenaam was om aan te horen, weggenomen [3]).

[1]) Bl. 137.
[2]) Bl. 121.
[3]) Bl. 65.

Aan het woord „Maatschappelijke" moet stellig de zin van „staatkundige" gehecht worden [1]). Met „Maatschappelijke en Christelijke deugden" keerde men terug tot de aloude opvatting, dat het onderwijs moest dienen tot opleiding der kinderen tot het lidmaatschap van staat en kerk [2]). Alleen bij deze interpretatie — men zie voor de betekenis der „Christelijke deugden" ook de verklaring in de achtste bijlage — is de volgorde der woorden „Maatschappelijk" en „Christelijk" te verklaren. De staat had, ook in de ogen der heersende kerk, de voorrang boven deze. Men behoeft daarbij maar te denken aan het minutieuze toezicht door de burgerlijke overheid in kerkelijke zaken uitgeoefend en waaraan zich de kerkelijke waardigheidsbeklеders als vanzelf sprekend onderwierpen.

Al mag dan de verandering der doelstelling in de praktijk misschien geen invloed hebben uitgeoefend, zij is toch belangrijk als aanwijzing voor de herwonnen invloed van de oude heersende groepen, die aldus hun stempel op de onderwijswet hadden weten te drukken.

Een geheel nieuw toevoegsel was art. 23 van het ontwerp-Reglement-A.

„Terwijl men bedacht zal zijn op het nemen van maatregelen, om de Schoolkinderen van het onderwijs in het Leerstellige van het Kerkgenootschap, waartoe zij behooren, geenszins verstoken te doen blijven, zal het geven van dit onderwijs niet geschieden door den Schoolmeester, schoon gehouden, om zijne leerlingen, voor zoo verre zij met hem tot hetzelfde Kerkgenootschap behooren, daarin op gepaste wijze bevorderlijk te zijn."

Niet onmogelijk was dit artikel verschuldigd aan de schoolbesturen. Zij waren algemeen voor een versterking van het leerstellig element in het onderwijs. Daaraan gevolg gevende, had de amanuensis in zijn concept van einde September 1805 het verbod van leerstellig onderricht niet langer bestendigd en elke herinnering daaraan weggelaten. Toch was hij niet zeer geslaagd met zijn voorstel. De oplossing door Van den Ende aan de hand gedaan, was een doorslaand bewijs van zijn verlegenheid. In de ene helft van de bepaling werd den schoolmeester dit onderwijs ontzegd, in het tweede deel werd het hem opgedragen, voor zo ver de leerlingen tot hetzelfde kerkgenootschap behoorden als hij. Misschien wilde hij het catechetisch onderwijs door den onderwijzer doen geven ná de gewone schooltijd, wat ook de departementen in hun misisves gevraagd hadden [3]).

Een nieuwe vrijheid werd aan de bizondere scholen der eerste klasse

---

[1]) Bijlage VIII.
[2]) Bl. 15.
[3]) Bl. 85.

toegekend in zake de verplichte lijst van leerboeken. (24.) In het concept was alleen (art. 29) aan de bizondere scholen der tweede klasse toegestaan andere leerboeken te gebruiken, dan die op de lijst voorkwamen. Men wilde de inrichtingen, wier onderwijs veel verder ging dan dat der gewone lagere scholen, geen hindernissen in de weg leggen [1]). Maar de scholen der eerste klasse waren op dit punt met de openbare op één lijn gesteld. Nu werd ook aan deze scholen het recht verleend, zich „op hunne Scholen nog van zoodanige andere Leer- of Leesboeken te bedienen, als de aard hunner Scholen vorderen mag". Dit zal wel een van de concessies zijn, die de Staatssecretaris aan de gecommitteerden uit het Wetgevend Lichaam in het onderhoud op 3 Februari gedaan had. Voor de scholen der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen werd deze uitzondering zeker niet gemaakt. Deze inrichtingen waren juist opgericht, na de omwenteling, om het gebruik der nieuwere methoden en boekjes te propageren. Toen deze algemeen ingevoerd waren, hadden de Nutsscholen hun taak volbracht en verdwenen zij de een na de ander [2]).

De boekenlijst zou niet meer door de commissies van onderwijs, in elk departement (art. 29 van het concept-einde September), maar door den Secretaris van Staat voor het gehele land tegelijkertijd ontworpen en vastgesteld worden.

De scherp omlijnde voorstellen van den commissaris met betrekking tot het verbeteren van de positie der schoolmeesters en het verminderen van het schoolverzuim [3]) waren geschrapt, zeker niet met medewerking van de departementale schoolbesturen. De strafbedreiging tegen nalatige ouders was verdwenen; (29.) aan de departementale en gemeentebesturen werd slechts aanbevolen te zorgen voor een voldoend bestaan der onderwijzers. (30.)

Van den Ende's échec in deze materie was één van de vele mislukkingen, die hij in de volgende jaren zou ondervinden [4]). Van zijn in 1808 groots opgezet plan tot algemene invoering van schoolfondsen kwam niets terecht, de regeering wilde er niet aan [5]). Een nieuwe poging deed hij aan de vooravond van de inlijving bij Frankrijk. Nu werden regelingen voor de afzonderlijke departementen ontworpen. Maar ook deze bleven zonder uitwerking. Even weinig succes hadden de bemoeiïngen van den commissaris in de eerste jaren der regering van Willem I. Wel was er in het besluit van 3 Maart 1814 tot wederinvoering der onderwijswet van 1806 het artikel 3, dat de instelling van schoolfondsen min of meer beloofde,

---

[1]) Bl. 139.
[2]) Van den Ende, bl. 324.
[3]) Bl. 140.
[4]) Bl. 83.
[5]) Van den Ende, bl. 134 e.v. en Meylink, bl. 298—341.

maar de zaak liep in de volgende jaren dood. Alleen in Overijsel en Drente werden schoolfondsen reeds in 1807, en 1806 ingevoerd [1]); zij sloten aan bij hetgeen reeds sinds overoude tijden bestond.

Art. 15 van het op 29 Augustus 1806 vastgestelde huishoudelijk reglement voor Drente bepaalde, dat de ouders verplicht waren voor al hun kinderen van vijf tot twaalf jaar schoolgeld te betalen, waarbij de minima voor de eerste, tweede en derde klasse respectievelijk $1\frac{1}{2}$, 1 en $\frac{1}{2}$ stuiver per week waren. (De eerste klasse was de hoogste.) De invordering geschiedde door het gemeentebestuur of de plaatselijke schultessen en volmachten.

In de concept-wet van 20-2-1809 [2]) stelde Van den Ende een heffing van alle hoofden van gezinnen en alleen staande personen voor. Uit het schoolfonds zouden niet alleen vergoedingen voor de af te schaffen schoolgelden bekostigd worden, maar ook door de regering aan te wijzen andere zaken, benevens pensioenen aan oude onderwijzers en hun weduwen en wezen. De vrouwenscholen en bizondere scholen der tweede klasse, met uitzondering van kostscholen, werden uit het schoolfonds gesubsidiëerd, de bizondere scholen der eerste klasse, die reeds de beschikking over eigen fondsen hadden, niet. Deze denkbeelden lagen ook ten grondslag aan de voorgestelde regelingen van later.

Verder werden in het district van den Friesen schoolopziener Visser en veel later, in 1839, voor de provincie Groningen, behalve de hoofdstad, schoolfondsen georganiseerd.

Niet alleen bij de autoriteiten stuitte verbetering van de bestaansvoorwaarden der schoolmeesters op verzet, maar ook bij de bevolking. Toen in 1824 de gemeenteraad van Kloetinge in Zeeland besloot, de schoolgelden voortaan uit de gemeentekas aan den onderwijzer te betalen, hetgeen diens inkomsten met *f* 50 tot *f* 100 jaarlijks zou doen stijgen, ontstond een ware volksbeweging, die niet zonder moeite en medewerking van het provinciaal bestuur gesust kon worden [3]).

De schoolfondsen, die hier en daar in werking waren, schijnen een gunstig resultaat opgeleverd te hebben. Daar schoolverzuim toch geen voordeel aan de ouders gaf, verviel dit, voor zover het uit zuinigheidsoverwegingen voortkwam. Het schoolbezoek liep aanmerkelijk omhoog. Onvermoeid gingen dan ook de commissies van onderwijs met Van den Ende aan het hoofd voort, in hun pogingen, ze ook op andere plaatsen en in de overige provincies door te voeren. Zo deed het schooltoezicht in Zeeland herhaaldelijk stappen in die richting bij het provinciaal bestuur: in 1820, 1821, 1825, 1829 en 1840 [4]).

De reeds onbevredigende toestand der onderwijzers verergerde nog na de invoering der wet van 3 April 1806. De hervorming van het belastingstelsel door den koninklijken minister Gogel bracht een ernstige vermindering hunner inkomsten. Tot die tijd waren de schoolmeesters vaak ontvangers, of, zoals men toen zei, collectors der belasting geweest. Voortaan werden zij geïnd door speciale ambtenaren. Hoogstens kregen de gedupeerden een kleine schadevergoeding. De vermeerdering van het aantal hunner leerlingen, waardoor zij meer schoolgeld ontvingen, indien het ten minste niet achterstallig bleef, was het enige lichtpunt. De klacht, dat het niet op tijd betaald werd, was algemeen.

[1]) Vergelijk Meylink, bl. 188 en 210. Zie ook bl. 140.

[2]) Bij Meylink, bl. 315 e.v.

[3]) Griffie van Zeeland te Middelburg. Extract uit het verbaal van Ged. Staten van Zeeland, d.d. 23-1-1824 met bijlagen.

[4]) Stukken uit het archief der Rijksinspectie L.O. te Middelburg.

Nog zwartere tijd brak aan tijdens de Franse overheersing. Hun vaste toelage uit de publieke kas werd eerst gedeeltelijk, in 1812 geheel ingetrokken [1]). Met moeite werden de onderwijzers er van weerhouden, hun scholen in de steek te laten en op een andere wijze hun brood te zoeken.

In materiëel opzicht had dus de schoolhervorming geen enkel voordeel, maar wel rampen opgeleverd. Geen wonder, dat de geest van het onderwijzend personeel bedorven werd en verslapping zichtbaar werd in de ijver de nieuwe verbeterde methoden in te voeren of aan te wenden.

Dezelfde dag nog, waarop de commissaris klaar gekomen was met zijn concept-reglementen, de eerste April 1806, reisde hij af naar Den Haag [2]). De volgende dag bracht hij in de loop van de morgen rapport uit bij den Secretaris van Staat. Maar voor de vaststelling der reglementen werden er nog haastig enige veranderingen van groot gewicht in het Reglement-A aangebracht. Met potlood werden op het allerlaatst hier enkele woorden doorgehaald, daar enkele andere bijgevoegd.

Tot op dat ogenblik bepaalde art. 7 van het Reglement-A, dat jaarlijks een algemene vergadering van afgevaardigden uit de commissies van onderwijs zou plaats hebben. Ingevoegd werd de beperking: „de Secretaris van Staat dit noodig oordeelende", waardoor aan deze instelling een vaste grondslag ontnomen werd. Deze nieuwe vermindering in betekenis van het schooltoezicht paste geheel in het kader van de bedoeling, het op een lager niveau terug te brengen. De algemene vergaderingen, die blijkens de verslagen bijna het karakter van een regerend college hadden, werden dan ook niet gehandhaafd. Er is maar éénmaal meer nadien zulk een bijeenkomst geweest, en wel in 1816, toen onder Minister Roëll zonder resultaat over de schoolfondsen beraadslaagd werd [3]).

In art. 23 werd het eerste deel gewijzigd en het tweede deel geschrapt, waardoor het zijn definitieve vorm verkreeg:

„Terwijl vastgesteld wordt het nemen van maatregelen, om de Schoolkinderen van het onderwijs in het Leerstellige van het Kerkgenootschap, waartoe zij behooren, geenszins verstoken te doen blijven, zal het geven van dit onderwijs niet geschieden door den Schoolmeester."

De uitdrukking: „bedacht zijn op", die juist ingevoerd was in art. 30, dat handelde over de positie der onderwijzers, vond de Minister o p d e z e p l a a t s blijkbaar te zwak.

Het is wel merkwaardig, dat zulke belangrijke veranderingen zo

---

[1]) Le .... Préfet du Département de l'Ems occidental à Monsieur .... le .... Grand-Maître de l'Université; bij Meylink, bl. 684.

[2]) Van den Ende, bl. 34.

[3]) Berigt, bl. 23.

op het laatste ogenblik aangebracht moesten worden. Bij het geregeld contact, dat toch zeker wel tussen den Minister en den commissaris bestond, moet er veel vroeger voor den eersten gelegenheid bestaan hebben, zijn inzichten mede te delen. Men kan moeilijk anders dan opzet aannemen. In elk geval was deze methode zeer geschikt, om onaangename oppositie de gelegenheid te benemen zich te doen gelden. Enige tijd later, op 9 Juni 1806, de laatste dag der Bataafse Republiek, zou op dezelfde manier het wetsvoorstel tot gedeeltelijk herstel der heerlijke rechten, aangenomen worden [1]).

Na zijn onderhoud met den Staatssecretaris in de voormiddag van 2 April reden zij gezamenlijk naar het „Huis in 't Bosch", waar de Raadpensionaris woonde. Daar had de vaststelling der Reglementen-A, B en C plaats. Wet en bijlagen (reglementen) werden onder één en dezelfde dagtekening uitgevaardigd en gepubliceerd, zoals Van den Ende verlangd had [2]).

Een aantal maatregelen waren nodig ter uitvoering van de tot stand gekomen wet en reglementen. Aan de departementale besturen werd gerecommandeerd, nu tot het in werking stellen der wet over te gaan. Ter aanmoediging werden zij er op gewezen, dat met hun bezwaren en verlangens, bij verschillende gelegenheden geuit, zoveel mogelijk rekening gehouden was. Zo zag het landschap Drente, dat gevraagd had om een afzonderlijke commissie van onderwijs [3]), zijn wens vervuld.

De departementale besturen boden een vlotte medewerking. Reeds op 30 Juni 1806 kon de commissaris aan de commissies van onderwijs mededelen, dat alle departementen een lid van hun bestuur hadden aangewezen, om in haar midden zitting te nemen. (Art. 5 der wet.)

Een algemene schoolorde werd geconcipiëerd en vastgesteld. (23 Mei 1806) [4]).

Verder moesten, aldus eiste de nieuwe orde van zaken, de functionnerende schoolopzieners worden ontslagen en opnieuw worden aangesteld. Alleen A. de Ram te Bergen-op-Zoom, S. de Kanter te Zalt-Bommel en W. Goede, welke laatste zijn ambt te veel had trachten dienstbaar te maken aan zijn persoonlijke belangen [5]), werden niet

---

[1]) Door Van Stralen ingediend.
[2]) Bl. 158.
[3]) Bl. 124.
[4]) Bl. 137.
[5]) Bl. 98.

gecontinueerd. De Katholiek De Ram werd door een geloofsgenoot vervangen [1]).

In de maand Juni 1806 [2]) zond de commissaris aan de commissies van onderwijs een ontwerp-huishoudelijk reglement toe. Wel was de toestand veranderd. Onder de vorige wet werd het door de toenmalige departementale schoolbesturen geredigeerd en door de departementale besturen goedgekeurd [3]). Vroeger zag men, wat van deze reglementen terecht kwam. Nu: geen spoor van departementale invloed: in Den Haag werd een ontwerp opgemaakt, waarbij zoveel mogelijk eenvormigheid voor alle departementen nagestreefd werd. Alle gewestelijke commissies volgden het model van den commissaris op de voet. En het enige gewest, Brabant, dat er van afweek, werd genoopt, zich te voegen naar de algemene richtsnoeren [4]). Vervolgens keurde de Minister en op diens voetspoor de departementale besturen de concepten goed.

De vier bestaande huishoudelijke reglementen [5]) bleven in hoofdzaak gelijk aan hun vorige redactie. Brabant handhaafde ten volle zijn pas veroverde recht van benoeming der schoolmeesters, Friesland de van vóór 1795 geldende beroepingswijze, met dit verschil, dat nu niet alleen meer de hervormde Floreenplichtigen stem in het kapittel hadden, maar de Floreenplichtigen in het algemeen, waardoor aan de verouderde discriminatie der Katholieken een einde werd gemaakt. Uitdrukkelijk werd nu ook bepaald, dat in de gevallen, waarin „Mans", hoofden van gezinnen, medebenoemingsrecht hadden, hiermede alleen werden bedoeld: niet bedeeld wordende hoofden van gezinnen. In alle gevallen, behalve in Brabant, werd de combinatie van koster- en schoolmeestersambt aanbevolen, althans getolereerd. In overeenstemming met de rangorde der onderwijzers werden in alle departementen de scholen in vier rangen verdeeld. Zo verdeelde Holland de kleinere steden en plaatsen in drie groepen, terwijl de grote steden buiten beschouwing werden gelaten.

Drente en Overijsel voerden schoolfondsen tegelijk met het huishoudelijk reglement in.

Vanzelfsprekend vond het pas herstelde heerlijke benoemingsrecht van onderwijzers [6]) zijn terugslag ook in de huishoudelijke reglementen.

[1]) Lijst der schoolopzieners bij Meylink, bl. 120 e.v. De regering handhaafde dus het Katholiek karakter van het toezicht in Brabant (4 R.K. tegen 2 Pr.).

[2]) Van den Ende, bl. 41.

[3]) Bl. 99.

[4]) Van den Ende, bl. 43.

[5]) Bl. 107 e.v.

[6]) Bij Meylink, bl. 151 e.v.

De ambachtsheren moesten echter de door de wet gestelde eisen van bekwaamheid en goed burgerlijk en zedelijk gedrag in acht nemen, en den schoolopziener inzage van de stukken der sollicitanten verlenen.

Art. 23 van het Reglement-A [1]) had een circulaire van den Minister aan de diverse kerkgenootschappen tengevolge [2]). In een uitvoerige beschouwing zette de Staatssecretaris voor de Binnenlandse Zaken uiteen, welke de geest van het zo juist gesanctionneerde onderwijsstelsel was. Niet alleen beoogde het het aanbrengen van noodzakelijke kundigheden, maar ook het tegengaan der toenemende zedeloosheid [3]). Inzonderheid het leerstellig onderwijs was een voorwerp van aandacht voor de regering.

Na in herinnering gebracht te hebben, dat er tot die tijd toe nooit sprake van een eigenlijk godsdienstig onderwijs geweest was, — het van buiten leren en opzeggen van vragen en antwoorden uit een catechetisch boekje maakte al het godsdienstig onderricht uit —, stelde de Secretaris van Staat vast, dat het onder de nieuw ingevoerde orde nooit van den onderwijzer kon of mocht gevergd worden, dit te geven. Men mocht slechts verwachten, dat zo langzamerhand aan een algemeen geschied- en zedekundig onderwijs op de scholen zou kunnen worden ingevoerd.

Om deze redenen verzocht de regering de kerkgenootschappen, het leerstellig onderricht voor haar rekening te nemen.

Dit voorstel, algemeen christelijk onderwijs van overheidswege en verzorging van het catechetische door de afzonderlijke kerkgenootschappen, was een oplossing van de oude moeilijkheid [4]), die sinds lange tijd verschillende geesten bezig hield. Waarschijnlijk werden zij geïnspireerd door de toepassing van deze combinatie op de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam. Daar werden reeds vóór de omwenteling morgen-, middag- en avondgebeden van een algemeen karakter uitgesproken en de kwekelingen 's Zondags naar de verschillende kerken geleid, waar zij krachtens hun gezindheid behoorden te gaan. Het bizonder leerstellige werd verzorgd door de geestelijken der kerkgenootschappen [5]). In Leiden was, onder invloed van dit voorbeeld, volmaakt dezelfde regeling voorgesteld, als de regering nu stond in te voeren [6]). In Amsterdam had men er echter niet aan gewild [7]). Het schijnt, dat de instemming met deze oplossing toch niet algemeen was[8]).

[1]) Bl. 160.

[2]) Van den Ende, bl. 216. (V. d. E. was de steller van het concept. Bij Meylink, bl. 127).

[3]) Bl. 21.

[4]) Bl. 42, 49, 53, 69 en 85.

[5]) Rapport over den Staat en de Verbetering der Laagere Schoolen; .... ingediend bij den Raad der Gemeente van Leyden ingeleverd 28 Junij 1796. Bl. 114 e.v.

[6]) Zelfde rapport, bl. 19.

[7]) Bl. 54.

[8]) Bl. 55.

Alle kerkgenootschappen antwoordden in gunstige zin op het verzoek der regering en gaven tevens uiting aan hun tevredenheid met de ingevoerde organisatie van het schoolwezen. Geen wanklank verstoorde dit koor van loftuitingen [1]). Uitermate welwillend gezind ten opzichte der kerken, baseerde het gouvernement op een suggestie van de synoden der Nederduits Gereformeerde Gemeenten in Zuid- en Noord-Holland en Gelderland een aantal maatregelen, waarbij het leerstellig onderwijs in openbare en bizondere scholen, waaronder die van de eerste klasse, nader geregeld werd [2]).

Een eerste stap werd gedaan voor de samenstelling ener boekenlijst. De regering ging daarbij hoogst voorzichtig te werk: de boekhandelaren werden per advertentie uitgenodigd, de boeken op te geven, die zij op de lijst wensten geplaatst te zien [3]). Door bovendien nog enige jaren (tot 1810) met de invoering te wachten, kregen de boekhandelaren gelegenheid hun voorraden oude boeken te liquideren en zich in te stellen op de nieuwe eisen. Zo werd de niet te verwaarlozen tegenstand van de boekhandel, tot op dat ogenblik een der grootste hindernissen voor de invoering van betere leerboekjes, voorkomen [4]).

Aldus kwamen wet en reglementen voor en na in werking. Niet meer onder de Bataafse Republiek. Immers, op de eerste Juli, waarop naar de beslissing van den Raadpensionaris, de wet in werking moest treden, was de republikeinse regeringsvorm vervangen door de monarchie onder Lodewijk Napoleon.

Onder de wet van 1806 nam het schoolbezoek sterk toe, zowel op het platteland, als in de steden. In de laatste vertoonde het aantal leerlingen, kinderen van armlastigen of onvermogenden, op de armenscholen, een enorme groei. De toeloop der duizenden kinderen gaf aan het stedelijk onderwijs een omvang, dat de gemeenten daarvan een merkbare financiële druk ondervonden [5]). Dit alles bewees, dat de onderwijswet, die vooral het onderricht van de lagere volksklassen bedoelde, ten volle haar doel bereikt had.

De schoolwet, welke zo zeer de uitdrukking bleek te zijn van de behoefte des tijds, werd gecontinueerd ook tijdens de inlijving bij

---

[1]) De antwoorden der kerkelijke autoriteiten vindt men bij Meylink, bl. 166, 168, 170, 173, 213, 218, 260. De bij Meylink ontbrekende antwoorden der hervormde synoden zijn te vinden in bijlage VII. De originelen der missives van de aartspriesters werden ook nu niet op het Algemeen Rijksarchief gevonden.

[2]) Van den Ende, bl. 226 e.v.

[3]) Bij Meylink, bl. 164.

[4]) Bijlage III.

[5]) Rapport van V. d. Ende aan den Koning betrekkelijk de instelling van schoolfondsen. Bij Meylink, bl. 309.

Frankrijk, door een speciaal keizerlijk decreet van 22 October 1811, als gevolg van het gunstige rapport van Cuvier en Noël [1]).

Het vergelijkend examen werd nu algemeen ingevoerd [2]), de heerlijke rechten bij de benoeming van schoolmeesters afgeschaft [3]).

Een besluit van den Souvereinen Vorst van 20 Maart 1814 [4]) verklaarde de schepping van 1806 geldig voor al die gedeelten van het nieuwe rijk, waar zij in werking was in dat jaar. Van den Ende's hand herkent men gemakkelijk in art. 3, waarin op vage manier gehandeld werd over de mogelijkheid tot invoering der schoolfondsen. Het verplichte examen werd gehandhaafd [5]), maar de heerlijke rechten bij souverein besluit van 26 Maart 1814 weer hersteld.

Door ministeriële verordeningen en besluiten werden de voornaamste bepalingen van de onderwijswet in België ingevoerd.

Langzamerhand kwam tijdens de Bataafse Republiek in vele gevallen een einde aan het federalisme. Verschillende takken van bestuur werden, zoals men toen zei, „op een eenparige voet" gebracht. De overheid beperkte de plaatselijke en gewestelijke macht, die zulk een schadelijke invloed op de ontwikkeling des lands had uitgeoefend en versterkte de staatsmacht, die alleen deze zaken behoorlijk kon regelen.

Zonder moeite ging dat niet. Met de oude chaotische toestanden waren nu eenmaal een groot aantal kleine belangen verbonden, die door de bezitters met taaie volharding verdedigd werden. Bij die tegenstand der belanghebbenden kwam dan nog het verzet van het geestelijk conservatisme, dat zich zeer behaaglijk gevoelde te midden der administratieve verwarring en de dragers der nieuwe denkbeelden als boze verstoorders van zijn zoete rust beschouwde.

Men zou deze toestand, waarbij de centrale overheid het toezicht en de eindbeslissing aan zich hield, een staatsmonopolie kunnen noemen.

Ook het onderwijs trachtte men onder staatstoezicht te stellen. Maar hierin is men, in tegenstelling met andere takken van overheidsbemoeiïng, slechts ten dele geslaagd. Het voorontwerp, in 1802 opgesteld [6]), was onder de pogingen tot centralisatie van het onderwijsbeheer de meest konsekwente. Maar onder invloed van de storm, die

[1]) Een uittreksel uit het rapport: bl. 23—82 van de Bijdragen, 1812. Vergelijk Van den Ende, bl. 105. Het decreet bij Meylink, bl. 528.

[2]) Van den Ende, bl. 329.

[3]) Bij Meylink, bl. 620.

[4]) Bij Meylink, bl. 770.

[5]) Van den Ende, bl. 331.

[6]) Bl. 81 e.v.

allerwegen opstak, kwam een wet tot stand, die een aanzienlijke concessie aan het federalisme betekende. De definitieve wet van 1806 ging nog belangrijk verder van het „staatsmonopolie" af. De overheid onttrok zich nagenoeg geheel aan de contrôle op de diaconiescholen en de scholen in de godshuizen [1]). De wet van 1806 betekende dus geen staatsmonopolie, integendeel werd de onafhankelijkheid van de z.g. scholen der eerste klasse uitdrukkelijk erkend.

Het woord staatsmonopolie, toegepast op het onderwijs, heeft, behalve op het beheer, de administratie, betrekking op zijn geestelijke inhoud. De staat zou in die dagen gedrenkt zijn geweest met rationalistische, in elk geval voor den rechtzinnigen Protestant en den Katholiek verwerpelijke beginselen, die door het schooltoezicht en de leerboekjes, uitgegeven door de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, aan het onderwijs zouden zijn medegedeeld. Deze bewering gaat uit van de niet uitgesproken stelling, dat de staat in de tijd van Schimmelpenninck, ideëel gesproken, een eenheid was, dat, anders gezegd, de colleges en personen, die de staat beheersten, aanhangers van hetzelfde complex denkbeelden waren.

Dit axioma, noodzakelijk, om tot de theorie van het staatsmonopolie te geraken, is evenwel in strijd met de feiten.

De regering van den Raadpensionaris was een compromis tussen twee, geschiedkundig en ideologisch, verschillende groepen.

Eerst hadden de Oranjegezinden de Pruisen, enige jaren later de Patriotten de Fransen in de binnenlandse aangelegenheden gemengd. Gezamenlijk hadden zij het graf der nationale onafhankelijkheid gedolven.

Door de druk der tijden daartoe genoopt, hadden de beide partijen de strijdbijl begraven en door zich te verzoenen en te amalgeren, getracht, een nieuwe basis voor het nationaal staatkundig leven te vinden. Sinsd 1801 werden de regenten van vóór 1795 weer overal in het bestuur opgenomen [2]). Schimmelpenninck, in 1805 aan het bewind gekomen, verdeelde eveneens de posten onder de vroegere Oranjegezinden en Patriotten [3]).

Een dergelijk tweeslachtig bewind was niet in staat een school met een homogeen karakter te scheppen. Noodgedwongen moest deze

---

[1]) Zo groot was de vrijheid der diaconiescholen, dat in 1825 de voorzitter van het college van regenten dier scholen te Utrecht bij gelegenheid van een vacature toezegde te zullen onderzoeken, in hoe verre de wet op deze scholen van toepassing was. (Aktenboek, 10-6-1825, art. 6.)

[2]) Colenbrander, De Bataafsche Republiek, bl. 253.

[3]) Colenbrander, Schimmelpenninck en Koning Lodewijk, bl. 40.

hetzelfde tweeslachtig compromis-karakter vertonen als de heersende groepen in de staat, die haar in het leven riepen.

De beide delen van het regeringskamp waren het in zo verre eens, dat een schoolverbetering noodzakelijk was. Reeds in de laatste jaren van het stadhouderlijk bewind bestond die overtuiging. Maar dat was ook alles, wat zij gemeen hadden.

Voor de patriottische vleugel was het onderwijs zo belangrijk, dat zij in de staatsregeling van 1798 zelfs een afzonderlijk departement voor de behartiging der onderwijsbelangen stichtten, het eerste in Europa. In overeenstemming met die hoge opvatting van het belang van het onderwijs werd aan het ambt van schoolopziener een groot gewicht gehecht. De samenstelling van het schooltoezicht met zijn departementale schoolbesturen en algemene vergaderingen in Den Haag onder voorzitterschap van een lid der regering, zijn uiterst belangrijke invloed op de gang van zaken, gaven het bijkans het aanzien van een regerend college. Als een ander Wetgevend Lichaam discussiëerde het over wetsontwerpen en zond ze na goedkeuring door aan den Agent van Nationale Opvoeding, na 1801 aan de Raad van Binnenlandse Zaken.

Voor de vroegere regenten gingen deze opvattingen veel te ver. Naar hun mening kon er geen sprake van zijn het onderwijs op één lijn te stellen met b.v. de land- en zeemacht [1]). In hun ogen waren de schoolopzieners volstrekt niet zulke belangrijke mensen. Hun houding tegenover hen maakte dat meer dan voldoende duidelijk.

Het spreekt eveneens van zelf, dat zij ook niets voelden voor een te hoge intellectuele en maatschappelijke positie der schoolmeesters, waardoor aan het onderwijs een luister zou worden bijgezet, die zij er niet aan begeerden te geven. Was onder de Republiek der Verenigde Nederlanden, naar de Raad van State aan den Raadpensionaris mededeelde, de onwetendheid der schoolmeesters met opzet onderhouden [2]), onder het nieuwe systeem moest de vorming van een omvangrijke groep intellectuelen voorkomen worden [3]).

Dat bij deze opvattingen de pogingen tot positieverbetering der onderwijzers op een mislukking uitliepen, zal zonder meer duidelijk zijn.

Het onderwijs aan de kinderen der behoeftigen — de gehele onderwijshervorming beoogde immers in de eerste plaats de opleiding der armenkinderen — ging hun veel te hoog. Met wantrouwen beschouwden zij de invoering van de leerboekjes, waarin hen het Ver-

[1]) Bijlage III.
[2]) Bl. 140, noot 2.
[3]) Bl. 123.

lichtingselement en het niet zuiver-leerstellig karakter hinderden. Dat zij zich er ten laatste noodgedwongen in schikten, kwam door de jammerlijke onvruchtbaarheid van het geestelijk conservatisme. Het traditionalisme beschikte over niets anders dan over barbaarse schoolproducten als de Franse tyrannieën. Noch Protestanten, noch Katholieken waren in staat, iets gelijkwaardigs te stellen tegenover de Nutsuitgaven. Pas ± 1840 hadden de Katholieken een eigen schoolliteratuur [1]); bij de Protestanten ontstond deze nog veel later. De vrees voor een te ontwikkelde volksmassa maakte, dat zij niet een al te grote uitbreiding van het onderwijs wensten. Was onder het ancien regime het opleggen van verplicht schoolbezoek aan de kinderen der bedeelden de meest gewone zaak ter wereld, ná de totstandkoming der onderwijswetgeving zag men, als curieuze evolutie, deze gewoonte los laten en met een beroep op de vrijheid der ouders de leerplicht verwerpen [2]).

De niet-erkenning der heerlijke rechten in de onderwijswetten vóór 1806 was een bijkomende, maar zeer belangrijke oorzaak van tegenwerking.

Voornamelijk door de weer tot macht gekomen regenten kwam de mening der voormalige staatskerk over de onderwijshervorming tot uiting.

Stellig waren de voorstanders der schoolverbetering geen vijanden van de dogmatiek. Hun opvattingen brachten zelfs mede de kennis er van te bevorderen, alleen niet, ze een overheersende plaats bij het onderwijs te geven. Dat had de omwenteling onmogelijk gemaakt. De school zelf kon niets meer dan een algemeen Christendom leren, terwijl het leerstellige er slechts een aanhangsel van mocht zijn [3]). Wanneer het schooltoezicht deze mening voorstond, maakte het twee vergissingen. Het onderschatte de buitensporige betekenis, die de traditionele opvatting aan de catechismus hechtte: de kennis er van was een der voorwaarden voor het behoud der maatschappij [4]). Verder zag men over het hoofd, dat de kerkgenootschappen een godsdienstonderwijs, dat niet geheel met hun leer strookte, onvoldoende moesten vinden. Bovendien werd een geheel van algemene Christelijke waarheden licht deïstisch in hun ogen.

[1]) P. de Raadt in „De Gids", Maart 1843, bl. 142—144. Voor het ontstaan ener protestantse literatuur: aktenboek der diaconiescholen te Utrecht, jaren, 1858 e.v.

[2]) Meylink, bl. 337, noot 1.

Rapport van de Staatsraad aan den Koning, bij Meylink, bl. 341.

[3]) Art. 4 der wetten van 1801 en 1804. Zie Inleiding, bl. 1 e.v.

[4]) Zie ook de missives in 1803 door de departementen aan het Staatsbewind geschreven. Vergelijk verder: Ploos van Amstel, bl. 69.

In Friesland was het merendeel der predikanten tegen de onderwijshervorming [1]).

In Utrecht was het vermoedelijk niet beter gesteld [2]).

De Synode van Zuid-Holland maakte een toespeling op de algemene tegenwerking, maar vleide zich: [3])

„dat door de nu zoo duidelijk gemanifesteerde intentie van het Gouvernement, aan welke echter de Synodus nimmer heeft getwijfeld, het vooroordeel tegen de nieuwe School-inrigtingen, alsof dezelve de strekking hadden om het Leerstellig onderwijs in den Godsdienst te verlagen en hetzelve geheel en al door louter zedekundige leeringen en opwekkingen te doen vervangen, ten eenenmale zal worden uitgeroeid; ....."

Het Katholieke Brabant had bezwaren van dezelfde aard als de protestantse departementen. De geest van het openbaar onderwijs, zoals die door art. 4 der beide eerste wetten vertolkt werd, noemde het een inbreuk op de rechten der kerkgenootschappen, de verbeterde leerboekjes voerde het niet, dan na aarzeling, in.

Het geheel van wet en reglementen in 1806 was door zijn poging, de oude tegenstanders met het nieuwe te verzoenen, niet een werk uit één stuk, het had door zijn karakter van compromis meer weg van een lappendeken.

Van den Ende erkende zelf, dat zijn schepping wel volledíger was dan de voorgaande wetten, maar hier en daar toch nog geen definitieve omtrek had [4]). Eén pijler van zijn systeem, de industrie- of arbeidsschool, ontbrak [5]). Men wilde te veel regeling op eens vermijden en nadat langzamerhand een verbetering van het onderwijs zou zijn ingetreden, nieuwe zaken ter hand nemen [6]).

Maar al was deze wet dan ook slechts een gedeeltelijke verwezenlijking van algemeen gekoesterde denkbeelden, toch droeg zij de algemene goedkeuring weg.

Van den Ende ondervond tot zijn vreugde, dat Mollerus, die de scherpe missive van het departementaal bestuur van Holland aan het Staatsbewind mede ondertekend had, als minister van Binnenlandse Zaken onder Lodewijk Napoleon ten volle medewerkte aan de uitvoering van de pas tot stand gekomen wet [7]).

[1]) A. R. B. Z. Port. 527. Verslag van Visser.

[2]) Bijlage V.

[3]) Van den Ende, bl. 220.

Vergelijk verder bl. 116 noot 4 en A. J. Berkhout, Proeve eener beknopte geschiedenis van het lager onderwijs in ons Vaderland, bl. 43, 44.

[4]) Van den Ende, bl. 253.

[5]) Als voren, bl. 254.

[6]) Als voren, zelfde bl.

[7]) Als voren, bl. 41.

De departementale besturen, waarvan maar enkele, en dan nog schoorvoetend, de voorgaande onderwijswet hadden uitgevoerd, draalden niet met het vaststellen van een huishoudelijk reglement. Nu de kwestie van het godsdienstonderwijs en de diaconiescholen op een bevredigende wijze was geregeld, het schooltoezicht een bescheidener positie was toegewezen, een rangorde onder de onderwijzers was geschapen en de heerlijke rechten waren hersteld, schenen zij de aanzienlijke beperking van hun invloed op de schoolzaken, nog verder achteruitgegaan door de jongste wetgeving, niet zo erg meer te vinden.

De kerkgenootschappen waren niet minder tevreden met de schikking, door Van Stralen aan de hand gedaan. De Hervormde Kerk voegde bij dit voordeel nog andere: de schoolopzieners waren n.l. in de regel predikanten in haar dienst. Op de geest van het onderwijs te platten lande kon zij gerust zijn: het werd bijna steeds door haar dienaren, de schoolmeesters-kosters, gegeven.

Hoewel verboden, werd nog vaak de catechismus op de ouderwetse manier geleerd [1]), een gewoonte, die hier en daar tot diep in de negentiende eeuw voortduurde.

De Katholieken genoten buiten Brabant een meer theoretische, dan praktische gelijkstelling met de Protestanten, maar in het genoemde departement hadden zij het volle gezag. Na een lange, hardnekkige strijd waren zij er in geslaagd, elk spoor van discriminatie uit te wissen [2]). In 1795 was de zuivering van het onderwijzerscorps in Roomse zin begonnen. Blijkens de Statistiek van Brabant door S. van de Graaff waren in 1806 in het gehele departement, buiten de steden, op 201 onderwijzers maar 76 gereformeerde meer. En hierbij vergete men niet, dat daaronder de particuliere schoolhouders behoorden. In de Meierij van Den Bosch waren in dit jaar alle onderwijzers op één na aangesteld door het departementaal bestuur en één door het gemeentebestuur van Tilburg. Protestanten zullen daar weinig of niet bij geweest zijn. Het schooltoezicht, door het departementaal bestuur in meerderheid Katholiek gemaakt, bleef in 1806 bij de nieuwe aanstelling der schoolopzieners door de regering, Katholiek. Ja, het Roomse karakter werd nog versterkt, toen, na het vertrek van den Protestant D. Hanegraaff, de Katholiek Mr. Borret werd benoemd. Toen waren er in Brabant vijf Roomse schoolopzieners tegen één Protestantse, Ds. Van der Noordaa.

---

[1]) A. R. B. Z. Port. 527. Noord-Holland. Verslag van Dozy over Urk. Missive aan den Koning, 7-10-1809, bl. 12 en 13.

[2]) In 1802 werd door het heftig Katholiek verzet het verbod tot aanstelling van Katholieke baljuws in Brabant ingetrokken. Gedenkstukken, IV, bl. 171.

Het is moeilijk aan te nemen, dat in het, na 1795 zo fel Katholiekbewuste Brabant, met zijn Katholiek bestuur, zijn talrijke Katholieke schoolopzieners en zijn in overgrote meerderheid Katholieke onderwijzers, het onderwijs een neutraal eiland te midden van een Katholieke omgeving zou zijn geweest. Het zal stellig in geest één zijn geweest met de bevolking, waarvan het de kinderen onderwees, juist zoals dit het geval was in de Hervormde streken. Deze toestand in het voormalig wingewest ener Protestantse Republiek zal wel niet vreemd zijn geweest aan de instemming der Roomse geestelijkheid met de wet van 1806. Nooit werd onder den Katholieken koning Lodewijk Napoleon een klacht vernomen, zo min als onder Napoleon zelf [2]). En nog jaren later was de nuntius, Antonucci [1]), een voorstander van het Nederlandse onderwijsstelsel.

Zo waren de groepen en lichamen, die in Nederland de macht deelden, tevreden. In het nauwkeurig tegen elkaar afwegen van de verschillende verlangens, had zich de fijnheid van Van Stralens politiek instinct getoond: de schepping van 1806 was de juiste uitdrukking van het evenwicht, dat in de laatste jaren der Bataafse Republiek was tot stand gekomen. Het Reglement-A behoefde dan ook niet gewijzigd te worden. Het geheel van wet en reglementen zou zelfs bestand blijken tegen de komende stormen en nog lang daarna, toen er rustiger tijden waren aangebroken, beantwoordde het aan de behoeften.

Men raakte niet uitgepraat over de voortreffelijkheid van het schoolwezen. De lofprijzingen gingen op in het hymne, dat de zelfgenoegzame natie, die eindelijk een vaste grondslag voor haar rust gevonden had, zong op haar eigen gelukkig lot.

Pas toen het evenwicht in het Nederlandse staatkundige en culturele leven stond verbroken te worden, tegen de veertiger jaren, kwam ook het bestaan van de schoolwetgeving in het geding.

---

[1]) Van den Ende, bl. 79.

[2]) Van den Ende, bl. 87. Zie ook nog bijlage IX en X.

BIJLAGE I.

SCHETS EENER MEMORIE OVER HET AANBELANG DER WERKZAAMHEDEN, GEDEMANDEERD AAN HET AGENTSCHAP DER NATIONALE OPVOEDING [1]).

I. Openbaar onderwijs.
II. Geneeskundig toevoorzicht en Bestuur.
III. Opzicht over de zeden.
IV. Bevordering van Kunsten en Wetenschappen.

I. Openbaar onderwijs.
A. Lagere Scholen.
B. Latijnsche en Hoogere Scholen.

A.

1. De verbetering derzelve bestaat, behalve 't geen het uitwendige betreft,

a. in het achterlaten van het machinale, en slaafsche, 't geen de verstandelijke vermogens onderdrukt, domheid en bijgeloof voortplant.

b. in het ontwikkelen van der kinderen denkvermogen door gemakkelijke en natuurlijke middelen.

c. in het verrijken van hunnen geest met die kundigheden, die zij voornamelijk in hunnen stand, en voorts als menschen en burgers behoeven.

d. in het voorzichtiglijk uitroeijen van vooroordeelen en dwalende volksbegrippen, en het aankweken van deugd en goede beginselen.

2. Deze verbetering is bereikbaar — ene historische waarheid, die niet kan ontkend worden dan door zulke, die in de onderwijskunde, en de vele loffelijke School-inrichtingen, ook in ons Vaderland, geheel vreemdeling is.

Zij wordt bereikt:

a. door het invoeren eener goede methode, niet hoogvliegend, maar menschkundig en gemakkelijk ingericht, die van de eerste beginselen tot aan de voltooijing van het lager onderwijs geregeld voortgaat, en die zich waar het noodig is, ook door min kundige en geschikte onderwijzers met nut laat aanwenden.

b. door het invoeren van een goed stel eenvoudige, maar enkel nuttige Schoolboeken, met wering van alle andere.

c. door een goed reglement voor belooningen en straffen.

---

[1]) Palmiana; Letterkunde 1570. Staatsbelangen. Agentschap. Handschrift, aanwezig in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden.

d. door een geregeld en eenparig toezicht over de Scholen en derzelver onderwijzers, met een genoegzaam gezach voorzien, om de wetten en verordeningen te doen eerbiedigen en handhaven.

I. *a.*

3. Deze verbetering is, zelfs tot op een middelmatigen trap, onmogelijk, indien het openbaar onderwijs niet, als eene aangelegenheid van het hoogst belang, door de Algemeene Landsregering wordt behartigd en aan zich vóórbehouden.

a. Dit besluit resulteert natuurlijk uit de overweging der hindernissen, met het invoeren van een verbeterd onderwijs verbonden.

— traagheid en koelheid onzer natie om groote verbeteringen te ondernemen.

= kracht der gewoonte, en gemak van den ouden slender voor onkundige onderwijzers.

≡ tegenkanting der laatsten.

≣ Godsdienstige en Staatkundige vooroordeelen.

b. alle deze hindernissen kunnen alleen overwonnen worden door *eenparigheid, standvastigheid,* en de overweging eener volstrekte noodzakelijkheid, den onderwijzeren der jeugd alom gelijkelijk opgelegd, en eindelijk door een overal eveneens gewijzigd toezicht over de Scholen, zoowel als door dezelfde methode en dezelfde Schoolboeken.

4. Belang der verbetering van het openbaar lager onderwijs:

a. van de zijde der behoefte, daar alle proportie tusschen de betrekkelijke kundigheden en verlichting der onderscheiden Standen onzer Bataafsche Maatschappij op het punt is om vernietigd te worden.

b. van de zijde onzer betrekking tot nabuurige mogendheden, die zich deze zaak alom, als een hoogste Lands-zaak aantrekken.

c. van de zijde der zedelijkheid, ten einde het zoo snel voortwoedend zedebederf onder de lagere classen, eenmaal perk te stellen.

BIJLAGE II.

BETOOG, DAT DE VERBETERING VAN HET OPENBAAR ONDERWIJS NIET ALGEMEEN TOT STAND GEBRAGT KAN WORDEN, TEN ZIJ HET HOOGSTE LANDS-BESTUUR ZICH DE ZORG VOOR HET ZELVE ONMIDDELIJK AANTREKKE [1]).

Alvorens de redenen hiervoor bij te brengen, zal het noodig zijn aan te toonen, dat eene algemeene verbetering van het Openbaar Onderwijs niet onder de hersenschimmen, maar onder die mogelijkheden behoort, welke slechts wil en inspanning van krachten behoeven, om tot wezenlijkheid gebragt te worden; en dat de aart en wijze dezer verbetering tot zulke duidelijke en bepaalde termen kan gebragt worden; dat alle twijffeling deswegens wegvalt.

Om dit te bewijzen zal het niet eens noodig zijn Theoretische gronden aan te voeren die anders in menigte konden bijgebragt worden; de ondervinding heeft het zoo even gestelde in den rang der Historische Waarheden geplaatst; en zulks

---

[1]) Palmiana; Letterkunde 1572. Schoolzaken, Agentschap. Handschrift, aanwezig in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden.

niet alleen met betrekking tot de meer beschaafde, de geleerde of hoogere Scholen, maar ook in zonderheid opzichtelijk dat meer eenvoudig, zoogenoemd lager onderwijs, waartoe alle vorming van verstand en hart, bij de geringen levensstanden, zich eeniglijk bepaalt. Sedert een meer verstandige Leermethode algemeener, en ook in ons Vaderland door de uitgegeven Schriften der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen meer bekend is geworden, heeft men geene Schoolverbetering ondernomen, die ook niet gelukkig is geslaagd en zelfs daar, waar het aan genoegzaam gezag of aan standvastigheid, of aan volkomen geschiktheid van de zijde der onderwijzers ontbrak, zijn echter de heilrijke gevolgen der ondernomen verbetering, ofschoon niet in zulk een hoogen trap, als anders mogelijk ware geweest, zichtbaar en in het oogloopend bevonden. Bij onderscheiden Scholen, door sommige Departementen der Maatschappij tot N. v. 't A. opgericht, heeft men bewijzen van beschaving en vermeerdering van kundigheden ontdekt, die ook bevooroordeelde aanschouwers, (zoowel bij het bezoeken dier Scholen, als) bij het afleggen der openbare examens, blijken en getuigenissen der hoogste goedkeuring hebben afgeperst.

De StadsArmen-Scholen te Amsterdam, overladen met eene meenigte van kinderen uit de behoeftigste en meest vernederde volksclassen, worstelende met vele plaatselijke hindernissen, toonen overtuigend, dat de ijver van werkzame en kundige menschenvrienden, ondersteund door genoegzaam burgerlijk gezach zoo wel in staat is, om onderwijzers der jeugd aantemoedigen en te vormen, als om verpeste kerkers van tirannij en bijgeloof in werkplaatsen van eenvoudig gezond verstand, en verbeterde zeden te herscheppen. En slaat men het oog op nabuurige landen, men behoeft slechts oppervlakkig met de Pedagogische Schriften, en School-journalen der Duitschers bekend te zijn, om ontwijffelbaar overreed te zijn, dat verbetering der Scholen geen nog onopgelost problema, geen ijdele herschenschim is, dat men dezelve slechts ernstig behoeft te willen, en de daartoe noodige maatregelen met wijsheid beramen, om van eene heilrijke uitkomst zeker te zijn, terwijl de door Rieman uitgegeven beschrijving der Reckansche School, waarvan de in dit vak onsterffelijke von Rochow stichter was, overvloedig bewijst, tot welk eene hoogte de beschaving en vorming der behoeftige jeugd kan opgevoerd worden, zonder dezelve daarom, in haren geringen levensstand, minder gelukkig of vergenoegd, en min bruikbaar voor den Staat te doen worden.

Dan de mogelijkheid eener algemeene verbetering van het openbaar onderwijs blijkt even duidelijk uit de beschouwing van derzelver aart en wijze; uit de beantwoording der vraag, waarin behoort dezelve te bestaan? en welke zijn de middelen, welke tot dit einde moeten kunnen aangewend worden? Is dit einde eenvoudig, en zijn de middelen, in onderscheiden trap en mate, gemakkelijk aan te wenden; schikken zich dezelve naar verschillende behoeften en omstandigheden; moet men daarbij niet te veel vooronderstellen, noch te groote verwachtingen toestaan, dan is de zaak voldongen; en tot dat einde bepale men zich alweder tot het zoogenoemd lager Schoolwezen, want indien hierin, waar men alles oogschijnelijk tegen zich heeft, doelmatige Schoolverbetering mogelijk is, dan voorzeker zoo veel te meer bij meer beschaafde, geleerde of hoogere Scholen, waar men veel minder hindernissen heeft doorteworstelen, en het doel, 't welk men bereiken wil, nader en bepaalder voor oogen heeft.

Op meest alle lagere Scholen heerscht eene slaafsche en werktuigelijke manier van onderwijzen, waardoor de kinderen in vele jaren met oneindig veel verdriet,

en onophoudelijke zelfsverveling, zoo weinig vorderingen maken, dat men die jaren bijkans voor geheel verloren mag achten, en daarin waarschijnlijk de voorname reden moet gezocht worden van de onverschilligheid veler Ouderen om hunne kinderen ter Schole te zenden. Deze machinale en onredelijke manier van onderwijzen, waardoor de geest onderdrukt, domheid voort geplant en bijgeloof bevorderd wordt, moet van de Scholen langzamerhand, maar niet te min standvastig en nadrukkelijk geweerd, en eindelijk geheel uitgeroeijd worden. —

De jeugd is dat tijdperk des menschelijken levens, waarin de vermogens van het verstand, van denken, oordeelen en redeneeren, voor eene gemakkelijke ontwikkeling vatbaar zijn, en dit tijdperk éénmaal verzuimd of kwalijk besteed zijnde, laat het verlies, daardoor veroorzaakt zich in het gansche volgend leven nimmer herstellen of vergoeden. Juiste begrippen van voorkomende zaken te vormen; richtige besluiten uit erkende beginsels af te leiden, is eene behoefte voor het gansche leven; en waar zal de arme en minvermogende jeugd zoo veel als volstrekt noodzakelijk is van deze wetenschap zich eigen maken, indien het niet is in de Scholen, en in dien tijd des levens, waarin dit zoo gemakkelijk en bijkans onmerkbaar geschieden kan.

BIJLAGE III.

1 April 1803 no. 2.

Het Departementaal Bestuur van Holland

Aan

Het Staats-Bewind der Bataafsche Republiek [1]).

Burgers,

Het konde ons niet anders dan aangenaam zijn, dat gijl. bij derzelver Besluit van den 5 November j.l., aan de respective Departementale Bestuuren ter fine van consideratien en advis hebt gezonden de voordragt door den Raad van Binnenlandsche Zaken aan Ul. gedaan opzigtelijk de inrichting van het lager Schoolwezen binnen deeze Republicq, met allede daar toe behoorende stukken; en dat dus ook wij daar door in de gelegenheid gesteld zijn, om aan Ul. voortestellen die reflexiën, welke de overweging dier voordragt niet heeft konnen nalaten bij ons te doen opkomen, terwijl wij tevens daar door aanleijding zullen hebben, om zoo veel nodig met een woord te releveeren het Rapport door voorn; Raad op den 18e November ll. ingediend op onze Missive van den 2e bevorens, relatief de handelwijze van den Schoolopziener Beets; en door Ul. nevens derzelver Besluit van 3 December No 37 copielijk aan ons toegezonden.

Gaarne stemmen wij in met den Raad van Binnenlandsche Zaken, dat deeze materie is van veel belang en aangelegenheid, en wij agten het den aandagt en zorg der Regeering overwaardig te zijn, om de meest gepaste middelen te beramen en daar te stellen, dat overal gelegenheid zij, om dat onderwijs, het welk alle kinderen, zonder onderscheid van classe, behoeven om brave en nuttige

[1]) Van de departementale missives over het wetsontwerp vervat in de missive van 12-8-1802 No. 27/8.

Leden der Maatschappij te worden, en het welk dienen moet tot voorbereiding van andere wetenschappen, waar op een gedeelte der Jeugd naar deszelfs Stand, geneijgdheid, of meerdere vatbaarheid en zielsvermogens, zig naderhand toelegt, op eene goede wel ingerichte wijze te konnen genieten; en hoe zeer wij liever niet voor de onze zouden willen overneemen; de sterke uitdrukkingen, welke voorn: Raad ten opzichte van het totaal verval der lagere Schoolen door dit geheele Land, en de agteloosheid der vorige Regering op dit stuk bezigt, willen wij wel erkennen, dat de zaak aan gebreken onderhevig, en voor verbeteringen vatbaar is.

Bij het Introduceren der tegenwoordige orde van zaaken, ingevolge de laatste Staatsregeling, is het belang van het Schoolwezen ook geenzints vergeeten, maar onder de objecten, welke aan de zorg der Departementale Bestuuren, als de beschikking hebbende over alles wat tot de gewoone Inwendige Policie van het Departement behoord, zijn aanbevolen, het Schoolwezen wel bijzonder opgenoemd; en het is dan ook in deze dispositie, der Departementale Reglementen, dat wij vermeenen te vinden de grond, waarop gijl. nodig hebt geoordeeld de voordragt van den Raad van Binnenlandsche Zaken over dit onderwerp te stellen in handen der Departementale Bestuuren, en derzelver consideratien en advis daarop te requireeren.

Ter voldoening aan dit Ul. verlangen de ingezonden stukken bij ons overwogen zijnde, is het ons voorgekomen, dat wanneer wij het voorschrift der Staatsregeling en van ons Departementaal Reglement appliceerden, op de wijze waarop volgens het voorstel van den Raad van binnenlandsche Zaken de directie over het Schoolwezen zoude worden uitgeoeffend, en wij konden aantoonen, dat die wijze onbestaanbaar is, met het gemelde voorschrift dit alleen genoegzaam zoude zijn, ter overtuiging, dat hetzelve voorstel in het generaal niet zoude behoren te worden geamplecteerd, zonder dat het nodig zoude zijn te treden in een specificq detail en onderzoek van de poincten, welke dat voorstel behelst.

Dan naardien ons egter bij het doorloopen van hetzelve project zijn voorgekomen verscheide consideratien, welke, afgescheijden van het principe, ontleend uit het recht der Departementale Bestuuren, zwarigheden tegens desselfs introductie opleveren, hebben wij het niet ondienstig geacht, eenige derzelve kortelijk te praemitteeren, te meer daar dezelve, naar ons inzien, in allen gevalle dienen tot versterking van dat geen, waar op ons advis in deze zal neerkomen.

En dan heeft bij ons al aanstonds reflectie moeten vallen op de beschrijving, welke in artl: 1 van het Concept-Reglement voorkomt, om te verklaren, wat men onder *openbare lagere Scholen* wil begrepen hebben. Zodanig dat daar onder gecomprehendeerd zouden zijn, niet alleen die, van welke de onderwijzers, uit plaatselijke, Departementale of Lands cassen eenige Tractementen of Emolumenten genieten, maar ook de zoodanige, welke toelagen ontvangen uit kerkelijke, Particuliere of andere fondsen, zodat het zelfs schijnt dat dit zig ook uitstrekt tot zodanige fundatie Schoolen, welke door particulieren zijn of mogten worden gestigt, terwijl wij aan Ulr. beoordeeling willen overlaten, of het met den aart der fondsen, of gelden van Particulieren daar toe gedestineerd en gemaakt zijn, bestaan kan, zodanige Schoolen en fundatien te onderwerpen niet alleen aan bepaalde inrichtingen, maar aan alle zodanige ordres en beveelen, als in tijd en wijlen door of van wegens het Staats-Bewind zullen gesteld worden gelijk art. 2 dit medebrengt.

Eene andere naar ons inzien belangrijke en gewigtige bedenking levert op het

gestatueerde bij het 5 artl: van het gemelde Reglement, dat namentlijk aan alle onderwijzers wel uitdrukkelijk word verboden, om zelfs buiten de gewoone Schooltijden eenig Leerstellig Godsdienst-onderwijs te geeven, op zodanige poenaliteit als bij het 7 artl: is uitgedrukt. Mogen wij tog niet vragen, of dit geen aanleijding zoude geven, dat op veele plaatzen en aan veele kinderen geene andere beginselen, dan van eene algemeene en natuurlijke godsdienst wierden ingeboezemd, en alle gelegenheid om in de gronden van den geopenbaarden en Christelijken Godsdienst onderwijs te genieten benomen?

Hoe zal er die tog gevonden worden voor kinderen, die voor niet ter Schoole gaan, of wier Ouderen geen vermogen hebben om boven het geringe publicque Schoolgeld tot derzelver onderwijs iets bijtedragen, of wanneer 'er aldaar geen andere Perzoonen gevonden worden, die aan dezelve eenig leerstellig Godsdienst onderricht kunnen of willen geven; indien het maar mogelijk is dat dit het gevolg zoude kunnen zijn van zoodanig verbod, welke nadeelen zouden daar uit niet te vreezen zijn voor de wezenlijkste belangens van een gedeelte van het opkomend geslagt, en voor het Maatschappelijk welzijn, met de instandhouding van den geopenbaarden Godsdienst zo nauw verbonden. Het is zo, het onderwijs van eenige leerstellingen van een bijzonder kerkgenootschap kan op Schoolen gefrequenteerd, door kinderen, wier Ouderen tot differente gezindheden behoren, worden gcoordeeld, niet geschikt en aan Ouders, welke van die Leerstellingen dissentieeren, ongevallig te zijn, maar neemt dit weg, dat ook buiten de gewoone Schooltijd aan die geene, welke daar van gebruik zouden willen maken, zodanig onderwijs niet zoude mogen gegeven worden.

Ja kan aan de Ingezeetenen benomen worden de vrijheid om hunne kinderen, door den Schoolmeester zelfs buiten de gewoone Schooltijd in de gronden van den Godsdienst te doen onderrigten?

Of kan wanneer die van eene Gezindheid of kerkgenootschap mogten goedvinden, een School opterigten, en te bekostigen, waar in ook het Leerstellige van hunne Godsdienst wierd onderwezen, zulks aan hun belet worden?

Voor een derde aanmerking moeten wij alhier met een woord noteeren, dat wij niet recht begrijpen wat zeggen wil, of hoe met het bovengestelde in art. 5 van het Reglement overeenkomt, het geen gevonden word in art. 11 der Instructie van de Schoolopzieners, dat dezelve inzonderheid hunne oplettendheid wijden, aan de verbetering van het Nationale en *Godsdienstig* gezang.

Al verder zouden wij vragen, of het nodig is voor de Nationale Schoolopzieners een som van *f* 20^{m} à 25^{m} (welke wij niet te hoog stellen, wanneer wij bij derzelver Tractementen, de daggelden, Reiskosten, en houden van vergaderingen voegen) daar voor te besteeden, behalven dat wij nog op de begroting van het Jaar 1802 vinden een som van *f* 10000,— voor aanmoediging van het Openbaar Onderwijs, vorming van Schoolleeraren en remuneratie van Perzoonen; welke ondergeschikt aan den Raad van Binnenlandsche Zaken, aan de verbetering van het Schoolwezen of Geneeskundig Bestuur arbeijden.

Wanneer wij verder in de details van hetzelve Reglement verordeningen op het afnemen en afleggen der examens, en Instructie voor de Schoolopzieners en Bestuuren zouden treden, dan zoude het ons zeer bedenkelijk voorkomen, of het mogelijk zal zijn, eene zelfde leermethode voor alle Schoolen, zonder onderscheid van plaatsen, te bepalen; of alle de Schoolmeesters zullen konnen onderworpen worden aan zoodanige examens, als daar bij zijn voorgeschreeven; of het doenlijk en ook nodig zal zijn, dat zij alle en overal aan die requisiten voldoen,

dat een Schoolmeester in een kleijn Dorp dezelfde bekwaamheden hebbe, als in eene grote Stad, of het inzenden van Jaarlijksche Rapporten omtrent het persoonlijk carakter, kundigheden, ijver &ca: der Schoolonderwijzers niet aan vele zwarigheden onderhevig zal zijn — of niet bij continuatie wrijvingen, strubbelingen en intrigues te wagten zijn uit die gecombineerde werkzaamheden van generale vergaderingen, Nationale en plaatzelijke School Bestuuren, of het niet in den aart der zake gelegen is, dat Binnenlandsche Raad, Departementale Bestuuren, plaatselijke Schoolcommissien, en de Schoolopzieners door het Bewind aangesteld, in conflict zullen geraken; en daardoor den omslag, waar mede deeze zaak volgens het ontwerp zoude behandeld worden, en waar van het voorgeschreevene in art. 19, 20 en 21 der Instructie, tot een staaltje kan dienen, nog grootelijks vermeerderd.

Met een woord, of het niet te vreezen is, dat de uitkomst zoude toonen, dat een zodanig algemeene en overal gelijk werkende inrichting behoord onder die plans, welke in theorie en op papier, à priori schoon schijnen, en eene goede en geregelde afloop van zaken beloven, maar in de practijcq gebragt wordende, vertraging en verwarring vertoonen, ja zomtijds inexecutabel bevonden worden .... iets het geen wij meenen, dat de ondervinding ook bijzonder in dit gemeenebest geleerd, en tot gevolg gehad heeft, dat verscheide zaken, welke na de Revolutie van 1795 beschouwd werden als op eene generale voet te worden behandeld en uit een middenpunt geadministreerd worden, bij de tegenwoordige Staatsregeling, en volgens de daaruit profluerende orde van zaaken wederom meer overeenkomstig aan de bijzondere gesteldheid gewoontens en verlangen der Ingezetenen van de respective Gedeeltens van dit Gemeenebest, aan de bijzondere beschikkingen der Departementale en Stedelijke Regeeringen zijn overgelaten.

En hier mede komen wij dan (zonder in verder detail van de voorgedragene inrichting te treden) tot de voorname reflexie, welke tevens de hoofdgrond van dit ons advis moet opleeveren en hierin gelegen zijnde, dat naar de tegenwoordige orde van zaken, het door den Raad van Binnenlandsche Zaken voorgestelde Plan onbestaanbaar is met het geen, aan het Departementaal toeverzigt is aanbetrouwd.

Wij vinden tog art. 20 van het Reglement voor dit Departement „Het Departementaal Bestuur heeft ingevolge art. 71 der Staatsregeling, de vrije beschikking over alles, wat tot de gewoone inwendige Policie van het Departement behoord, en vermag daaromtrent Reglementen en Ordonnantien te arresteren" en wanneer in het 3e Hoofdstuk de objecten, waar toe zig dat uitstrekt, in „meerdere bijzonderheden worden opgenoemd, zegt niet alleen art. 49 „het draagt zorg voor alles wat den welvaart en zedelijkheid der Ingezeetenen van het Departement bevorderlijk kan zijn", naar het 55e Art[l] houd bepaaldelijk in, „het draagt zorge voor de instandhouding en bloeij van de Hoge en lagere Scholen, mitsgaders van alle nuttige Stichtingen, en maatschappijen, binnen het Departement" door welke uitdrukkelijke benoeming van het voorhanden zijnde object, het dus onnoodig word om met voorn: Raad te discutieeren de quaestie, of en in hoe verre het Schoolwezen en Openbaar onderwijs onder de objecten der gewoone inwendige Politie moet gerekend worden.

Nu behoeft men slegts met een vlugtig oog te doorlopen — de gedane voordragt van den Binnenlandsche Raad, en die te toetzen aan de voorsz: dispositie van Staatsregel en Departementaal Reglement, om te beoordeelen, of dit met elkander bestaan kan.

Als aanstonds vinden wij, dat al wat het Bestuur, al wat het opzigt over het Schoolwezen betreft, *Nationaal* moet zijn; *Nationaale* SchoolBestuuren, waaraan alles, wat het Schoolonderwijs betreft, zoude worden opgedragen, onder toeverzigt van het Staats Bewind, of den Raad van binnenlandsche zaken; *Nationaale* Schoolopzieners, welke door het Staats-Bewind, op voordragt van voorn. Raad zouden worden aangesteld, en al hun gezag van dezelve ontleenende.

De verdeeling der Schooldistricten, en de voordragt omtrent de distributie der geaccordeerde penningen tot jaarlijks de Tractementen der Schoolopzieners, zoude aan voorn: Raad zijn gemandeerd.

De onderwijzers zouden verpligt zijn zig in hunne leermethode te gedragen, naar de voorschriften, welke hun door het Staats Bewind, of van wegens het zelve door die geene, aan wie het toeverzigt over den Staat van het Onderwijs der Schoolen is opgedragen. (dat is voorn. Raad) zullen worden gegeeven.

De Schoolopzieners zouden ten minste in zoo verre invloed hebben op de beroeping, aanstelling of admissie van Schoolonderwijzers, dat dezelve niet geschieden buiten derzelver voorkennis en medeweten, en dat zij het vermogen zouden hebben, om hunne klagten deswegens ter behoorlijker plaatse (waarschijnlijk Binnenlandsche Raad) in te brengen.

Een Schoolopziener zoude aan bijzondere Perzoonen een plaatselijk toezigt over enkele Schoolen kunnen aanbeveelen.

Alle de Berichten, van de Schoolopzieners, welke voornamentlijk zouden moeten betreffen.

het Perzoonlijk caracter, de kundigheden, ijver en welwillendheid der onderwijzers;

de aanmoediging en hindernissen, hun in hunne post voorgekomen.

de middelen door hen met en zonder goeden uitslag tot verbetering van het onderwijs aangewend, de plaatselijke omstandigheden der Schoolvertrekken, en de inkomsten der Schoolmeesteren binnen hun District.

de persoonen, die zig met plaatselijk toeverzigt hebben willen belasten;

en in het algemeen alle zoodanige zaken, welke voor hun, voor hunne Amptgenooten, en voor het Schoolwezen in het gemeen van genoegzaam belang bij hun worden geoordeeld; die berichten, dat alles behelzende, zouden aan den Raad van Binnenlandsche Zaken worden ingezonden.

Een jaarlijksche vergadering onder den naam van Opper School-Bestuur der Bataafsche Republicq, en gepresideerd door een der Leden van den Binnenlandsche Raad, zoude raadplegen, over alles wat de algemeene belangen van het Schoolwezen betreft, en deswegens de vereischte voorslagen aan voorn: Raad doen.

En om alles in eens te zeggen, volgens de eijge woorden van het voorstel van gemelde Raad; zoude *alles wat er tot de materie en tot de form van het onderwijs, en tot de vereischten der openbare onderwijzers, en tot het eenparig toezigt over het Schoolwezen betrekking heeft,* door algemeene wetten bepaald, en de daartoe nodige Reglementen aan het Wetgeevend Ligchaam ter sanctie voorgedragen moeten worden.

Word er iets meer vereischt, dan deze trekken te allegeeren, om te vragen, of dit bestaanbaar is met de vrije beschikking over alles, wat tot de Inwendige Policie behoord en de bevoegdheid om daar omtrend Ordonnantien en Reglementen te maken?

Met de zorg over alles wat tot den welvaart en zedelijkheid der Ingezetenen van het Departement bevorderlijk kan zijn?

en bepaaldelijk met de zorg voor de instandhouding en bloeij der lagere Scholen?

Ja wat schiet er op die wijze over, voor de Departementale zorg en directie?

Zegt men, het maken van een Huishoudelijk Reglement, van Huishoudelijke Schoolwetten (zie pag. 8) maar waar zullen die Huyshoudelijke wetten en verordeningen over lopen?

Men moet het herhalen, alles wat tot de materie en form van het onderwijs, tot de vereischtens der openbare onderwijzers en het eenparig toezigt over het Schoolwezen betrekking heeft, moet volgens het voorstel door Algemeene Wetten bepaald worden en onder Nationale Bestuur staan; wat is er meer? of sluit het denkbeeld van beschikkingen over alles zoo wel quo ad matriam als quo ad formam niet alles in?

Wanneer ook de Raad van binnenlandsche zaken de bijzonderheden heeft willen opgeeven, welke des huishoudelijk geconsidereerd kunnen worden, dan bepaalt zig dat tot de wijze van aanstelling en bezoldiging der Schoolonderwijzers, de verbintenis van derzelver post met kerkelijke of politicque bedieningen en diergelijke.

Maar wat de wijze van aanstelling betreft, als men nagaat, wat ook daaromtrend bij de project verordeningen is voorgeschreeven, waar zal die huishoudelijke bepaling ten dien opzigte dan in bestaan, terwijl bovendien het niet anders dan aanleiding tot verwarring en velerleij twisten zoude geven, wanneer men in de wijze van aanstelling welke in verschillende manieren plaats heeft, en waarop zal gesustineerd worden een wettig recht verkregen te zijn, zoo veel verandering wilde maken; en waar in zal voorts dat *diergelijke* bestaan, of men moest daaronder rangschikken zodanige Reglementaire pointen, welke voorn: Raad al mede in derzelver voordragt schijnt te hebben willen comprehendeeren; doch welke even min voor de Departementale verordeningen geschikt schijnen, als het Staats-Bewind die voor een ontwerp van Wetgeving geconsidereerd heeft, maar welke veel eer aan plaatselijke beschikkingen, of het goedvinden der Schoolmeesters zelve moeten worden overgelaten.

Maar al verder, waartoe zoude zig dan, nog volgens het voorstel van den Binnenlandsche Raad, de magt en bevoegdheid van het Departementaal Bestuur met opzigt tot dat Huishoudelijk Reglement uitstrekken? alleen om dit te *concipieeren*, en wel met het *Nationaal* Schoolbestuur, volgens de form, daartoe van wegens de Nationaale Regeering voorgeschreeven, en onder de mits dat hetzelve ontworpen Reglement ter goed of afkeuring zoude worden gezonden aan het StaatsBewind het welk vervolgens daaromtrend naar vereisch van zaken finaal zoude beslissen.

Kan men na dit alles in goede ernst zeggen, dat er voor het Departementaal Bestuur iets overblijft van die beheering over, en zorg voor het Schoolwezen binnen het Departement, hetwelk nogtans aan het zelve met zoo veele woorden bij het Reglement is toegekend?

Waar is de grenspaal, dat het Nationaal Bestuur eijndigt? Van het begin tot het einde heeft hetzelve de complete directie. En men werpe hier niet tegen, als of wij in de allegatie van het Departementaal Reglement over het hoofd zouden zien, het 45 art[1] der Staatsregeling, medebrengende: *Het Staats-Bewind zorgt door daar toe geschikte inrichting voor de bevordering van konsten, Wetenschappen, opvoeding.* zijnde dit tog het eenige Art[1] van de Staatsregeling, het welke met mogelijkheid hier op applicabel kan gemaakt worden.

Wij konnen niet nalaten in het voorbijgaan te noteeren, dat de Raad van

binnenlandsche zaken bij desselfs bericht van 18 November hier bovengemeld met zoo veele woorden zegt: „dat aangaande het publicq onderwijs in de Staatsregeling een diep stilzwijgen word gehouden, doch welk stilzwijgen (volgens desselfs gedagten) naar redelijkheid niet anders kan worden geinterpreteerd, dan dat men meende bij de jongst geëmaneerde Wetten en Reglementen het veilig te kunnen laten berusten of aan de zorg der Wetgeeving toe te vertrouwen, het geen hier omtrend nader te verrichten zoude vallen." Hierom (voegt gemelde Raad er bij) „is de bevordering der Nationale Opvoeding niet aan de Departementale Bestuuren, maar aan het Staats-Bewind, aan het Algemeen Bestuur des Lands, bij het 45 artl der Staatsregeling uitdrukkelijk opgedragen." Het moet vreemd voorkomen, uit het stilzwijgen bij de Staatsregeling van het Schoolwezen, en met het uitdrukkelijk melding daar van maken bij de Departementale Reglementen te zien trekken de conclusie, dat dit werk geheel aan de Nationale Regering is overgelaten — en het schijnt dan ook dat voorn: Raad het zwakke van zoodanige gevolgtrekking en raisonnement uit het stilzwijgen der Staatsregeling afleijd, gevoelende, zig dan nu ook beroept op het gemelde 45 artl: van dezelve sprekende van opvoeding.

Men zoude daaromtrend konnen reflecteren, dat het zoo zeker niet schijnt, of onder dit point ook het Schoolwezen moet verstaan worden, immers op de begroting van Staatsbehoeften over den jar 1802 word voor het Schoolbestuur gebragt een som van *f* 16300.— behalven nog *f* 10000.— voor aanmoediging van het openbaar onderwijs &ca terwijl er voor het inwerking brengen van art. 45 der Staatsregeling voor zoo veel de opvoeding, kunsten en wetenschappen betreft, gebragt is een som van *f* 40000.— Dog wat daarook van zijn moge, wij meenen met fundament te konnen staande houden, dat het gemelde 45 artl aan het hierboven gesustineerde niet obsteert, en dat het eene ongerijmdheid zoude zijn aan de woorden *door eene geschikte inrichting voor de bevordering van konsten, wetenschappen, opvoeding, koophandel, Landbouw en Fabrieken*, te geeven die interpretatie, dat omtrend alle die vakken, en dus ook uit hoofde van het woord *opvoeding* omtrend het Schoolwezen, (waar van hier quaestie is) eene inrichting behelzende alles wat daar toe zoo quo ad formam, als quo ad materiam betrekkelijk is, door het Staats-Bewind te arresteren, *elusoir* zoude konnen maken alle magt en bevoegdheid, welke daar omtrend aan de Departementale Bestuuren is toegekend; eveneens als het onbestaanbaar is te supponeeren, dat, wanneer op dit een en andere *respecten*, omtrend welke het aan de Departementale Bestuuren vrij staat voorzieningen te doen en beschikkingen te maken, is bij gevoegd, *mits niet in strijd tegens de algemeene wetten*, er algemeene wetten zoude kunnen blijven subsisteren, of nog gemaakt worden, welke alle voorzieningen of beschikkingen der Departementale Bestuuren onnodig maakten, of den bodem insloegen.

Ja wij erkennen als nog, dat in zoo verre het Schoolwezen aan de aandagt der algemeene Regeering is aanbevolen, als er deeze of geene maatregel mogt zijn, welke overal nuttig is, en uit dien hoofde algemeen kan en behoord te worden, geintroduceerd, maar men zoude deeze periode in onze Missive van den 2 November, zeer tegens onze intentie expliceeren, wanneer men daar uit zoude willen halen, een aveu van eene algemeene directie en beheering van het Schoolwezen.

Het is niet van onze competentie om op te geven, waarin zodanige algemeene bepalingen zoude konnen bestaan; anders zoude daar toe misschien in aanmerking kunnen komen, om vast te stellen eene adhortatie aan alle de Departementale Bestuuren, om op dit belangrijk onderwerp bijzonder waakzaam te zijn, om te

zorgen, dat de examens der Schoolmeesters op eene goede en geregelde voet gebragt wierden, en dat zij die de beroeping of aanstelling van dezelve doen, geene andere aanstellen, dan die bewijs konnen geven van geexamineerd en bekwaam bevonden te zijn. dat de Tractementen en het inkomen der Schoolmeesters zodanig worden gereguleerd, dat zij daar in naar de plaats, alwaar zij moeten woonen, een ordentelijk bestaan konnen vinden.

Dat de Ouders welke buiten staat zijn Schoolgeld voor hunne kinderen te betalen, en eenige publicque onderstand genieten, verpligt zijn onder zekere poenaliteit hunne kinderen ter Schoole te zenden.

Dat de Meesters gehouden zijn, het geheele jaar door School te houden, en mitsdien geen ander beroep of bediening daar bij mogen waarneemen, hetgeen hun daar in zoude verhinderen.

Dat tot aanmoediging der kinderen die de Schoolen freqenteeren, eenige praemien wierden gedistribueerd.

Dat omtrend de Staat der Schoolen, en al het geen dienen kan tot tot derzelver verbetering, van tijd tot tijd behoorlijke informatien ingezonden, en visitatie gedaan worden, en daar op bij de Departementale Bestuuren ordres gesteld.

Zoortgelijke bepalingen kunnen misschien algemeen voorgeschreeven worden, maar de executie daar van, de geheele directie en beschikking over het Schoolwezen te demandeeren, aan Nationale Collegien, aan Nationale opzienders, is zoo min overeenkomstig met de tegenwoordige orde van Zaken, als met het uitdrukkelijk voorschrift der Staats regeling en het Departementaal Reglement.

Ja maar, zegt de Raad van Binnenlandsche Zaken, de zaak van het Schoolwezen kan niet in goede order gebragt, of gehouden worden, indien dezelve niet quo ad formam et materiam aan het Nationaal Bestuur word overgelaten. — dit is in korte woorden het begrip van voorn.e Raad, en men behoeft daar toe slegts in te zien pag. 36 en 52.

In de daad, indien de zaak zoowaar was, als de uitdrukkingen, door voorn. Raad daar omtrend gebezigd, sterk zijn, dan zouden wij op het denkbeeld van het droevig lot en verval van het Schoolwezen, wanneer het niet op de door dezelve Raad voorgestelde voet wierd gedirigeerd, moeten terug deijnsen, en wederhouden worden om tegen dat voorgestelde plan en systhema eenigzints op te komen; en wij zouden de ontwerpers van de Staatsregeling en van de Departementaale Reglementen, en degeene, welke dezelve hebben goedgekeurd, niet weten vrij te pleijten van onvoorzigtigheid van dit point niet meer uitdrukkelijk aan de Nationaale Regeering te hebben overgelaten, inplaats van de instandhouding en bloeij der Schoolen aan de zorg der Departementale Bestuuren, aan te beveelen, en wij zouden in de Stedelijke Reglementen, welke thans gearresteerd zijn, en welke omtrent het point der Scholen al mede een plaatselijk opzigt medebrengen, dit hebben moeten roijeeren of veranderen.

Maar is het inderdaad met de zaak zoo geleegen? zijn de zwarte couleuren van dat tafereel naar waarheid geschetst?

Wij meenen van neen; en dat men de Departementale Bestuuren ongelijk aandoet met derzelver onwil of onmagt, om de verbeteringen, die het Schoolwezen noodig heeft, daar te stellen, zoo breed uittemeeten; en dat zoo de ondervinding mogt leeren, dat hier of daar dit object met minder ijver of minder goed behandeld wierd, het dan eerst de tijd zoude zijn voor de generaale Regeering om tusschen beide te komen, en die gebreeken te beteren, terwijl het hard en onzedelijk zoude zijn a priori, om dat het zoude kunnen gebeuren, dat bij deeze of geene meer

slapheid plaats greep, aan alle de directie deswegens te willen onthouden.

Ja wij persisteeren ook ten deezen opzigte bij onze reeds hier voren geuijtte gedagten, dat wij de verbeeteringen hier omtrend te maken, meer geschikt oordeelen voor en verwagten van die geene welke met plaatselijke omstandigheden en belangens bekend zijn, dan dat dit uit een algemeen middenpunt, het welk die verafgelegene belangens zoo wel niet kan kennen, en van informatien van andere afhangt, zoude worden beheert en met een beslissend gezag afgedaan; behalven dat het vermenigvuldigen der onderscheidene magten, welke volgens het voorstel van den Binnenlandsche Raad in de executie der verordeningen zoude moeten medewerken, niet anders dan gestadige quaestien en botsingen doet te gemoet zien.

De Schoolopzieners zouden worden aangesteld bij het Nationale Bestuur — zijn daarvan afhankelijk — houden zig aan geene Departementale aanschrijvingen — zullen zig daartegens verzetten — hunne klagten of addressen bij den Binnenlandschen Raad inbrengen. Welk een bron van geduurige oneenigheden en jalousie!

Dat het ook in deeze materie zoo gemakkelijk niet is generale voorschriften te geeven, daar van meenen wij een bewijs te vinden in de voordragt van voorn. Raad zelve, den 18 November aan Ul. op onze meergemelde Missive van den 2^{en} te voren ingediend, of wel uit de daar bij overgelegde Besluiten, zoo van den gewezen Agent van Opvoeding van 19 December 1801, als van dien Raad zelve van 4 Maart ll:, als waar uit blijkt, dat door voorn. Agent aan de Schoolopzieners eene aanschrijving zijnde gedaan om ieder van zijn district in te zenden eene lijst van zoodanige Schoolboeken, welke meest geschikt zouden zijn, om tot gebruik der Schoolen te worden ingevoerd, de daarop ingekomene rescriptien der School-Bestuuren eene zeer verschillende denkenswijze over dit onderwerp hadden aan den dag gelegd, het welk ten gevolge heeft gehad, dat de respective Schoolopzieners bij voorn: Raad ieder in hun district zijn geauthoriseerd en gevolmachtigd, om ten aanzien van het in onbruik brengen van oude en ongeschikte, en het invoeren van nieuwe, of verbeterde leerboeken, naar plaatselijke omstandigheden zodanig te handelen, als het belang eener uitvoerlijke Schoolverbetering hun toescheen te vereijsschen, of te admitteeren, tot zolange nadere en definitieve schikkingen omtrend het gebruik van leerboeken, in de Schoolen zouden zijn gemaakt. Zo dat het toen van den Schoolopziener alleen heeft afgehangen dit te bepalen, en van welke authorisatie door den Schoolopziener Beets is gemaakt zodanig gebruik, en daar over door eenige Boekhandelaars zijn ingebragt zodanige klagten, als wij bij onze gemelde Missive van 2 November aan Ul. hebben voorgeslagen.

Na alle deze consideratien valt het ligtelijk op te maken, dat ons advis op de voorsz: voordragt van den Raad van binnenlandsche Zaken daartoe tendeert, dat gijl. dezelve voordragt zoudet behoren te declineeren, en in tegendeel verklaren, dat de zorg voor de instandhouding en bloeij der lagere Schoolen aan de Departementale Bestuuren zijnde gedemandeerd, dezelve bevoegd en verpligt zijn om daaromtrend de noodige beschikkingen te maken, zodanig dat beantwoord werde aan het groot oogmerk de bevordering namenlijk van alles wat dienen kan om daar aan de nodige verbeteringen toetebrengen, en voorbehoudens de observantie van zodanige generale maatregel of wet, welke op alle de Schoolen en het onderwijs in dezelve te geven zoude konnen en moeten applicatie gemaakt, en bij Ul. mogt gearresteerd worden.

Wij insteeren met vertrouwen, dat op zoodanige wijze bij Ul. spoedig eene afkomst in deezen zal worden gemaakt; en dit moeten wij te meer doen, om dat gijl.

bij derzelver Besluit van den 3 December ll. No. 37, genomen op onze klagten over het gedrag van den Schoolopziener Beets (of, moeten wij thans liever zeggen, van den Binnenlandschen Raad, naar dien dezelve blijkens hun berigt declareert dat het zelve is geweest op hunne ordre, en het zelve voor hunne rekening neemt) hebt gelieven goed te vinden om alle opzigtelijk deeze materie, bij provisie te houden in statu, en wij dus daar door bij provisie geheel zouden worden ontzet van de uitoeffening van hetgeen wij hier boven (zoo wij vertrouwen) hebben aangetoond ons te competeeren; het maken namenlijk van zodanige verordeningen, als wij tot instandhouding en bloeij der lagere Schoolen binnen dit Departement, noodig zullen oordeelen; eene bevoegdheid en recht, waarvan het van ons, zoodra het Departementaal Bestuur is geconstitueerd geweest, heeft afgehangen, en nog afhangt om alle ogenblikken gebruik te maken.

Wanneer wij wilden treden in eene rescontre van het geen door meergemelde Raad bij desselfs gemeld Rapport is geallegeerd tegens het geen door ons bij onze gemelde Missive van 2 December was geavanceerd, *dat tans niet meer zouden stand grijpen de verordeningen, welke volgens de vorige Staatsregeling gemaakt waren, met betrekking tot het Schoolwezen*; zouden wij in discussien komen en eene pennestrijd beginnen, waar mede wij vertrouwen, dat Ul. tijd en bezigheden, zowel als de onze, zonder noodzaak zouden occuperen. Dit zullen wij alleen zeggen, dat wij niet tegenstaande al het geen gemelde Raad daar omtrend geallegeerd heeft, als nog verseeren in de opinie, dat, zoodra de tegenwoordige Staatsregeling en Departementale Reglementen zijn in werking gebragt, de respective daar bij geconstitueerde Magten de bevoegdheid hebben gekreegen om uit te oeffenen dat geen het welk aan hun bij die Staatsregeling en Reglementen is opgedragen, en dat vorige inrichtingen daar mede strijdende, geen andere intrekking of herroeping nodig hebben, terwijl de Staatsregeling en Reglementen zelve die intrekking daar stellen, immers noodwendig vorderen, dat, voor zoo verre eenige speciale intrekking nodig mogt geoordeeld worden, dezelve niet agterwegen blijve; en althans meenen wij, dat met geen mogelijkheid bestaan kan, dit zoo verre te willen trekken, dat een Amptenaar of geemploijeerde in een vak, hetwelk volgens de tegenwoordige orde van zaaken tot de Departementale beschikking behoord, kan wijgeren, eenig Berigt of opening aan de Departementale Regeering te geeven, hoedanig hier het geval is met den Schoolopziener Beets, wiens gedrag, of liever de order aan hem door den Binnenlandschen Raad gegeeven, wij zoo min weeten over een te brengen met den aart der zaake, als met het 22 Artl van het Reglement voor dit Departement, volgens het welk alle ook *Nationale*, ontvangers, Rentmeesters en andere Amptenaren, des gevorderd verpligt zijn het Departementaal Bestuur in alle zaken, ter beschikking van hetzelve staande, en tot hunne bijzondere werkzaamheden behorende, te dienen van bericht, of consideratien en advis.

Indien het dan maar vaststaat dat de zaak van het Schoolwezen tot onze werkzaamheden behoord, dan begrijpen wij niet, op welk fundament door voorn: Raad aan den Schoolopziener heeft kunnen gelast worden, om ons de gevraagde opening te weijgeren, of hoe gemelde Raad bij desselfs Berigt van 18 November in goeden ernst denzelven in dit opzigt heeft konnen gelijk stellen met een commies van 's Lands Magazijnen en Commissaris Directeur der Marine, of zoortgelijke Amptenaren, in vakken, welke geheel buiten de werkzaamheden van het Departementaal Bestuur zijn.

Ja wij meenen als nog ons te mogen beklagen, dat op die wijze gevilipendeerd word de authoriteijt welke de Departementale Bestuuren, zullen zij aan het

oogmerk hunner inrichting voldoen, moeten hebben, en dat dit niet genoegzaam is gesuppleerd door de elucidatien, welke wij van voorn: Beets gerequireerd hadden, als nu uit de Bijlagen door gemelde Raad bij hun Rapport van 18 November gevoegd, en door Ul. copielijk aan ons toegezonden, bekomen te hebben, en wij zouden ons verpligt rekenen om als nog bij Ul. aantehouden, om dit geredresseerd te krijgen, of andersints zelve meergemelde Schoolopziener te brengen tot de voldoening aan het geen zijne verpligting *vis à vis* van ons, medebrengt, ware het niet, dat wij verseeren in het vaste vertrouwen, dat bij Ul. spoedig die voorziening zal worden gedaan, dat diergelijke belemmeringen geen plaats meer konnen vinden.

Waar meede wij Ul. beveelen in de bescherming des Allerhoogsten.

Geschreeven in den Hage den 1e Februarij 1803.

(onderstond) Het Departementaal Bestuur voornd
(was getekend) J. H. Collot D'Escurij vt
(lager stond) Ter ordonnantie van 't zelve
(was getekend) J. H. Mollerus.

BIJLAGE IV.

24 November 1803 [1]).

Aan het Staatsbewind der
Betaafsche Republiek.

Burgers!

Ter onzer Vergadering is wel ontvangen ULr missive van den 21en October dezes Jaars en daarbij gevoegd besluit van dien dag no. 37, concerneerende de, volgens missive van Thesaurier Generaal en Raaden van den 10e" daar bevoorens, eerstdaags te wagten vacatuure van de Schoolmeestersplaats te Beugen, Lande van Cuijk; bij welk besluit het ULn. behaagd heeft ons aan te schrijven, ten einde te zorgen, dat, hangende de executie van Art. 14 van het Reglement, bij Publicatie van den 28en: (29 " :) Julij l.l., omtrent het laager Schoolweezen, geëmaneerd, geene directe aanstelling geschiede van een nieuw Schoolmeester te *Beugen*, maar dat, onder toezigt van den Schoolopziener van het District, overeenkomstig art. 11 van het meergemeld Reglement, in het onderwijs provisioneel worde voorzien.

Zeer genegen zijnde, om de authoriteit en bevoegdheid van het Staats-Bewind in allen opzichte, daar zulks behoort, te erkennen, en alle eguards koesterende voor het oordeel en het doorzigt van Thesaurier Generaal en Raaden van Finantien, kunnen wij echter niet ontfeinsen, ten uiterste gefrappeerd te zijn, in de inleiding dier resolutie te ontwaarden, dat het aanzienlijk College van Thesaurier Generaal en Raaden van Finantien, bij deszelfs voorsz. missive, heeft geposeerd, dat de begeeving van voorsz. Schoolmeestersplaats aan het Staats Bewind zoude competeeren, *vermist hetzelve aan den Vorst van Nassau in den eigendom zijner Dominiaale goederen is gesuccedeerd.* Een principe van Regeering van een zo ver uitzigt, kon derhalven niet nalaaten onze uiterste opmerkzaamheid gaande te maaken; dan dewijl wij het liever daarvoor willen houden, dat dit geposeerde door Thesaurier Generaal en Raaden van Finantien de gevolgen zijn zullen van eene voordragt

[1]) R.B. Aangegeven in de Index der Resolutien van Braband, Schoolweezen, als volgt: Besluit van het Staatsbewind. Rapport. Rescriptie. 24-11-1803, no. 31.

van den Rentmeester der Domeinen en Geestelijke goederen binnen Grave en Lande van Cuijk, zo zullen wij ons vergenoegen, met alleenlijk aan het Staats Bewind te herinneren, dat den Vorst van Nassau geen gezag te Grave en in den Lande van Cuijk, zelfs niet het aanstellen van Schoolmeesters, heeft uitgeoeffend ten gevolge van het bezit van goederen, maar alleenlijk ten gevolge der Brieven van Pandschap, door Philippus Koning van Spanjen, als Hertog van Brabant, bij bewilliging der Staaten, den 7^{en} Meij 1559 gepasseerd, en bij welke, onder reserve der Souvereiniteit, de Hooge Heerlijke Politie, en de goederen, Chijns en Pagten, van den Heere van Cuijk herkomstig, in de Stad en Baronnie tot vol Leen, voor *f* 110000..... Ponden Artois is opgedragen; welk Pandschap vervolgens, bij Publicatie van H.H. Mog. de Staaten Generaal van den 9^{en} December 1609, is geconverteerd in een onversterflijk Brabandsche Leen, zo in de Mannelijke als in de Vrouwelijke Linie, mede met reserve *der Souvereiniteit en wes daar van dependeerd*, en dat de Vorsten van Nassau de Schoolmeesters in den Lande van Cuijk op het Geestelijk Comptoir deeden betaalen ad *f* 200.... 's Jaars, ter oorzaake, dat de School- en kosterij-goederen aan dat Comptoir, in den Jaare 1656 of 3657, ter administratie, en onder de mits van voorsz. betaaling, zijn overgegeeven.

Na deze opgaave, zullen wij ons niet behoeven te beroepen op de Staatsregeling en het Departementaal Reglement, noch op art. 16 van eerstgemelde, en art. 27. van het laatstgenoemde, om te doen zien, dat, zo lang de Publicatie van 29 Julij dezes Jaars, en alle de gevolgen van dien, welkers executie een onderwerp onzer deliberatien uitmaakt, nog niet in werking zijn gebragt, wij ten volkomenste bevoegd zijn, om, op den voet als zulks voor dato dier Publicatie is geschied, in deze vacature, even als in zo veel anderen, te voorzien.

Wij beveelen UL^{n}. in de bescherming van den Allerhoogste.

Aldus voorgedraagen den 24^{en} Nov. 1803.

J. Krieger.
P. E. Delacourt.
P. A. Z. V. Van Meeuwen.
C. Florens.
J. Van Heuven. [1]).

N.B. Dit voor het leren kennen van de oorsprong der onderwijzersbenoemingen door het departementaal bestuur van Brabant zo belangrijk document zegt niet duidelijk, op welke grond dit bestuur het benoemingsrecht bij het lager schoolwezen voor zich opeiste.

Het departementaal bestuur, dat zich blijkens dit stuk beschouwde als de rechtmatige opvolger der hertogen van Brabant, eiste het beheer der geestelijke goederen, als ressorterende onder de souvereiniteit, voor zich op, en bijgevolg ook het recht tot benoeming van schoolmeesters, die uit de inkomsten dier goederen bezoldigd werden.

Duidelijker wordt dit standpunt uitgedrukt in een rapport der financiële commissie uit het departementaal bestuur, handelende over de Staatsbesluiten van 10-1-1-1803, no. 6 en 30, waarbij aan het dep. best. van Br. gelast werd, aan twee afgezette schoolmeesters een pensioen te doen betalen uit het geestelijk Comptoir van Kempeland [2]).

[1]) De handtekeningen waren slechts bij benadering te ontcijferen.

[2]) R.B. Index Res. Brab. Schoolweezen Rapport. Resolutie 1-2-1803. no. 34.

„.... Wij kunnen om redenen, deze Vergadering overbekend, niet adviseeren tot het ter executie leggen der voorsz. Besluiten, speciaal, omdat daar door, tegen de sustenue dezer Vergadering omtrent de Geestelijke Goederen binnen dit Departement, de bevoegdheid van het Staatsbewind, om daar over te disponeeren, stilzwijgende zoude worden erkend. Echter uit aanmerking der billijkheid, dat deze en andere in een gelijk geval verseerende worden te gemoed gekomen, proponeeren wij U lieden ..... En diensvolgens den Rentmeester der geestelijke goederen over het quartier van Oisterwijk ..... te authoriseeren ...."

BIJLAGE V.

Het Departementaal Schoolbestuur van Utrecht aan den Secretaris van Staat voor de Binenlandsche zaken der Bataafsche Republiek. [1])

— —

folio 8 en volgende.

Redenen, die de bewerkstelling van het een en ander vertraagden tegen gehouden hebben.

Ook zonder uwe uitnodiging en den eisch, in het Extract van 30 Aug. l.l. No 3 aan het Schoolbestuur van Utrecht gebleken, zou het zich zelven verpligt geacht hebben, om de redenen van vertraging en tegenwerking bij deze opgave te voegen en een afzonderlijk hoofdstuk daar toe te besteden, immers is het niet alleen genoeg, voor den geneesheer, om de ziekte te kennen, maar zal hij gelukkig zijne ezers genezen, dan behoort hij ook de oorzaken der ziekte op te sporen, ten einde hij niet vruchteloos en ongepast een aantal middelen beproeven, welke de ziekte wel kunnen rekken, maar geenszins verdrijven.

Doch, gelijk reeds boven gezegd is, hier is het moeielijk, zoo niet onmogelijk, om de waarschijnelijke bijzondere redenen van vertraging en tegenkanting op te geven, schoon het zeer gemakkelijk daar en tegen zijn, om de algemeene hoofdoorzaken aan te wijzen — en dezen zijn drie in getal, als 1/ onzekere staat van zaken in dit Gemeenebest, 2/ botsing van gezag en magt en 3/ gehechtheid aan het oude; welke redenen, om het belang der zaken, het Departementaal Schoolbestuur van Utrecht verpligten, om dezelven meer uit elkander te zetten en van nabij te beschouwen.

a. *Onzekere staat van zaken in dit Gemeenebest.*

Het zou hier overtollig zijn, de verschillende formen van bestuur en de onderscheidene staatsregelingen op te tellen, die dit Gemeenebest zedert het jaar 1795 gehad heeft, daar dezelven nog versch in elks geheugen zijn en de herinnering dier veranderingen alleen daarom mogelijk is, wijl zij met zulk eenen spoed elkander afgewisseld hebben. Deze veranderingen nu, voor zoo verre de hervorming van het Schoolwezen aangevangen moesten voor hetzelve zeer nadelig zijn. Immers, daar de Verordeningen omtrent de lagere scholen noodwendig behoorden gegrond te wezen op den uitwendigen form van bestuur des gemeenen lands en op de staatsregeling der laatste, de eersten ook natuurlijk veranderd worden, terwijl er een geruime tijd verliep, eer daar toe de gelegenheid geboren werd. Intusschen was de zaak van het schoolwezen, als aan zich zelve overgelaten en de schoolopziener was onkundig en onzeker van het toekomstig lot zijner scholen.

[1]) A.R. B.Z. Port. 527. Exh: 17 Sept. 1805 no. 12.

Doch ook deze zelfde onzekerheid van zaken, zoo nadelig voor den inwendigen toestand van het schoolwezen, maakte den Besturer in de meeste gewesten huiverig en onverschillig voor nieuwe bepalingen ten gevalle der scholen in zijn Departement, en deet hem deze goede zaak verschuiven tot kalmere tijden, wanneer zijn bestuur met dat van de gehele Republiek in een nader verband gebragt en op vaster gronden zou gevestigd wezen. — En deze is voor zeker de eenige verschoonelijke reden, die er, van de zijde des Departementaal Bestuurs, voor deszelfs vertraging en tegenkanting, in de zaak van het schoolwezen, kan worden aangevoerd.

b. *Botsing van gezag en magt.* Even onbewimpeld, als de vorige reden is opgegeven en overwogen, acht het Schoolbestuur van dit Departement zich verpligt, deze reden aan te voeren en nader onder uw oog te brengen. Deze botsing van magt en van gezag, gelijk zij door alle tijdvakken der Republiek, bijna onafgebroken, zich vertoond heeft, is bijzonder noodlottig geweeest voor de hervorming van het schoolwezen, daar toch de vorige staatsregeling zoo vele aanleidingen daartoe verschafte; immers, wijl de grenzen van het Nationale en Departementale niet genoegzaam en duidelijk afgebakend waren, en de verordeningen van het Gouvernement des Lands aan eene nadere sanctie en approbatie der Departementale Besturen onderworpen wierden, zoo was het gemakkelijk te voorzien, dat zij, welken hun aanwezen en politiek bestaan het eerst en eigenlijk van het Nationaal Gouvernement ontvingen, ook door de Departementale Besturen zoo niet openlijk, dan toch bedektelijk tegengewerkt worden, en de ondervinding heeft maar al te duidelijk bewezen, dat men zich in zijne verwachting niet bedrogen heeft, en hoe natuurlijk deze oorzaak, als ook gegrond onze aanmerking zij, moge daaruit blijken, dat, om van andere Nationale ambtenaren niet te spreken, de schoolopzieners in alle de Departementen, zommigen meer, anderen minder, dezen tegenstand of vertraging van hunne Departementale Besturen ondervonden hebben.

Hiermede staat in een naauw verband het regt der Heerlijkheden en Capittulen, die voorheen in de vacature der scholen voorziende, alles aanwenden, om dit regt tegen de vastgestelde schoolverordeningen te handhaven. Doch ook daar kan het blijken, hoe noodzakelijk het zij, dat zulk eene magt beperkt worde, wijl er op zommige plaatsen openbare onderwijzers gevonden worden, die nooit eenige geschiktheid daar toe bezaten.

c. *Gehechtheid aan het oude.* Onder de hoofdoorzaken der vertraging en van den tegenstand in de hervorming van het schoolwezen, mag men deze reden vooral niet de geringste noemen. Hoe ongegrond het ook wezen moge, zoo heeft men nogtans allerlei voorwendzelen uitgedacht, om de hervorming van het schoolwezen verdacht te maken, als of zij den godsdienst ondermijnde, het Deismus invoerde, de gemeenen man, boven zijn kring verlichtte, en bij de jeugd zulke grondbeginzelen inprentte, die voor de rust der maatschappij allesins gevaarlijk waren; voorwendzels ondertusschen, die zich zelven tegenspreken en alleen geboren werden uit onkunde, vadzigheid, eigenbelang en partijdigheid. — Doch het zal niet nodig zijn, deze beschuldigingen voor u te wederleggen, daar uwe ondervinding en doorzicht dezelven lang hebben tegengesproken, en Gij aan het hoofd der Binnenlandsche zaken geplaatst, ook de bescherming en behartiging van het schoolwezen op u genomen hebt, en deszelfs verordeningen uwer voorzorg zijn aanbevolen.

Verre zij het er evenwel van af, dat het gros der Natie zoo bevooroordeeld denken zou; integendeel verre het grootste gedeelte der openbare onderwijzers, die op eene voorzichtige wijze aangemoedigd worden, is voor de nieuwe leerwijze en de ouders beschouwen overal deze hervorming in de scholen, als het weldadigste, dat de omwenteling van 1795 heeft voortgebragt en zegenen de goede gelegenheid, welke, onder de Goddelijke medewerking, hunne kinderen, elk in zijnen kring, tot nuttige leden der maatschappij en hen voor tijd en eeuwigheid gelukkig maken kan.

A. Simons. Secret.

RAPPORT VAN DE COMMISSIE TOT ONDERZOEK NAAR DE TEGENWOORDIGEN STAAT DER STADS SCHOOLEN.

BIJLAGE VI.

3 May 1797. No. 99 [1]).

(Het eerste blad draagt als nummer: No. 512. A. 1797.

Bl. 16. **6.** Naardien er in gevolge het hier vorengestelde in de Stadsscholen aan de eene zijde gene dogmatische leerstellingen van enig bizonder Godsdienstig genootschap meer kunnen of mogen worden geleerd, en het aan de andere zijde, tevens zeker is, dat verwaarlozing van het onderwijs der burgeren in die begrippen, welke ieder als de zijne aankleeft, en in welke hij, in allen gevalle, zijnen Eerdienst aan den God van 't heelal brengt, de eerste Zaden van vergetelheid der dierbaarste verplichtingen werpt en veela bij de menschen zooals zij zijn, de stem der deugd verdooft, zoude 't naar 't oordeel van Uwe commissie dienstig zijn, dat bestuuren der respectieve kerkgenootschappen binnen deeze Stad van wegen den Raad van deze schikkingen wierde kennis gegeven, ten einde een ieder in de zijne, des goed vindende, de nodige inrichtingen, zoude kunnen daarstellen om der Jeugd vroegtijdig dat Godsdienstig onderwijs te geeven, aan hetwelk de onderscheiden gezindheden de Uitoeffeningen haarer pligten jeegens het Liefderijk Opperwezen verbinden.

BIJLAGE VII.

Ter uitvoering van Art. 23 van het Reglement A, behorende bij de Wet voor het Lager Schoolwezen van 3 April 1806, en luidende als volgt:

„Terwijl vastgesteld wordt het nemen van maatregelen, om de Schoolkinderen van het *onderwijs in het Leerstellige* van het Kerkgenootschap, waartoe zij behooren, geenszins verstoken te doen blijven, zal het geven van dit onderwijs niet geschieden door den Schoolmeester".

werd het volgende schrijven verzonden:

De Secretaris van Staat voor de Binnenlandsche Zaken der Bataaffsche Republiek,

aan

---

[1]) Gemeentearchief Amsterdam. Nieuw Stedelijk Bestuur 75.

De Sijnoden der Hervormde Nederduitsche en Walsche Kerken, de Kerkeraden der Luthersche, Remonstrantsche en Doopsgezinde Gemeenten, en de Kerkvoogden der Roomsch Catholijke Gemeenten binnen dezelve Republiek.

MIJNE HEEREN!

Het kan uwe aandacht niet ontgaan zijn, dat het Gouvernement den staat van het Lager Schoolwezen en Onderwijs binnen deze Republiek ten ernstigste ter harte neemt. Geen gedeelte van deszelfs moeijelijke zorg is uitlokkender dan dit. Mogen de verbeterde Schoolinrichtingen, onder den Goddelijken zegen, de vruchten dragen, die dezelve schijnen te beloven, dan zal er de toenemende zedeloosheid in ons Vaderland door worden tegengegaan, en in de harten der volgende geslachten door worden geplant en aangekweekt zuivere beginselen van Christelijke en alle Maatschappelijke deugden. Althans dat dit de hoogste wensch van het Gouvernement en het eerste doel is, welk hetzelve met de aangevangen Schoolverbetering beoogt, kan niet twijfelachtig zijn. In deszelfs Publicatie van 3 April ll. aangaande het Lager Schoolwezen en Onderwijs straalt dit ten duidelijkste door. De Schoolinrigting bedoelt dus niet langer alleen het bijbrengen van noodzakelijke kundigheden; zij werd aangelegd om een krachtdadig hulpmiddel te zijn tot de verbetering der zeden, zoo regtstreeks, als door middel van het onderwijs.

Het is almede op dezen grond, dat het Gouvernement bijzonderlijk van U de ondersteuning en bevordering van deszelfs Schoolverordeningen verwacht, en U bij deze uitnoodigt om daartoe uwen invloed aan te wenden.

Inzonderheid is er één gedeelte van het onderwijs der jeugd, ten welks aanzien het Gouvernement uwe medewerking inroept, namelijk het onderrigt in het Leerstellige der bijzondere Kerkgenootschappen, hulde doende aan de goede voorzieningen en inrigtingen, welke deswege reeds onder U mogen plaats hebben.

Te weten, het kan U niet onbekend zijn, dat er tot dus verre naauwelijks ééne school in ons Vaderland aanwezig was, alwaar door den onderwijzer eenig geregeld onderrigt in den Godsdienst gegeven werd. Het van buiten leeren en opzeggen van vragen en antwoorden uit eenig katechetisch leerboekje maakte al het Godsdienstig onderwijs op de scholen uit. Meer ook was, om verschillende redenen, van den Schoolmeester dus verre naauwelijks te verwachten of te vorderen. — En schoon nu het Gouvernement zich vleit, dat de nieuwe Schoolinrigting ook dit heilzaam gevolg zal te weeg brengen, dat allengskens op de scholen een behoorlijk en wel ingerigt onderwijs in den Christelijken Godsdienst, voor zoo verre deszelfs geschied- en zedekundig gedeelte betreft, zal kunnen worden ingevoerd en tot stand gebragt, zoo vermag het echter, uit hoofde der tegenwoordige orde van zaken, nimmer van den schoolonderwijzer vorderen, of dezen opleggen, het geven van onderwijs in de leerstellige begrippen van bijzondere Kerkgenootschappen.

Terwijl het Gouvernement om deze reden gemeend heeft dit onderwijs in het Leerstellige geheel en al van het schoolonderrigt te moeten affscheiden, stelt het er des niet te min grooten prijs op, dat de schoolkinderen daarvan geenszins verstoken blijven, en het is dien ten gevolge, dat het, vertrouwende op uwe goede gezindheid, ter bevordering zoo van deszelfs heilzame bedoelingen, als van de belangen der schooljeugd, tot uw Kerkgenootschap behoorende, geoordeeld heeft

in dezen niets krachtdadiger te kunnen doen, dan zich te vervoegen bij de onderscheidene Kerkgenootschappen der Republiek, en bij dezen speciaal U uit te noodigen, om het onderwijzen der voornoemde jeugd in uwe Godsdienstige Leerbegrippen geheel en al voor uwe rekening te nemen, en ter bevordering daarvan door het vernieuwen of beramen van gepaste maatregelen te zorgen, dat het dezelve aan geene gelegenheid ontbreke, om door geregelde en wel ingerigte catechisatiën als anderzins daarin onderwijs te ontvangen, terwijl het mij voorts aangenaam zal zijn, om van het nemen, invoeren of vernieuwen van voorzeide maatregelen berigt te ontvangen.

Daar gij het ongetwijfeld van belang zult rekenen, de onderscheiden Leeraars Uwer Gemeenten met den inhoud dezer bekend te maken, zoo verzoek ik slechts van U te mogen weten, hoe veel Exemplaren gij van dezelve te dien einde zoudt verlangen.

Waarmede ik U bevele in de bescherming des Allerhoogsten.

(Was get.)
Hend^{k}. van Stralen.

(De circulaire was gedateerd 30 Mei, 1806.)

ACTA SYNODI ULTRAJECTINAE [1]), gehouden binnen Utrecht den 2den September 1806 en volgende dagen.
(Behandeling van de circulaire, weergegeven op voorg. bl.)

.....

Art. 19 ad 19.

.....

Bij alle de corresponderende synoden was zulk een circulaire ontvangen, uitgezondert bij Stad en Lande, om dat die hooge Kerkvergadering reeds voor het verzenden van dezelve gehouden was. Ten aanziene dezer circulaire heeft de vergadering besloten dat D.D. Deputati aan de classen van dezelve zullen kennis geven, ook het genoegzaam getal Exemplaren voor de resp. Predikanten onder deze synodus resorterende, van zijne Excellentie, den Minister der Binnenlandsche zaken, zullen verzoeken, en bij de classen ter voldoening aan den inhoud aandringen. D.D. Deputati zullen dit artikel aanbevelen.

ACTA SYNODI TRANSYSALANIAE, gehouden te Vollenhove op 10, 11 en 12 Juni 1806.

.....

Art. 40 ad 40.

De Commissie tot den Brief van den Secret: van Staat voor de Binnenlandsche Zaaken der Bat: Republ: aan de Synode der Hervormde Gemeente in Overijssel, get: den Haag den 30 May. 1806, en door den Hoog Aansienelijken Heer den Commissaris Politiek ter tafel der Overijsselsche Synodus gebragt, heeft de Eer, ter voldoening van den last aan Haar gegeven, de Vergadering te Rapporteeren.

1°. Dat uwe Commissie van oordeel is, dat den Brief van den Secretaris van Staat, namens deeze uwe vergadering, door den Scriba behoord te worden

[1]) Deze en volgende uittreksels zijn genomen uit de verslagen der provinciale Synoden. Aanwezig in het Provinciaal Kerkelijk Archief te Utrecht.

beantwoord, terwijl zij de Vrijheid neemt, daartoe dit navolgend opstel aan 't meer verlicht oordeel van deze vergadering voorteslaan.

Mijn Heer!

De Synode der Herv. Nederd. Gemeente in Overijssel, vergaderd binnen Vollenhove den 10 Junij en 2 volgende Dagen, ontfing uwen Brief en wierdt door denselven al meer en meer overtuigt, dat het Gouvernement de belangen met ernst behartigt van het opkomend geslagt, — met blijdschap vernam de Synodus, dat zelfs het Bestuur met zoveel oplettendheid denkt aan het onderwijs der Schooljeugd in het Leerstellige van den Godsdienst.

Ingevolge classicale en Synodale Resolutien was ook dit onderwijs bij onse Christelijke Synodus ten allen tijde een voorwerp der bijzonderste zorge, en dat zal het blijven, terwijl de synodus dan nu over de vereenigde pogingen in deezen, en van het Gouvernement, en van de Bedienaars van 't Evangelij, van Christus Jezus onsen Heere, des Hemels besten zegen wensch ter [1]) bereiking van het oogmerk door u met uwen Brief bedoelt, versoekt de Synodus 150 Exemplaaren te mogen ontfangen van uwe ons gezondene aanschrijving en beveel u met alle de belangen van Vaderland en Kerk in de Bescherming van den Almagtigen:

Vollenhove den 12 Junij 1806. — In naam der Christelijke Synode van Overijssel.

2°. voort adviseert uwe commissie, dat de Synodus behoorde te besluiten, dat dezen Brief van den Secretaris van Staat, zo de daarin versogte Exemplaaren nog voor de aanstaande kerkenvisitatie mogten inkomen, bij die gelegenheid door Heeren Deputati aan de Respective Kerkenraden moet worden voorgeleesen, en ingeval die laater inkoomen, dat dezelve door de Deputati Synodi ten spoedigsten versonden worden, met last aan elken Predikant dien Brief in zijne kerkenraads vergadering voor te lesen, en denzelven zorgvuldig te bewaren onder de Boeken en Papieren des Kerkenraads.

3°. Eindelijk is uwe commissie S:M: van meening dat het eene synodale Resolutie behoorde te zijn, dat er Jaarlijks bij de Kerkevisitatie opzettelijk onderzoek moet geschieden naar het Godsdienstig onderwijs der Schooljeugd, en dat, daarop met ernst door de Heeren Deputati moet worden aangedrongen.

De commissie onderwerpt dit haar Rapport aan 't meer verligt oordeel van deeze vergadering en smeekt over dezelve 's Hemels dierbaarste zegen.

In naam der commissie
C: Fortuijn.

De Vergadering heeft de commissie voor dit haar uitgebragt rapport ten hartelijksten bedankt en zig met het zelve volkomen geconformeert, en het zelve in een synodaal besluit verandert.

HANDELINGEN VAN DE CHRISTELIJKE SYNODUS gehouden te Bolsward, den 15 Julij 1806 en volgende dagen.

Thans ter tafel zijnde gebragt het Rapport van Correspondenten van Overijssel en Groningen, den gecommitteerden der Classes van Zevenwouden en den Scriba

[1]) *t* in het origineel weggelaten.

deeser vergadering, ten einde de vergadering te dienen, van consideratien en advijs op den brief van den Secretaris van Staat voor de binnenlandsche zaken Art. 5. van deeze acten breder gedagt, wierd het zelve, benevens ene Concept missive aan gemelden Secretaris bij monde van den Heer Adriani, Pred. te Tjalbert gelezen, zijnde van deezen inhoud.

Hoog Aanzienlijk Heer!

Hoog en Wel Eerwaardige Heeren!

De ondergetekende, in welker handen, het deeser vergadering op gisteren behaagd heeft, te stellen ene missive van den Here H. van Stralen Secret: van Staat etc: om heden te dienen van consideratien, hebben de eer, om, voldoende aan deesen last, de attentie der Vergadering, andermaal te bepalen, bij den belangrijken inhoud derselver missive, welke ons als een spoorslag schijnt te zijn, dat ook Frieslands Hoge Kerkvergadering meer bijzonder haar gezag aanwende, om een, der nuttigste gedeelten van den Evangelie dienst, het Godsdienstig onderwijs der Jeugd, meer doelmatig te doen zijn, om de Leeraren onder haar ressort meer regtstreeks onder de duirste verpligting te brengen om alles wat in hun is, aan te wenden, dat het opkomend geslagt, bewaard worde, voor die gevaarlijke uitersten, welke men bij het tegenwoordig geslagt, te veel bespeurd, losheid van beginzelen en zeden, ongeloof en spotten met den Godsdienst, of de even zoo gevaarlijke bijgeloovigheid, Geestdrijverij en Dweepzucht.

Tegen beide uittersten is ongetwijfeld, het enig en zeker behoedmiddel een geschikt onderwijs in de Christelijke Godsdienstleer en zedekunde waardoor niet alleen het verstand word versierd met wetenschap en kennis, maar vooral het hart vervuld met Godsdienstig gevoel, 't welk aan de betrachting van de schone lessen van het dierbaar Evangelie zoo veel aangenaamheid toevoegt.

Elk die niet onbekend is met den tegenwoordigen staat van het onderwijs, 't welk bijzonder ten platten Lande, het eenige is, waar door menschen worden aangekweekt, tot het afleggen van belijdenis des geloofs, gelijk het genoemd word, elk zal moeten erkennen, dat, dat onderwijs geenzints geschikt is, om het waar doel te bereiken, eene verlichte Evangelie kennis en een warm gevoel voor deugd en pligt aan te kweeken.

Elk die niet onkend [1]) is met de geringe deelneming, die er in de Friesche Kerk tot hier toe bestaat, omtrent het wel behartigen van dit gewigtig stuk, die weet dat er in andere met ons corresponderende gewesten inrigtingen bestaan, welke althans meer doelmatig zijn, dan het geen men hier heeft, zal moeten wenschen, dat ook deese Synode zekere maatregelen beraamt, waardoor het Godsdienstig onderwijs, vooral bij de jeugd meer onafgebroken, meer doeltreffend werde ingerigt, over de gehele uitgebreidheid van dit Departement.

Elk die de kragt der vooroordeelen en de hechte verkleefdheid aan oude manieren kent en weet, hoe veel tegenstand een Leeraar ondervindt, welke eenige verbetering in het onderwijs wenscht te beproeven, maar die tevens opweegt dat het vooroordeel, wanneer het nergens voedzel kan bekomen, langzaam maar zeker verdwijnt, — Elk heeft zeker lang gewenscht naar eene zekere *eenparigheid* in de verbetering van het Godsdienstig onderwijs, meermalen zijn er deese en geene voorstellen daaromtrent gedaan maar telkens zonder vrucht.

---

[1]) onkend in de tekst.

En daar nu misschien de tijd schijnt geboren te zijn, de gelegenheid gegeven, om deese gewichtige zaak met meerderen ijver te behandelen, daar nu het hart van elk waar Godsdienstvriend de edelaartige pogingen van den Secret: van Staat zegent. en dezelve beschouwt als het gunstig voorteken, om eenen algemeenen geestdrift in elken waren Evangelie Dienaar op te wekken, dat hij het zijne helpe toebrengen, dat in den tegenwoordige tijd het Godsdienstig onderwijs met gelijke schreden voorwaards gaa, als het publicq en algemeen onderwijs, waar op het Gouvernement, een ernstig en dadelijk toeverzicht neemt.

Dat dan de Kerk in hare betrekking het zelfde doe, als het Burgerlijk bestuur ten aanzien van het algemeen onderwijs.

Maar hier is veel, zeer veel te doen, wanneer het kwaad in den wortel zal worden aangetast hier helpt niet het gebruik van een beter vraagboek en eene éénparige invoering van het zelve, hier helpt niet het vermenigvuldigen van Categisatien, het gansche onderwijs moet verbeterd worden, moet onafgebroken, zoo wel des zomers als des winters doorduuren, moet niet alleen dienen om het verstand, maar vooral om het hart te formen en te verbeteren, en het Godsdienstig gevoel tot het beginzel van gedrag en wandel mede te doen dienen.

Er moet van wegen de Synode een naauwkeurig toezicht zijn op alle de Leeraaren of zij in deese getrouw en gemoedelijk hun pligt betrachten. Zij moeten verantwoordelijk zijn voor deese vergadering of wel voor *Depp*: Synodi: omtrent elk verzuim in deesen gepleegd: — dat al verder bepaald mogt worden dat alle de Predikanten aan de classen en deese aan de gemelde Synodale commissie zullen opgeven.

Wat in den haren gedaan worde.
Welke vrugt men ziet van de geëntameerde verbetering.
Welke hinderpalen men daarbij te bestrijden hebbe.
Welke middelen daar toe aangewend de beste effecten hadden gedaan.

Dan eer men tot zoodanige Commissie mogt besluiten, zal deselve telkens, op de Synodus een kort verslag van het verrigte en voordragt moeten doen tot wegneming van hinderpalen en bevordering van geschikte middelen.

Eindelijk zoude bij het inzien uwer gecommitteerden aan meer gedagte Commissie gedemandeert behoren te worden, om bedagt te zijn, op het vervaardigen van gepaste onderwijs-boeken, waar toe vereischt zoude worden, een groter en een kleindere, bevattende beide het geschied-zedekundige en leerstellig gedeelte van den Godsdienst, zullende deselve Commissie, als dan den voorslag daar toe doen, 't [1]) aan Synode 't zij aan *Depp*: Synodi.

Zie daar Mijne Heeren, enige wenken, welke uwe Commissie gemeend heeft, ten deesen opzigt te moeten geven, en welke zij gaarn aan het beter doorzigt van deese vergadering ter nadere ontwikkeling wenscht over te geven, echter van gevoelen zijnde, dat van wegen deese vergadering eene Commissie behoorde benoemd te worden, welke van tijd tot tijd aan D. D. Depp. Synodi, de nodige

[1]) *zij* weggelaten.

voorslagen zoude kunnen doen, en aan dat H.E. Collegie konnen dienen van berigt op alles, wat betrekking heeft, op het onderwijs in de Godsdienst en Zedeleer des Evangeliums.

Ook wij hebben, om aan het andere gedeelte van onzen last te voldoen, de eer, hier nevens over te leggen, ene Concept missive aan den Minister van binnenlandsche zaken, welke wij nevens dit rapport, aan het verlicht oordeel deeser vergadering overgeven, om daar op te besluiten, zoo als deselve in hare wijsheid zal vermeenen te behooren.

Aldus gepreeadviseerd bij de Gecommitteerden tot deese zaak, en ingeleverd ter vergadering van de synodus van Bolsward den 17 Julij **1806.**

(was get.) H. A. d Kalkoen.
N. N. Sinninge Correspondent van Stad en Lande.
H. W. C. A. Visser. Synodi Bolsw. Scriba.
M. I. Adriani: gecommitteerde uit de cl: van Zevenwouden.

De Synodus der Herformde Kerk van Friesland aan zijn Exellentie den Heer Minister van Binnenlandsche Zaken.

Mijn Heer!

Vergun aan de Synodus van Friesland, aan uwe Exellentie, de gevoelens van hoogachting eerbiedig op te dragen, welke zij aan de perzoon van zijn Exellentie, zoowel als aan uwe grote talenten, bijzonder ook in den post, welke uwe Exellentie thans is opgedragen, verschuldigd is en dadelijk toedraagt. met dat zelve gevoel van eerbied, waar mede de Synodus eenen brief van den voormaligen Heer secretaris van Staat, tot de Binnenlandsche zaken de dato den 30 May 1806, hoorde voorlezen, neemt zij thans de vrijheid aan uwe Exellentie, als thans zijn H.Edeles in het Ministerie van Binnenlandsche zaken opgevolgd, hare gevoelens bekend te maken, dat zij overtuigd van de treurige waarheid, welke in gezegde brief op den voorgrond is geplaatst, dat het onderwijs in den Godsdienst helaas te veel verwaarloosd word bij de aankomende jeugd, zich zeer vereerd vind te mogen vernemen, dat de voormalige Secr: van Staat &c een weg heeft gelieven te banen, waar door elk weldenkend Leeraar zich moet aangemoedigd vinden, om het onderwijs der jeugd, in Godsdienstige waarheden zich waarlijk ter harte te nemen.

De Synodus van Friesland wenscht niets meer dan dat het gewigtig werk, het welk den waren Evangelie dienaar tot lust en tot eer verstrekt, op de geschikste wijze worde uitgeoeffend, en alle deelen van het zelve bijzonder ook het Godsdienstig onderwijs der jeugd moge strekken, tot aankweking van kennis, deugd, goede zeden en ware Godsvrugt.

Tot dat heilzaam doelwit zal de Synodus van Friesland ten allen tijde trachten werkzaam te zijn, om alle Leeraars van onzen Herformden Godsdienst, dat doelwit te doen beoogen, opdat alzo het aankomend geslagt, in welks hart de gevoelens van eerbied voor het opperwezen van liefde tot God en de menschen nog kunnen ontwikkeld worden; geformd worde, tot kennis, geloof en deugd, dat wijders de voorvaderlijke roem van van [1]) Goede trouw, braafheid en Godsvrugt, welke onze

[1]) 2 × van

voorvaders bij alle natien mogten dragen, mogen te rug te komen ten welken einde deese vergadering ook de nodige voorslagen aan de classen gedaan heeft, van welkers gunstigen uitslag en gereede goedkeuring, wij eerlang Uwe Exellentie hopen te berigten.

De Synodus van Friesland kennis ontfangen hebbende, dus aan andere Synoden niet alleen zoo danige missiven gezonden, maar zelfs bij een en andere Synode een genoeglijk aantal exemplaren ontvangen zijn, neemt derhalven de vrijheid om van die aanbieding van den Heer Secr. van Staat &c. gebruik makende, aan uwe Exellentie te verzoeken, een aantal van 225 Exemplaren van bovengemelde missive van den Secr: van Staat meergemeld-d. dato 30 May 1806 te mogen ontvangen, opdat deselve zouden kunnen verzonden worden, aan alle de Leeraaren van den Herformden Godsdienst onder het ressort van deese kerkvergadering.

Waar hij de Synodus geenzints ingebreke zal blijven de nodige aansporing aan gezegde Leeraaren te geven, op dat zoo aan de intentie van het Ministerie van Binnenlandsche zaken, worde voldaan, en deese gewigtige zaak op de meest gepaste wijze worde bevorderd, terwijl wij ons gaarne zullen chargeren, met den eervollen last om van tijd tot tijd althans jaarlijks berigt bij uwe Exellentie van den vooruitgang deeser zaak in te zenden.

Waar mede wij de Eer hebben, ons en de kerken onder het ressort der Friesche Synodus behorende, eerbiedig aan te bevelen in de geest en veel vermogende protectie, van uwe Exellentie; terwijl wij uwe Exellentie ootmoedig verzoeken de hulde onder nedrige erkentenis gunstig te willen aannemen en ons met eerbied noemen

Mijn Heer!
Uwer Exellenties zeer nedrige Dienaren
de Synodus van Friesland.
Ter ordre van deselve
(was get.) H. W. C. A. Visser: Syn: h.t. Scriba.

De vergadering zich met de voorslagen van dit rapport verenigende en de concept missive aan den minister van Staat voor de Binnenlandsche Zaken goed keurende, besloot gemelde voorslagen aan de classen ad referendum te geven, met specialen last aan de H.Eerw. H. Depp: om bij wege van preeadvies, de aanneming deeser voorslagen bij de classen te bevorderen, en al dat gene te doen, het geen tot eene spoedigen en heilzamen uitslag daar van strekken kan. Ter dezer gelegenheid stelden de gecommitteerden van Zevenwouden voor, om niet tegenstaande de voorslagen in het rapport der bovengemelde commissie den classen ad referendum gegeven ware, nogthans nú voor als dan, de perzonen te bepalen, welk voorstel goedkeuring gevonden hebbende, wierde besloten om daar toe nu voor als, dan, door H. *Depp*: voor te dragen;

I. H. Nieuwold. Pred: te Warga.
I. M. Adriani. Pred: te Tjalbert.
en H. W. C. A. Visser. Pred: te Warns.

HANDELINGEN DER CHRISTELIJKE SYNODUS VAN NOORD HOLLAND vergaderd binnen Alkmaar den 29 Julii 1806.

Art. 40. Rapport van de gecommitteerden op den brief van den Secret. van Staat voor Binnenl. Zaken, betrekkelijk het godsdienstig onderwijs in de lagere Scholen.

Uwe kommissie kan hier zeer kort zijn daar dezelve niet anders heeft te prae advijseren, dan, dat deeze hooge kerkvergadering zich naar hunne gedachten conformeere — met het zoo wel gesteld rapport van Z. Holland, op dat zelfde stuk [1]) gaaf overteneemen.

Dat de verg. zoo veel exemplaren vrage, als er Leeraars onder het ressort dezer Synodus zijn.

Hier mede aan onzen last voldaan hebbende, leggen wij dit ons rapport neder in uwen schoot.

Uit naam der kommissie
G. Mettengang. Scriba.

Bovengenoemd rapport van Zuid Holland is van deezen inhoud:

(Het genoemde rapport van Zuid-Holland is, behoudens enkele woorden en de ondertekening (J. H. Krom in plaats van D. J. Brandenburgh) gelijkluidend aan het bij Van den Ende op bl. 219 e.v. afgedrukte.)

De Synodus nam niet alleen genoegen in dit rapport, maar nam ook dit welgesteld stuk geheel over en conformeerde zich daar mede volkomen.

BIJLAGE VIII.

MAATSCHAPPELIJKE DEUGDEN.

„Alle Schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden gegeven, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelven opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden."

(Art. 22, van het Reglement-A, behorende bij de Wet voor het Lager Schoolwezen en Onderwijs in de Bataaffsche Republiek.)

Deze combinatie van „maatschappelijke" en „christelijke" deugden bevindt zich nog in de tegenwoordige wet op het lager onderwijs, waarbij evenwel „christelijke" vóór „maatschappelijke" genoemd wordt.

Bij het lezen stelt men zich de maatschappelijke deugden voor als die goede eigenschappen, welke de mens dient te bezitten in de maatschappij, d.w.z. in de menselijke samenleving, in zeer uitgebreide zin genomen, uitgebreider nog dan die van nationale volksgemeenschap.

Als men de bekende uitdrukking ontmoet, in de wet van 1806, is men natuurlijk geneigd, aan te nemen, dat ook daar het woord maatschappij de bovenomschreven betekenis heeft. Maar dan ziet men over het hoofd, dat sinds de opstelling dezer

[1]) Zo in de tekst.

wet ruim honderddertig jaar verlopen is, een tijd, lang genoeg, om wijzigingen in de betekenis van een woord te zien optreden.

De volgende bladzijden dienen, om aan te tonen, dat dit inderdaad het geval is.

De reeks van betrekkingen en verplichtingen, zoals die in zijn Memorie en de wetten van 1801 en 1803 door Van der Palm werden genoemd, had hij ontleend aan het Nutsrapport van 1798 [1]). Ze stonden daar als volgt geformuleerd [2]):

„Zal een Lid eener welgeregelde Maatschappij aan de verpligtingen, die hij als Mensch en als Burger te vervullen heeft, voldoen, zo is het volstrekt noodig, dat hij, ten eersten, de Taal van zijn Land verstaa; ten tweeden, dat hij door middel van het schrift zijne gedachten aan anderen weette mede te deelen. Ten derden, dat dat hij tot zo verre in de Rekenkunde ervaaren zij, als noodig is, om zijne eigene zaaken te kunnen regelen. Ten vierden, dat hij de pligten kenne, welke hij aan het Opperwezen, zich zelven en zijnen medemensch verschuldigd is. Ten vijfden, dat hij onderricht zij van de grondwetten, volgends welke de Maatschappij, waar in hij zijn verblijf houdt, bestuurd wordt, om zich als een goed Burger naar dezelve te kunnen gedraagen."

Daarop volgt dan een herhaling en samenvatting:

„De noodzaaklijkste regelen der Taal, het Leezen, Schrijven, Rekenen, de algemeene begrippen van Godsdienst en van de Staatsregeling, zijn de kundigheden, welken elk goed en nuttig Burger moet bezitten, — en tot welker verkrijging, de beste middelen moeten beraamd worden."

Zijn plichten tegenover de „Maatschappij" zijn dus die met betrekking tot de staat.

Ten overvloede wordt, ter verduidelijking van het begrip „Maatschappij" in dit stuk verwezen naar bl. 62 van hetzelfde rapport, waar gehandeld wordt over het onderwijs in de staatsregeling:

„Daar elk lid eener burger Maatschappij, wil hij een nuttig lid derzelve zijn, behoort te weeten, welke pligten hij als een goed burger te betrachten heeft, zo dient hij ook in dezelve onderwezen te worden; eene verzameling der rechten, maar in het bijzonder der pligten van elk burger, wordt hier toe vereischt, en het is te wenschen dat, zo ras de Staatsregeling zal aangenomen zijn, 'er een zodanig samenstel, door eenen deskundigen, worde vervaardigd, op dat de jeugd hetzelve in haar geheugen prentende, in derzelver meer gevorderde jaaren eenen voorraad bezitte van zodanige kundigheden, welken haar in het uitoefenen haarer rechten en pligten ten richtsnoer kunnen verstrekken."

Voor de betekenis van „maatschappij" bij Van der Palm kunnen een aantal voorbeelden uit zijn Memorie dienen. [3])

In een aantal gevallen heeft het woord maatschappij een niet scherp te omschrijven betekenis. Het kan in deze voorbeelden dezelfde zin hebben die het tegenwoordig heeft.

Bl. 23. Dit allereenvoudigst en noodzakelijk onderwijs behoort tot de behoeften der M a a t s c h a p p i j [4]). Het laatste woord kan zeer wel omschreven worden door: samenleving der mensen in de meest uitgebreide zin, veel meer omvattend dan de menschelijke samenleving in nationaal verband.

---

[1]) Derde hoofdstuk.

[2]) Bl. 5 van genoemd rapport.

[3]) Bij Van Hoorn, bl. 20—73.

[4]) Spatiëringen van den Schrijver.

Hetzelfde geldt voor het volgende voorbeeld: (bl. 23.) Velen zijn van oordeel, dat deze verpligting (tot het betalen der onkosten van het onderwijs) onbepaald is, en geene andere grenzen heeft, dan die der volstrekte behoefte, die aan alle leden der M a a t s c h a p p ij gemeen is.

Evenzo bl. 25: Gaarne beken ik, dat de kundigheden, waar van hier de reden is, tot de volstrekte behoeften eener beschaafde m a a t s c h a p p ij behooren.

Zie verder, bl. 26: Aan dezen (n.l.) de armen) moet overal gelegenheid bezorgd worden, om ten algemeenen koste die kundigheden te verkrijgen, welke derzelver toekomstige stand in de m a a t s c h a p p ij vordert, terwijl alle de overigen het nimmer aan de M a a t s c h a p p ij kunnen wijten, indien hun opvoeding ten dezen opzichte is verwaarloosd of verkeerdelijk ingericht geworden.

Men leze nog bl. 26: Geen stand in de M a a t s c h a p p ij is over 't algemeen onverschilliger omtrent het onderwijs der jeugd, dan de boerenstand.

Een ander voorbeeld van dezelfde aard is te vinden op bl. 31.

In andere gevallen wordt het echter moeilijk, aan het woord maatschappij de betekenis van tegenwoordig toe te kennen.

Zo bl. 22/23. Want hoezeer eene M a a t s c h a p p ij, die verlichting en beschaving onder hare leden, zoo veel mogelijk, wil bevorderd hebben, (Art. 60 der Algemeene Beginselen) het onderwijs in vreemde talen en allerlei wetenschappen, aanmoedigen en ondersteunen moet, zal echter niemand ligtelijk vaststellen, dat dit onderwijs aan alle Burgers, ten koste der M a a t s c h a p p ij, om niet, moet worden gegeven, of dat de gelegenheid daartoe even ruim moet worden opengesteld .....

Indien er niet bij het eerste gebruik van „maatschappij" de verwijzing naar het geheel der „Algemeene Beginselen" van de staatsregeling voorkwam [1]), dan zou het de ons bekende betekenis kunnen hebben. Nu is het echter niet zeker, of er niet een idee van staat in ligt. Ook in het tweede gedeelte van dezelfde zin is duidelijk het woord in een meer beperkte opvatting gebruikt; indien er gestaan had: op kosten van de staat, dan zou de betekenis niet anders en de gedachtengang van de zin volkomen bevredigend geweest zijn.

Tot het begrip staat menen wij dan die schakeringen in betekenis te kunnen brengen, welke men in onze aanhalingen aantreft, en wel die van:

a. de overheid, die het hoogste gezag uitoefent over een volksgemeenschap, op een bepaald grondgebied gevestigd;

b. de volksgemeenschap, op een afgebakend grondgebied onder een bepaald stelsel van rechtsnormen levende, zélf.

Er staat verder, bl. 23: Doch wat wordt er vereischt, indien de M a a t s c h a p p ij of het Burgerlijk Bestuur aan deze verpligting zal voldoen? ..... Het gedeelte: „of het Burgerlijk Bestuur" kan zijn een gelijkwaardige omschrijving van „Maatschappij", of wel, er bestond een tegenstelling tussen deze twee begrippen in de geest van den opsteller. Vervolgens leest men: ..... en in hoever is de Staat gehouden, om alle onkosten te dragen, die deze geringste trap van beschaving en verlichting der Ingezetenen na zich sleept? men kan hieruit de gevolgtrekking maken, dat óf Burgerlijk Bestuur, óf Maatschappij, óf beide synoniem zijn met Staat.

Ook deze zin: (bl. 24) geeft geen volkomen zekerheid: Waar zal men voorwerpen

[1]) Daar is het woord „maatschappij" vaak gelijk aan staat.

vinden, geschikt om in den naam der M a a t s c h a p p ij, een onderwijs te geven, 't welk der Natie tot eer en nut tevens zou moeten verstrekken?

In andere zinnen schijnt het natuurlijk, maatschappij gelijk te stellen met staat.

Bl. 25: .... ik beweer daarenboven, dat de M a a t s c h a p p ij niet volstrekt verpligt is, om aan het nationaal onderwijs zoodanig een uitgestrektheid te geven .... De uitdrukking: nationaal onderwijs, sluit de brede betekenis van de mensenwereld in het algemeen zeker uit; de organisator van het zo zeer aan een volk gebonden nationaal onderwijs kan niemand anders zijn dan de overheid des lands.

De nu te citeren zin wordt nog eens door de daarop volgende herhaald, waarom ze beide overgenomen worden.

Bl. 25 ..... maar is niet elk Lid der M a a t s c h a p p ij verpligt, om zelve in de behoefte van zich en de zijne, ten zijnen eigenen koste te voorzien, en wordt de last daar van niet dan eerst op de M a a t s c h a p p ij overgebragt, wanneer hij zich onvermogend vindt, om voor zich zelven te zorgen? Dat een iegelijk, die de kosten van het onderwijs zelve dragen kan, die niet overbrenge op de schouders van het algemeen, en dat de Staat alleen zorg drage, dat niemand het noodzakelijk onderwijs behoeve te ontbeeren, enkel om dat hij buiten staat is om hetzelve te bekostigen.

In deze lange volzin wordt een dubbele rhetorische vraag gevolgd door een eveneens dubbele verzekering, die de bevestigende gedachte der vragen meer in bizonderheden uitdrukt.

Men stelle naast elkaar:

..... maar is niet elk Lid der Maatschappij ..... voorzien;

en:

Dat een iegelijk ..... algemeen.

En:

.... en wordt de last daar van niet dan eerst op de M a a t s c h a p p ij overgebragt, wanneer hij zich onvermogend vindt, om voor zich zelven te zorgen,

plaatsen wij naast:

..... en dat de Staat alleen zorg drage, dat niemand het noodzakelijk onderwijs behoeve te ontbeeren, enkel om dat hij buiten staat is, om hetzelve te bekostigen.

Hier is zonder tegenspraak vast te stellen, dat maatschappij = staat.

Weinig twijfel omtrent de betekenis van maatschappij kan er bestaan in de volgende zinnen en delen van zinnen:

bl. 22. Het eerste poinct betreft de uitgestrektheid van het Nationaal Onderwijs, of de bepaling der vraag: in hoe verre de Bataaffsche M a a t s c h a p p ij, uit hoofde harer aangenomen grondbeginzelen, verpligt is, ... ieder burger gelegenheid te geven tot verkrijging dier kundigheden, die tot de behoorlijke nakoming zijner m a a t s c h a p p e l ij k e pligten en verbintenissen noodwendig vereischt worden?

Hier is Bataafse Maatschappij = Bataafse staat of wel Bataafse Republiek, de bizondere vorm van die staat.

Bij de tweede onderstreepte uitdrukking heeft ongetwijfeld het „contrat social", dit onderwerp van staatsleer, voor de geest gestaan.

Bl. 28 bevat nog eens dezelfde uitdrukking: ..... de staatkundige grondbeginzelen der Bataafsche M a a t s c h a p p ij in hun vollen omvang kunnen en moeten werken .....

Bl. 40. Bij het behandelen van deze vraag behoort men naauwkeurig in 't oog te houden, dat het uitoeffenen der hoogste Magt in een vrijen Burger-

staat [1]), aanmerkelijk verschilt van de beschikkingen, die een willekeurig gezag zich aanmatigt; en dat, bij voorbeeld, verscheiden verordeningen omtrent het publiek onderwijs, door Keizer Jozef in zijn Oostenrijksche Staten gemaakt, ongeoorloofd zouden kunnen zijn voor de hoogste Bestuurders der Bataaffsche M a a t s c h a p p ij .....

Bl. 40. ..... doch beiden (openbare en bizondere onderwijzers) komen daar in overeen, dat zij op een bepaalden voet worden beroepen, en voorregten genieten, die de M a a t s c h a p p ij hun waarborgt, en dat de Politieke Magt, in meerder of minder mate, voor de vruchten van hun onderwijs aansprekelijk is. Maatschappij wordt hier als equivalent van politieke macht of staat gebruikt.

Afzonderlijk verdient een zin op bl. 32 bekeken te worden. Na vastgesteld te hebben, dat op de nationale scholen het onderwijs dient beperkt te blijven tot het lezen, het schrijven en de eerste beginselen der rekenkunde, moest het bovendien, volgens Van der Palm,

„zoodanig ingericht worden, dat hetzelve, door ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen, geschikt zij, om hen tot redelijke wezens te vormen, en wijders om in hunne harten inteprenten de kennis en het gevoel van dat alles, wat zij aan het Opperwezen, aan de maatschappij, aan hunne ouderen, aan zich zelven, en aan hunne medemenschen verschuldigd zijn."

In deze doelstelling, dezelfde, die later in de eerste en tweede onderwijswet zou worden opgenomen, worden de onderscheiden betrekkingen, die volgens deze opvatting bestaan tussen het kind en zijn omgeving, aangegeven. Immers, in de tweede plaats moeten de kinderen hun verhouding kennen tot de maatschappij, naar onze opvatting, de menselijke samenleving in een zeer uitgebreide zin. Maar, leest men verder, ook die tot hun medemensen. Dat zou een onnodige herhaling zijn, indien maatschappij dezelfde betekenis had als tegenwoordig. Deze kan dus niet die van onze tijd zijn. Er blijft slechts één mogelijkheid over. Naast de genoemde verhoudingen, die tot het Opperwezen, die tot het huisgezin, die tot hen zelf en die tot hun medemensen in het algemeen, blijft alleen die tot de staat over. Zonder deze verklaring zou men bovendien moeten aannemen, dat de samensteller van deze zin de betrekking van den jongen mens tot de staat vergeten had. Een ongerijmde veronderstelling, wanneer men bedenkt, welk een ruime plaats de laatste in het gedachtenleven van Van der Palm en zijn medewerkers innam.

De aanhalingen uit de Memorie wettigen het vermoeden, dat het woord „maatschappelijke" de betekenis van „staatkundige, burgerlijke" niet uitsluit; de in de laatste regels vermelde doelstelling versterkt het.

In „Maatschappelijke en Christelijke deugden" heeft het eerst aangehaalde woord geen andere zin dan die van „met betrekking tot de staat."

De hier volgende verklaringen van tijdgenoten en makers van de onderwijswet-1806 laten geen twijfel toe.

De invloedrijke schoolopziener H. Wester, gaf een uitlegging van art. 22 van het Reglement-A voor een vergadering van het Onderwijzersgezelschap in het vierde district van het departement Groningen, gehouden op 4 Mei 1811 te Winschoten [2]).

---

[1]) Vrije Burgerstaat = Bataaffsche Maatschappij.

[2]) Te vinden in de Bijdragen van dat jaar.

„..... Het ware doel van het lagere schoolonderwijs wordt gepast uitgedrukt in het 22e artikel van het Reglement voor het Lager Schoolwezen en Onderwijs ..... dus luidende:

.....

Met andere woorden, het hoofddoel van het schoolonderwijs moet zijn om kinderen tot verstandige, brave en gelukkige menschen te vormen. In het genoemde artikel wordt de noodzakelijkheid van het onderwijs der kinderen in den godsdienst reeds voorondersteld, want hoe kunnen kinderen tot alle christelijke deugden worden opgeleid, zonder dat zij kennis van de Christelijke Godsdienstleer ontvangen? Doch laat mij wat nader in eenige bijzonderheden treden. Een leermeester kan zonder Godsdienstonderwijs de verstandelijke vermogens zijner scholieren wel ontwikkelen, opscherpen en beschaven; hun de maatschappelijke plichten voorhouden, die zij, als leden van den burgerstaat, aan hunne overheden en medeingezetenen van hun vaderland verschuldigd zijn; ja, ook de plichten, die zij jegens al hun medemenschen moeten uitoefenen; maar zonder Godsdienstonderwijs kan hij zijnen leerlingen de verplichting niet leeren kennen, veel minder levendig doen beseffen en ernstig betrachten, die zij aan God, hunnen Maker, Onderhouder, Weldoener en Opperheer hebben; ....."

Deze belangwekkende verklaring van het reeds vaak vermelde artikel 22, is tegelijk een nadere uitlegging van het doel van het lager onderwijs in de vroegere wetten op het schoolwezen uitgedrukt [1]). De betrekking der leerlingen tot hun ouders en tot hen zelf werd niet meer genoemd, en op het godsdienstige sterker de nadruk gelegd. Maar men vindt er dezelfde onderscheiding in tussen de maatschappelijke plichten tegenover de staat en die tegenover de medemensen. Zonder twijfel toch bedoelde de redenaar met de maatschappelijke plichten, die van den mens als staatsburger. Hij zegt nadrukkelijk:

„.... de maatschappelijke plichten, die zij, als leden van den burgerstaat, aan hunne overheden en medeingezetenen van hun vaderland verschuldigd zijn."

Dat de maatschappelijke plichten ook die omvatten, welke zij tegenover hun medemensen in het algemeen in acht hadden te nemen, is buitengesloten. Het woord „ja", waarmede dit gedeelte van de zin begint, duidt immers op een scherpe scheiding met hetgeen voorafgaat, zo niet op een tegenstelling.

Het slot van zijn rede eindigde met deze vaststelling:

„dat zelfs tot het beoefenen van maatschappelijke deugden, het onderwijs in de Christelijke Godsdienstleer, zoo al niet volstrekt noodzakelijk, ten minste bij uitnemendheid heilzaam zij: daar de aard der zaak ons leert, dat de ware Christen ook de beste burger zijn moet" [2]). Twijfel aan de gelijkwaardigheid van maatschappelijk en burgerlijk kan hier niet zijn.

Terloops worde nog melding gemaakt van een „Zangstuk", door een vierstemmig koor op de wijze van psalm 84 tijdens een algemene vergadering van het Schoolonderwijzersgezelschap te Winschoten ten gehore gebracht [3]). Daarin worden door Wester het karakter en het doel van het onderwijs „bezongen". Het voor dit doel interessante couplet van dit onderwijspolitieke leerstuk op rijm en muziek luidt als volgt:

---

[1]) Bl. 65.

[2]) Bl. 42.

[3]) Bijdragen: Mei 1806, bl. 92 e.v.

Het Schoolwerk heeft een nauw verband,
Met 't heil van Kerk en Vaderland.
Wel aan dan, Broeders, Ambtgenooten!
Komt, laat ons, ieder in zijn' post,
Offschoon het moeite en arbeid kost,
Het Heil van Land en Kerk vergrooten.
En duurzaam heil van Nêerlands Jeugd,
Verschaft, met regt, ons stof van vreugd.

De maatschappelijke en christelijke deugden blijken dus gericht te zijn op kerk en vaderland, het door zijn bewoners geliefde staatsgebied. Maar, zal men misschien zeggen, „Kerk en Vaderland" werden alleen gebruikt met het oog op maat en rijm. Wie gelooft aan zulk een lichtzinnig omspringen met denkbeelden, doet een man als Wester te kort. De combinatie wordt bovendien even verder herhaald: „Het heil van Land en Kerk."

H. W. C. A. Visser, secretaris van de commissie van onderwijs voor Friesland, gaf in zijn verslag [1]) zijn inzicht in het doel van het schoolwezen:

„Liefde voor Ouders zal den grondslag voor liefde tot God en deze voor liefde tot de Overheid leggen. Gehoorzaamheid aan Ouders zal gehoorzaamheid aan God, en deze op hare beurt Christelijke gehoorzaamheid aan de Overheid in de jeugdige harten der toekomstige leden der maatschappij ontwikkelen. Zoo veel belooft zich de Commissie van deze weldadige inrigting, en zij weet, dat zij zich niet te veel belooft."

Hier worden dus de christelijke deugden voorgesteld, geheel in overeenstemming met de volgorde der woorden van het 22e artikel van het reglement, als een étappe naar de maatschappelijke deugden, de deugden van den staatsburger.

In het voorbijgaan volge nog een passage uit de missive van den aartspriester J. van Engelen, bedoeld als antwoord op de bekende circulaire van 30 Mei 1806 [2]):

„..... Aangezien eene goede inrigting van het Lager Schoolwezen niet dan van eene allergunstigste uitwerking kan zijn om de jeugd te beschaven en vatbaarder te maken, niet alleen voor het burgerlijke, maar ook voor het Godsdienstige ...."

Ook hier vindt men de algemene opvatting terug.

Toch bestond ook de zin van „maatschappelijke", die ons vertrouwd is.

Op 30 December zond de landdrost van Utrecht bij den Minister van Binnenlandse Zaken een concept-reglement voor zijn departement in. Daarin wordt (art. 18) gesproken van maatschappelijke plichten

„.... als onder anderen begrafenissen van Naastbestaanden en buren ....."

De meest bevoegde autoriteit voor het vertolken van de wetstekst is de commissaris tot de zaken van het publiek onderwijs, Van den Ende. Al is de redactie van de bekende bepaling waarschijnlijk niet van hem afkomstig, hij is in elk geval het best van allen op de hoogte van de betekenis er van geweest.

In een stuk, getiteld: „Aan de Schoolhouders in de Vereenigde Nederlanden" [3]),

---

[1]) Bijdragen, Augustus 1811, bl. 231—234. Bij Meylink, bl. 541.

[2]) Van den Ende, bl. 222.

[3]) Bijdragen van December 1813, bl. 121—132. Bij Meylink, bl. 742—752. De citaten verwijzen naar Meylink.

geeft hij een uitlegging van de betekenis van „maatschappelijke en christelijke" deugden, die geheel strookt met de reeds gegevene.

(Van den Ende schildert onder meer al de nadelen van de Franse overheersing voor het verbeterd onderwijs af.)

Bl. 745. „... Weg dan de beschaving, de verstandsontwikkeling, de opleiding tot christelijke en burgerlijke deugden, die zoo wel het doel als de vruchten van het verbeterd Lager Schoolonderwijs zijn."

In deze zin is het woord „maatschappelijke" zelfs vervangen door „burgerlijke".

Bl. 750. „Alleen door eendragt werd onze Staat, hetgeen hij eenmalen was, en het is, uit hoofde van vele thans aanwezige bijzondere omstandigheden, nog meer waar, dan het immer was, dat zal onze Staat geheel gered worden ..... eene eeuwige uitroeijing van oude veeten, ... de onbepaaldste belangeloosheid ten beste van het algemeen, en evenzeer het onbegrendst vertrouwen en de hartelijkste welwillendheid jegens het tegenwoordig Landsbestuur gevorderd worden. Kweekt hiertoe onder alle uwe leerlingen eene onderlinge liefde, eendragt en onbaatzuchtigheid, op dat zij, volwassen, diezelfde beginselen in de Maatschappij en in alle hunne betrekkingen mogen overbrengen. Vuurt hiertoe in uwe gemoederen aan liefde voor het Vaderland, eerbied en verkleefdheid jegens den Vorst, die het regeert, en vooral christelijke deugd ...."

In deze aanhaling is uitsluitend sprake van staatkundige doeleinden. Eerst op het allerlaatst wordt gewaagd van de christelijke. Het woord staat is tot tweemaal genoemd. De verschillende goede eigenschappen, die aangekweekt moeten worden, zullen niet in de eerste plaats dienen voor de omgang met de medemensen, maar voor het behoud van de staat. Vandaar, dat aan het woord m a a t s c h a p p ij moeilijk een andere betekenis kan gehecht worden dan die van staat. Ten slotte worden vaderlandsliefde, eerbied en verkleefdheid jegens den vorst, als maatschappelijke deugden, gesteld naast de christelijke deugd.

Bl. 751. „... Alzoo zult gij de meest vaste grondslagen helpen leggen tot het bevestigen van deszelfs verkregen vrijheid en onafhankelijkheid, en voor den Vorst, die ons regeert, onderzaten vormen, wier liefde jegens hem, wier eerbiediging van 's Lands bestuur, wier gezindheid om het te onderschragen, zelfs met opoffering van goed en bloed, en wier onderlinge eensgezindheid, blakende vaderlandsliefde en christelijke deugden de onwankelbare steunsels zijner regering zullen zijn ...."

De staatkundige deugden, die hun climax vinden in blakende vaderlandsliefde, vormen mét de christelijke de steunsels van de regering des vorsten.

Leerzaam voor de zin van het woord maatschappelijke is het aan Aristoteles ontleende citaat op bl. 154 van Van den Ende's Geschiedkundige Schets.

„Het krachtigste van alle middelen om de republiek te behouden en te beschermen is, de burgers in den geest van het Gouvernement op te voeden. Al droegen de instellingen en wetten het zegel der hoogste wijsheid, dit alles zal niet baten, indien de burgers niet zoo opgevoed en gevormd zijn, dat zij den stempel dragen van hun Staatsbestuur, en hunne zeden het kenmerk vertoonen hunner maatschappelijke inrigting. Indien de zeden van elk burger geen nationaal karakter bezitten, zoo is de oorzaak daarvan, dat de maatschappij zelve geen karakter bezit."

„Maatschappelijke" schijnt niet te verschillen van „staatkundige" en „maatschappij" niet van „staat".

De volgorde van „maatschappelijke" en „christelijke" in art. 22 van het Reglement-A wordt zeer begrijpelijk, indien men de aangehaalde beschouwing over de verhouding van kerk en staat leest [1]).

„De zorg daarvoor, (de publieke opvoeding) wordt eerst aangemerkt, rust voor al op den Staat zelven,

„1. omdat de Kerk moet beschouwd worden in den Staat en niet omgekeerd de Staat in de Kerk te zijn;

2. omdat in den Staat regtspligten en in de Kerk gewetenspligten gelden, boven welke laatste, in deze wereld, aan de eersten de voorrang toekomt; ....."

BIJLAGE IX [2]).

No. 17. Oostburg den 14 December 1819.

.... Er is in dit District, gelijk het overal geweest is, wel hier en daar van bijzondere Personen eenige reactie: doch bij de oude Inboorlingen, geloof ik dezelve gemakkelijk te zullen overwinnen —.

Met de Vlamingen die zich dagelijks in ons te weinig bevolkt land neer zetten is het moeilijker, zij toch mistrouwen alle onze pogingen tot verlichting en gelooven dat wij hunnen Godsdienst daardoor aantasten, op plaatsen waar zij de minderheid hebben, zenden zij als zij enigsints kunnen hunne kinderen naar Vlaamsch Grondgebied ter Schole; Doch op de Eede een dorp dat zij sints de *revolutie* ingenomen hebben is het erger. Zoo dat er de onderwijzer van dezen, schoon zelf Rooms gezind en een Vlaming er over klaagt: Hij zou zich, daar hij bij het bedienen van Fransche Posten ten minsten dit gewonnen heeft, dat hij zijn eigen oordeel durft gebruiken, nog al willen voegen naar de wetten der Noorderlijke Provincien doch hij is er om gehaat en verliest zijn Scholieren, die bij zekeren de Backere overgaan een mensch die eene Akte van algemeen toelating heeft doch die om zijne onwetendheid niet veel te doen zou hebben terwijl hij nu door die domme dweepzugt mede te werken scholieren trekt en slechts pro forma eenige boekjes van Wester in zijn school heeft.

Ik ben soms verlegen hoe hier mede te handelen gelukkig dat wij tot Zeeland behooren, kwamen wij aan Oost Vlaanderen waartoe men veele kuiperijen heeft aangewend dan was zeker alles verloren. Zelfs spijt het mij dat de Roomschgezinden hier onder het Bisdom van Gend zijn gebleven, daar voor het jaar 1794 de Roomschen toch onder Hollands Kerkbestuur waren, zelfs voor de reformatie, vele plaatsen onder anderen Biervliet tot het Bisdom van Utrecht behoorden [3]).

Daar UwEd. mij in Uwe geëerde Missive bovengemeld tot een *vertrouwelijke*

---

[1]) Van den Ende, bl. 157.

[2]) Archief der Rijks-Inspectie van het L.O. Middelburg. (Copieboek van H. A. Callenfels, schoolopziener te Oostburg.)

[3]) Zodra de Inspecteur bij circulaire van 26-9-1816 de bekende boekenlijst van 1815 verplicht had gesteld voor de Zeeuws-Vlaamse scholen, had de Bisschop van Gent, De Broglie, de Katholieke onderwijzers gelast zich tegen dit voorschrift te verzetten en de Katholieke ouders verboden hun kinderen naar de scholen, waar de lijst gevolgd werd, te zenden. (Brief van 8-10-1816, waarvan een copie aanwezig is in het bovengenoemd archief.)

briefwisseling hebt uitgenoodigd, zoo heb ik niet geaarzeld hier over vrij uit te schrijven — niet alleen om dat ik daar door verpligt schijne UwEdGestrenge onbewimpeld bekend te maken met al wat het onderwijs schijnt te bevorderen, of hinderlijk te zijn, maar ook in hope dat ik van Uwent wege eenige Inlichtingen zal mogen ontvangen op welk eene wijze ik best die nieuwe Inwoners zal behandelen om hen als tegen wil en dank in het beter onderwijs te doen deelen, ook dien ik op de dringende klagten van den onderwijzer van Voren acht te slaan, doch ben verlegen hoe de zaak aan te vatten —

.....

No. 27. Oostburg, en 15 februarij 1820.

..... Indien ik het loopen naar Vlaanderen kon beletten, zou ik hier zoeken eene goede Roomsche Schoole ten voorbeeld op te rigten en daartoe van Uw Hoog Edl Gestr: vriendelijk aanbod om mij tot het verkrijgen van een landstractement behulpzaam te zijn gebruik te maken .....

(De Hoofdinspecteur aan den schoolopziener H. A. Callenfels.)

No. 212. Haarlem 21 Februarij 1820.

..... Ware er op dit oogenblik gunstige gelegenheid om binnen Uw district, en liefst, zoo mogelijk onder uw oog, een goede Roomsch Katholijke School tot stand te brengen, ik zoude in staat zijn er een zeer geschikt Roomsch Katholijk onderwijzer voor aan te wijzen, voor welken ook, mag ik mij vleijen, gereedelijk een Landstractement van *f* 150.— of *f* 200.— zoude te erlangen zijn. Van eenige vereischte Schoolmeubelen zou ik dezen tevens kunnen voorzien. Kon dergelijk een ontwerp gelukken, het zoude zeker het krachtdadigste middel zijn ter spoedige Schoolhervorming binnen en om het district van UwEdGestr; maar het schoolvertrek zelve zoude tevens een behoorlijke inrigting behooren te hebben of moeten kunnen erlangen .....

No. 30. Oostburg den 3 Maart 1820.

Uw Hoog Ed. gestr. letteren van den 21 Febr. 1820. no. 212. zijn mij met de daarbij gevoegde stukken in goede orde toegekomen. De inhoud derzelve was mij zeer aangenaam, niet alleen dewijl dezelve mij hoogst vereerde, maar ook dewijl mij daar door kenbaar werd, dat ik mij omtrent den geest der bestaande verordeningen voor het schoolwezen niet vergist heb, noch geheel ondoelmatig mijne eerste pogingen heb ingerigt.

Daar ik van het vertrouwen, met 't geen Uw Hoog Ed gestr. mij in een hoogeren graad vereert, als ik met grond kon verwachten, niet gaarne misbruik zou maken door het overijld aannemen van het mij anders zoo welkom aanbod omtrent alles wat tot eene goede Roomsche school behoort: wenschte ik eerst zulke maatregelen te nemen als ter beantwoording van het oogmerk schijnen noodzakelijk te zijn. De oprichting van zulk eene schole staat in het naauwste verband met de regeling der schoolgelden en de bepaling dat dezelve niet aan de onderwijzers zelven betaald worden .....

BIJLAGE X.

(Van den H^r Pastor te IJzendijke, over 't onderwijs der armen zijner gemeente. 6 Dec. 1834). [1])

.... Met hartelijk genoegen meld ik UEg dat ik gepasseerde Maandag 24 armekinderen uit de gemeente IJzendijk in persoon ter school heb gebragt. ik liet ze 's morgens om 9 ure in onze kerk bij een komen, na hen het nut van het Schoolonderwijs voorgedragen te hebben gingen wij samen naar de school, met groote blijdschap, en gaf aan den onderwijzer de naamlijst der kinderen over die de onderwijzer gekopieëerd heeft en dezelve aan het gemeente bestuur heeft overhandigd .....

IJzendijke 6, 10^ber 1834. H. J. Bruns
Pastor.

BIJLAGE XI.

(Brief van Van den Ende aan H. A. Callenfels.)

Haarlem 28 December 1832 [2]).

WeleEdel Gestrenge Heer,

Al beantwoorde ik ook nu eerst Uwen hartelijken brief van 30 November ll, zoo denk niet — hetgeen trouwens ook dit mijn schrijven toont — dat ik den zelven uit het oog verloor. Maar het valt mij moeijelijk over den stand van zaken, waarin ik mij bevinde —; te schrijven. De lotsverwisseling, die ik mij zie opgelegd, drukt mij. Zoo gaarne had ik mijn verder leven en krachten, die God mij dusverre zoo gunstig verleent, blijven toewijden aan de belangrijke zaak, aan welke ik jaren achtereen verbonden was, en welke mij uit hoofde hiervan en wegens de aangename betrekkingen, waar in dezelve mij bragt en hield, en wegens den zegen, dien ik in andere opzigten op mijnen arbeid mogt ondervinden, dierbaar geworden was. Anders heeft het onzen Koning, op voordragt van den Minister goedgedacht, en binnen weinige dagen zie ik mij verwezen tot eene rust, die ik mij niet wenschte, en ook dusverre niet wenschen kon of mogt. Ik tracht mij hieraan met gelatenheid te onderwerpen, gedachtig ook daaraan, dat ons niets bejegent dan onder Hoogere leiding, die ik in alles zoo geerne eerbiedige.

De wending, welke de behandeling en gang der zaken van het lager onderwijs namen, sedert de benoeming van eenen administrateur en meer nog na deszelfs opheffing, had op mijne werkzaamheden en geheel mijne betrekking tot het onderwijs en tot het Departement, tot welks ressort het in de laatste jaren gebragt werd; eenen grooten invloed. Wat ik vroeger kon en ter bevordering der schoolbelangen vermogt, verkreeg al meer en meer andere vormen, en mijne oorspronkelijke betrekking als commissaris tot de Zaken van het Lager onderwijs

---

[1]) Behorende tot de ingekomen stukken van Callenfels.

[2]) Archief van de Rijks-Inspectie van het L.O. Middelburg.

Deze brief wordt hier gereproduceerd om de kijk, die hij geeft op V. d. E.'s persoonlijkheid. De zaken, die hierin behandeld zijn, vallen buiten het kader van dit werk.

en schoolwezen, hoe lang ook, het zij onder dezen het zij onder eenige anderen titel, voortgezet of in meerdere of mindere mate bijbehouden, werd ten laatste geheel uit het oog verloren, en liet zich daaruit sedert maanden vooruitzien, dat mij eene geheele lotsverandering te verwachten was. In zoo verre werd ik er niet door overvallen. Zoo als het Ministerie, sedert den opstand, georganiseerd werd, kon ik er ook bezwaarlijk wel in voegen, en het zij dan dergelijke omstandigheid of consideratien, die hieruit voortvloeiden, het zij dan bezuiniging van 's Lands gelden, het slot was de intrekking van mijnen post en deszelfs vereeniging — in hoe verre, zal vervolgens blijken — met dien van een maar ondergeschikt ambtenaar, ook bij het Ministerie zelf tegenwoordig en in deszelfs bureaux werkzaam.

De benoeming der Gouverneurs tot tijdelijke voorzitters der Commissiën van onderwijs, dat is, gedurende derzelver vergaderingen en wel uitsluitend gedurende dezelve, en zonder eenigen invloed, op de Schoolzaken buiten die vergaderingen, was mijn denkbeeld. De stand niet alleen der schoolbelangen in België gaf het mij als wenschelijk en noodig aan de hand, maar ook, ten aanzien van de Noordelijke Provincien, eensdeels de keer, dien ik mijne betrekking allengskens zag nemen, en anderdeels het vooruitzigt, dat er toch eens, in allen gevalle, een tijd zoude komen, waarop dezelve een einde nemen zou. Uit den geheelen loop van zaken liet zich met genoegzame zekerheid vooruitzien, dat mij als dan geen eigenlijk opvolger zoude gegeven worden, en de eenheid in de behandeling der schoolbelangen stonde verbroken te worden. Wat er van deze zoude overblijven, voortduren of worden voortgezet op den gelegden grond, ware niet van het algemeen bestuur, maar van de Commissien en de Provinciale autoriteit te zamen te verwachten. Waar die zich al verstonden, konden de uitzigten op handhaving en voortgang der schoolzaken verwezenlijkt worden. Waar niet, er bleef toch kans, dat zich dit keerde — Of ik wel gezien heb, zal de tijd eerst kunnen leeren. Maar hoofdzaak wordt het nu meer en meer, dat de Commissien zich al naauwer aan de Provinciale magt aansluiten en zich met dezelven wel verstaan. Hierin acht ik, bij den stand der schoolbelangen of liever bij derzelver beheering (niet leiding) van de zijde van het algemeen Bestuur, de beste, zoo niet de eenige waarborg voortaan gelegen te zijn voor het behoud van het verkregene en deszelfs gelukkigen voortgang.

Wat ik in mijne betrekking heb mogen bewerken ten nutte van jeugd en onderwijs, erken ik met de meeste dankbaarheid naast den Zegen Gods verschuldigd te zijn geweest aan de medewerking der Commissien van onderwijs en vooral aan de vriendschappelijke verstandhouding, waarin ik het geluk heb mogen hebben met verre de meeste Leden van de Commissien te staan, voornamelijk in de eerste jaren van organisatie. Dit geluk is mij ook van Uwe Zijde in de ruimste mate te beurt gevallen. Ik herdenk met een levendig gevoel er aan en zal ik dit geheel mijn leven doen. Ik weet, wat ik U te danken heb voor het welslagen der moeijelijke onderneming om ook in het oud Staatsvlaanderen de wet van 1806 en daaruit voortkomende schoolverbetering ter uitvoer te leggen en te erlangen. U evenmin als mij was het alleen te doen om volbrenging van pligt, belangstelling in de zaak, die wij op ons namen, was onzer beider hefboom. Dit vereenigde onze harten en er ontstond uit wederzijdsche achting en vertrouwen. Hoevele genoegens en blijdschap heeft de ondervinding daar van van Uwe zijde mij niet bezorgd en van welken invloed was dit niet daarenboven op de voor mij genoegelijke en gemakkelijke waarneming van mijnen post. — Heb mijnen hartelijken dank voor alles wat gij mij hebt doen genieten en door Uwe vertrouwe-

lijke briefwisseling en voor den krachtdadigen voortgang, dien gij aan de U toevertrouwde schoolbelangen gegeven hebt door Uw beleid, ijver en volharding — Gij zegt mij niet te zullen ophouden deze naar Uw vermogen te zullen blijven voorstaan. Deze verzekering had ik niet noodig om het te kunnen verwachten. God zegene al verder Uwe goede en heilzame pogingen en schenke U daarvoor het beste loon, de bereiking Uwer bedoelingen en daarenboven den ruimsten Zegen voor U en Uwe betrekkingen. —

Het was nog dus verre onbekend, dat van den Eekhout de wapenen heeft moeten opvatten. Dat hij en ook vele andere onderwijzers uit Uwe streken dit hebben moeten doen, vernam ik met groot leedwezen. De maatschappij verliest er meer door, dan het vaderland er bij wint. Hunne plaatsen bij descholen, die zij verlaten, zijn niet dan hoogstbezwaarlijk weer te vervullen.

Het gebeurde in de laatste dagen langs en op de Schelde verwekt hier groote neerslagtigheid. Zoo ook moet het in de residentie zijn. — Wat mannelijke verdediging der citadel Neerland tot blijvenden roem en verheffing in het oog van [1]) ..... Maar ook nog vragen wij naar het einde. Op God vertrouwd, die ons Vaderland zoo menigmaal redde(de)!

Met bijzondere hoogachting en vriendschappelijkste gevoelens noem ik mij steeds

U Wel Ed zeer dienstv. Dienaar
A. van den Ende.

---

[1]) De volgende woorden onleesbaar in de originele tekst.

LIJST VAN DE VOORNAAMSTE GERAADPLEEGDE WERKEN EN BRONNEN.

A. van den Ende: Geschiedkundige Schets van Neêrlands Schoolwetgeving, met Aanteekeningen en Bijlagen. Deventer 1846. (Afgekort: Van den Ende.)

J. Clarisse en J. Teissèdre l'Ange: Berigt aangaande Adriaan van den Ende. (Afgekort: Berigt.)

(A. van den Ende): Handboek voor de Onderwijzers op de Openbare Lagere Scholen binnen het Bataafsch Gemeenebest. Amsterdam 1803. (Afgekort: Handboek.)

Delen VII en VIII der Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen. Middelburg, 1780 en 1782. (Deel VIII afgekort: VIII.)

Rapport over den Staat en de Middelen ter verbetering der Laagere Schoolen; door eene daar toe benoemde Commissie bij den Raad der Gemeente van Leyden ingeleverd 28 Junij 1796. Leyden 1796.

Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering, representeerende het Volk van Nederland. (Afgekort:Dagverhaal.)

Algemeene Denkbeelden over het Nationaal Onderwijs, ingeleverd in den jaare 1796, van wegen de vergadering van hoofdbestuurders der Nederlandsche Maatschappij: Tot Nut Van 't Algemeen, aan de Commissie uit de Nationaale Vergadering, representeerende het Volk van Nederland; benoemd en gelast tot het ontwerpen van een Plan van Openbaar Nationaal Onderwijs. (Aangeduid als: Nutsrapport.)

Publicaties van het Uitvoerend Bewind, het Staatsbewind en Staatsbesluiten.

Notulen van het Staatsbewind. (Afgekort: Not. v/h Staatsbewind.)

Bijdragen betrekkelijk den Staat en de Verbetering van het Schoolwezen in het Bataafsch Gemeenebest. (Afgekort: Bijdragen.)

Stukken uit het Algemeen Rijksarchief, Den Haag. (Portefeuille 527 uit het Algemeen Rijksarchief, Binnenlandse Zaken, in afkorting: A.R.B.Z. Port. 527.)

Stukken uit de Rijksarchieven in Zeeland en Noord-Brabant. (Afgekort: R.M. en R.B.).

Stukken uit de gemeentearchieven te Amsterdam, Utrecht en Rotterdam. (Afgekort: G.A., G.U. en G.R.)

Palmiana, handschriften, aanwezig in de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden.

Stukken uit de archieven der Ned. Herv. Kerk te Utrecht en Amsterdam. In het eerste: aktenboeken der diaconiescholen te Utrecht. (Afgekort: K.U., K.A. en aktenboeken.)

Stukken uit het archief der Rijksinspectie l.o. te Middelburg.

Nicolaas Beets: Leven en Karakter van J. H. van der Palm. Leyden 1842. (Afgekort: Beets.)

Mr. A. A. J. Meylink: Officiële Geschiedenis der Wet van 1806 voor het Lager Schoolwezen en Onderwijs. 's Gravenhage 1857. (Afgekort: Meylink.)

I. van Hoorn: De Nederlandsche Schoolwetgeving voor het Lager Onderwijs, 1796—1907. Groningen 1907. (Afgekort: Van Hoorn.)
Dr. H. T. Colenbrander: De Bataafsche Republiek.
Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840. Vierde Deel. 's Gravenhage 1908. (Afgekort: Gedenkstukken.)
G. Bolkestein: De Voorgeschiedenis van het Middelbaar Onderwijs. 1796—1863. Amersfoort. (Afgekort: Bolkestein.)
Archief. Vroegere en latere mededeelingen, voornamelijk met betrekking tot Zeeland, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Middelburg 1917. (Afgekort: Archief.)
Dr. Cassianus Hentzen: De Politieke Geschiedenis van het Lager Onderwijs in Nederland. Eerste Deel. Nijmegen-'sHertogenbosch-Antwerpen. 1920. (Afgekort: Hentzen.)
D. Langedijk: Bibliographie van den Schoolstrijd 1795—1920. 's Gravenhage 1931.

VAN GORCUM & COMP. N.V. - ASSEN